

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΦΑΚΕΛΛΟΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΡΧΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ II

ΠΑΠΑΡΙΖΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ
καθηγητής

Α' Έτος Υποχρεωτικό
Β' Εξάμηνο Εαρινό

ΑΘΗΝΑ

Alain Touraine

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΠΛΕΟΝ ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΉΤΑΝ

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΣ ΠΟΥ ΑΣΧΟΛΕΙΤΑΙ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΕ ΝΑ ΣΤΑΘΕΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΝΑ ΑΝΑΦΩΤΗΓΘΕΙ ΚΑΤΑ ΤΟΣΟΝ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ, ΜΕ ΤΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥΣ, ΑΝΑΦΕΡΟΝΤΑΙ ΣΗΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΕΝΟΙΑ ΤΗΣ. ΑΥΤΟΣ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΡΟΤΥΓΗΣ ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΛΥΤΑ ΘΕΜΙΤΟΣ. ΈΝΑΣ ΆΛΛΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΕΙΝΑΙ ΝΑ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΘΕΙ Η ΙΔΙΑ Η ΕΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΑ ΕΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ, ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΞΕΚΙΝΆΜΕ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΟΝ, ΑΛΛΑ ΜΆΛΛΟΝ ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΤΑΛΗΨΟΥΜΕ Σ' ΑΥΤΟ. ΑΝ, ΙΣΩΣ, ΣΤΡΕΦΟΜΑΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΑΥΤΗ, ΕΙΝΑΙ ΔΙΟΤΙ ΤΟ ΘΈΜΑ ΤΗΣ ΣΧΈΣΗΣ ΜΑΣ ΜΕ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΉ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΑΝΑΚΙΝΕΙΤΑΙ ΕΠ' ΕΥΚΑΙΡΙΑ ΤΗΣ ΕΟΡΤΉΣ ΤΩΝ ΔΙΑΚΟΣΙΩΝ ΤΗΣ ΧΡΟΝΩΝ. ΕΙΝΑΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ, ΝΟΜΪΖΩ, ΝΑ ΕΠΩΦΕΛΗΘΟΥΜΕ ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΑΦΩΤΗΘΟΥΜΕ ΞΑΝΆ ΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ Η ΣΧΈΣΗ ΜΑΣ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΜΑΣ.

H

Η ιστορία μας δεν είναι πλέον γραμμική

ΟΠΙΣΣΑΝΟΤΕ ΚΙ ΑΝ ΕΙΝΑΙ ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΟΥ ΈΧΟΥΜΕ, Η ΙΔΕΑ ΠΟΥ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΕΙ ΣΗΜΕΙΟ ΕΚΚΙΝΗΣΗΣ ΕΙΝΑΙ Η ΑΚΟΛΟΥΘΗ: ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΟΜΙΛΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΑΣ ΣΑΝ ΝΑ ΉΤΑΝ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΜΑΣ, ΚΑΙ ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΝΑ ΟΜΙΛΟΥΜΕ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΜΑΣ ΣΑΝ ΝΑ ΉΤΑΝ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟ ΣΕ ΚΆΠΟΙΟ ΤΕΛΕΟΛΟΓΙΚΟ ΣΧΈΔΙΟ. ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ, ΕΠΪΣΗΣ, ΝΑ ΠΟΥΜΕ ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ ΝΌΗΜΑ, ΟΤΙ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΈΝΑ ΜΕΓΆΛΟ ΚΪΝΗΜΑ ΠΟΥ ΟΔΗΓΕΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΟΔΟ, ΟΨΩΣ ΘΑ ΈΛΕΓΑΝ ΚΆΠΟΙΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ. ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ ΠΛΕΟΝ ΝΑ ΔΕΧΘΟΥΜΕ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΤΡΌΠΟ ΣΚΕΨΉΣ, ΔΙΟΤΙ ΔΕΝ ΤΟΝ ΒΙΩΝΟΥΜΕ. ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΜΕ, ΕΠΪΣΗΣ, ΝΑ ΘΕΩΡΟΥΜΕ ΟΤΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΒΑΔΪΖΕΙ ΑΠΟ ΈΝΟ ΑΦΕΤΗΡΙΑΚΟ ΣΗΜΕΙΟ ΠΡΟΣ ΚΆΠΟΙΟ ΤΈΡΜΑ. Ο ΚΑΘΈΝΑΣ, ΒΈΒΑΙΑ, ΕΙΝΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΝΑ ΔΕΧΘΕΙ ΜΙΑ ΜΕΓΆΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ, ΜΙΑ ΜΕΓΆΛΗ ΙΣΤΟΡΙΚΉ ΑΦΉΓΗΣΗ, ΥΠΟ ΤΟΝ ΏΡΟ

τραβιάει μακριά τον έναν από τον άλλον με τεράστια ταχύτητα, ή πέφτουν αυτοί ο άπειρος διασκορπισμός να έλθει σ' ένα τέλος και τ' ανθρώπινα μόρια να ξανατραβηχτούν το ένα κοντά στο άλλο ακολουθώντας μιαν αντίστροφη βαρυτική κίνηση; Θα μπορούσε η ανθρώπινη μάζα, η οποία αυξάνεται όλη την ώρα, να έχει μια παλμική κίνηση αυτής της μορφής;

Και η ανθρωπότητα είχε τη δική της μεγάλη έκρηξη τύπου κοσμικής έκρηξης που δημιούργησε το σύμπαν, τύπου Μπιγκ Μπαγκ; Κάποια κρίσιμη πυκνότητα, κάποια κρίσιμη συγκέντρωση ανθρώπων κι ανταλλαγών κυβερνών την έκρηξη αυτή την οποία αποκαλούμε ιστορία και η οποία δεν είναι τίποτ' άλλο από την ολική διασπορά πυκνών και ιερατικών πυρήνων, αστρικών νεφών τα οποία αποκαλούμε πολιτισμούς. Σήμερα προφανώς έχουμε μπροστά μας το αντίστροφο φαινόμενο: το δρασκελισμό του κατωφλίου κρίσιμης μάζας ως προς τους πληθυσμούς, τα γεγονότα, την πληροφόρηση, φαινόμενο το οποίο κυβερνά την αδρανειακή διαδικασία της ιστορίας και της πολιτικής.

Στην κοσμική τάξη δεν γνωρίζουμε αν έχουμε φτάσει εκείνη την ταχύτητα διαφυγής που θα μας έβλεπε σε αμετάκλητη επέκταση (κι αναμφίβολα αυτό θα παραμεινεί άδηλο για πάντα). Στην ανθρώπινη τάξη, που είναι πιο περιορισμένη στις προοπτικές της, είναι νοητό (σε μένα τουλάχιστον) ότι η ίδια η ενέργεια απελευθέρωσης του είδους (η επιτάχυνση της ιστορίας, των γενήσεων, των τεχνολογιών, των ανταλλαγών δια μέσου των αιώνων) δημιουργεί μια περίσσεια μάζας και αντίστασης που βαίνει γρηγορότερα από την αρχική ενέργεια και επομένως μπορεί να μας οδηγήσει σε μιαν αμείλικτη κίνηση αδρανείας κι επανασυστολής.

Απόδοση στην ελληνική: Βάνα Γρηγοροπούλου

ωστόσο, ότι η διδασκαλία αυτή δεν θα είναι καθαρά ιστορική. Οι θρησκείες, άλλωστε, ή τουλάχιστον οι μονοθεϊστικές θρησκείες, είναι όλες, κατά κάποιο τρόπο, διδασκαλίες πάνω στην ιστορία.

Εμείς όμως, μέσα από τη σχέση μας με την επανάσταση, ή μάλλον με το σύνολο των γεγονότων που ονομάζουμε έτσι, δεν μπορούμε να αποδεχθούμε πια να καταλάβουμε και να αναλύσουμε, να καθορίσουμε δηλαδή την ολική του σημασία, ως ένα κάποιο στάδιο μιας μονογραφικής ανάπτυξης προς το καλύτερο ή το χειρότερο. Το να πει κανείς, ότι η Επανάσταση είναι η αρχή των σύγχρονων χρόνων ή το τέλος μιας χιλιετίας δεν έχει μεγάλο νόημα. Το ένα, αναμφίβολα, δεν είναι πιο αληθινό από το άλλο, ακόμη κι όταν αρμόζει να κρατήσουμε την αίσθηση των αναλογιών και να μην αποδεχθούμε ότι η ανεπαναστατική φιλολογία που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια είναι περισσότερο σημαντική από όσο πραγματικά είναι. Ο διάλογος δεν είναι ανάμεσα σ' αυτούς που είναι «ωπέρ» και σ' αυτούς που είναι «κατάν' ας τους αφήσουμε να αντιπαρτίβενται». Το πραγματικό θέμα είναι να θέσουμε και πάλι υπό αμφισβήτηση τη σχέση μας με το παρελθόν μας. Και όπως δίκαια ειπώθηκε: δεν έχει έρβει άραγε η στιγμή, δυο αιώνες μετά, να αλλάξουμε, επιτέλους, το παρελθόν μας σε αναφορά με την ιστορία;

Εάν θέσουμε ερωτήματα που αφορούν τη Σπάρτη και την Αθήνα ή τον Καίσαρα και τον Αντώνιο, είμαστε αρκετά ελεύθεροι και δεν αισθανόμαστε υποχρεωμένοι να πάρουμε θέση, να σκεφτούμε, δηλαδή, ότι η πράξη μας αυτή συνδέεται με την ιστορία. Μια πρώτη αντίδραση θα ήταν να αντιμετωπίσουμε κάπως έτσι και την Επανάσταση. Μια δεύτερη θα ήταν να τοποθετηθούμε, από αντίδραση σε μια τελεολογική θεώρηση της ιστορίας, από τη σκοπιά της πολιτικής επιστήμης, ή αν προτιμάτε του ηθικολόγου, όπως για παράδειγμα εκείνη του Φρανσουά Φυρέ. Να θέσουμε, δηλαδή, επ' ευκαιρία της γαλλικής Επανάστασης, ερωτήματα όπως: τι είναι βία, κάτω από ποιες συνθήκες μια κοινωνία ζει σύμφωνα με τους νόμους, τι είναι η πολιτική αντιπροσώπευση, ποιες είναι οι σχέσεις των κοινωνικών συμφερόντων με την πολιτική δράση, κ.λπ. Πρόκειται για αντικείμενα της πολιτικής φιλοσοφίας που αξίζει να ασχοληθούμε μαζί τους. Εντούτοις, εισάγοντας μια προβληματική περιπλοκή, θα ακολουθήσω μια ενδιάμεση πορεία, καθαρά ιστορική και όχι μονογραφική.

Η Επανάσταση συνέθεσε τρία στοιχεία

ΓΙΧΕΙ ΓΙΝΕΙ ΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ «εποχή των επαναστάσεων». Η πρόταση ανήκει στον άγγλο ιστορικό Ε. Hobsbawm. Και είναι αλήθεια ότι ζήσαμε μια περίοδο επαναστάσεων, που άρχισε με τη γαλλική και την αμερικανική και

συνέχιστηκε με τη σοβιετική και την κινέζικη, για να ολοκληρωθεί με επαναστάσεις πιο περιορισμένες όπως εκείνη της Αιθιοπίας.

Τι σήμανε η λέξη επανάσταση; Πρόκειται για μια έννοια εξαιρετικά ισχυρή, διότι υπονοεί την ταυτότητα τριών θεμελιωδών στοιχείων. Κατ' αρχήν, η επανάσταση είναι άνοιγμα στην νεωτερικότητα, στις φυσικές δυνάμεις -- το λόγο, την επιστήμη, την πρόοδο --, και, επομένως, πίστη στις καθαρές μορφές κίνησης της φύσης. Κατά δεύτερο λόγο, αποτελεί ένα λαϊκό κίνημα, μια εξέγερση, μια πράξη προσανατολισμένη που μπορεί να αναλυθεί σε σχέση με όλα τα στοιχεία της. Είναι, ταυτόχρονα, θέληση για κοινωνικό μετασχηματισμό και πάντοτε, επίσης, θέληση για επιστροφή προς τα πίσω: με την έννοια της επανάστασης των άστρων, με την έννοια που σήμερα μια ομάδα εργατών εξεγείρεται για να ανοίξει ή να κλείσει ένα ορυχείο, ένα εργοστάσιο σιδηρουργίας, έχοντας ως σκοπό να αποτρέψει μια καταστροφική εξέλιξη. Κατά τρίτο λόγο η επανάσταση είναι συνδεδεμένη με το σχηματισμό ενός έθνους, με την εμφάνιση ενός νέου ιστορικού υποκειμένου.

Με βάση τον ορισμό αυτό, η γαλλική επανάσταση είναι η πρωταρχική: έχει τραφεί από τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, στρίβεται λίγο-πολύ σε μια λαϊκή κινητοποίηση, τουλάχιστον σ' εκείνη των αστών, και τέλος η ιδέα του έθνους της είναι, κατά κάποιο τρόπο, κληρονομική. Η επανάσταση είναι η ιδέα του σχηματισμού μιας κοινωνίας καθαρά πολιτικής, όπως θα την εννοούσε ο Ρουσσώ, μιας κοινωνίας που βασίζεται στη γενική θέληση και το κοινωνικό συμβόλαιο. Σε μια απόφαση, δηλαδή, που συμβολίζεται, στη γαλλική περίπτωση, από τον όρο του πολίτη, και η οποία φέρεται από ένα κίνημα ταυτόχρονα αντιμοναρχικό, δημοκρατικό και λαϊκό, αλλά μέσα στο οποίο οι διανοούμενοι, ως ενεργά υποκείμενα της επιστήμης, της ανάπτυξης των φυσικών δυνάμεων, διαδραματίζουν ένα ρόλο ουσιαστικό.

Κατά τη γνώμη μου, δεν μπορούμε να καθορίσουμε μια επανάσταση παρά ως τη στενή σύνδεση των τριών αυτών τύπων κινητοποίησης των συλλογικών δυνάμεων. Η σύνδεση, όμως αυτή παρουσιάζει κάποια προβλήματα, διότι από τη μια πλευρά υπάρχει η ακραία βουλησιарχία (volontarisme) του λαϊκού κινήματος, και από την άλλη ο αντίκειμενισμός και η φυσιοκρατία της φιλοσοφίας του Διαφωτισμού. Και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μια επανάσταση είναι τόσο γεμάτη με πάλη και εσωτερικές συγκρούσεις. Δεν πρόκειται για πάλη και συγκρούσεις ανάμεσα σε μετριοπαθείς και ριζοπάστες, αλλά ανάμεσα στο ζήτημα του λαού, του έθνους, και εκείνο της πρόοδου, που εκπροσωπείται από τα στοιχεία του εκσυγχρονισμού, μια κάποια προτοπορία, την αστική τάξη για παράδειγμα.

Η Επανάσταση ένωνε το κοινωνικό, το πολιτικό και το ιστορικό

ΑΣ ΚΑΝΟΥΜΕ ΕΝΑ ΒΗΜΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ. Αυτό που χαρακτηρίζει την έννοια της επανάστασης, είναι ότι το κοινωνικό της περιεχόμενο δεν μπορεί να διαχωριστεί από το πολιτικό, και ότι και τα δύο μαζί συνθέτουν το ιστορικό της περιεχόμενο. Η Επανάσταση επιβεβαιώνει την ταύτιση του κοινωνικού, του πολιτικού και του ιστορικού. Έχουμε σήμερα ίσως κάποια δυσκολία να απαλλάξουμε από την ιδέα αυτή, ή ακόμα και να τη συλλάβουμε. Αλλά θα πρέπει να έχουμε συνείδηση, ότι η αντίληψη αυτή ενέχει, θεωρητικά και πρακτικά, μια ακραία δύναμη κινητοποίησης.

Η διακήρυξη του 1789, ονομάζεται «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη». Ο άνθρωπος και ο πολίτης ταυτίζονται ο ένας με τον άλλο. Στα πρώτα άρθρα, λοιπόν, της διακήρυξης αυτής υπάρχει μια σχεδόν αλληλοδιαδοχή ανάμεσα στα στοιχεία που επικαλούνται την ελευθερία και σ' αυτά που καθορίζουν την κυριαρχία. Από τη μια πλευρά αναγγέλλονται τα ατομικά δικαιώματα, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το φυσικό δικαίωμα, δηλαδή κάτι που δεν είναι κοινωνικό. Από την άλλη, μας λέγουν το αντίθετο: ο νόμος είναι έκφραση της γενικής βέλησης —γεγονός που αφήνει να σκεφτεί κανείς ότι δεν υπάρχει προσηφγή εναντίον του νόμου. Αυτή η διακήρυξη φέρει μέσα της, αδιάσπαστα, τον φιλελευθερισμό και την τρομοκρατία. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει, πλέον, υπερβατικότητα, είμαστε φυλακισμένοι σ' έναν κόσμο που μπορεί να είναι ανεκτικός, αλλά που δεν επιτρέπει καμιά προσηφγή. Ποια θα ήταν η δική μας προσηφγή μπροστά στην κυριαρχία του λόγου, ο οποίος μπορεί να είναι, επίσης, παράλογος; Ποια θα ήταν η δική μου προσηφγή στην ίδια μου την ατομικότητα; Τα πάντα βρίσκονται εδώ, σ' αυτήν την καταπληκτική συνταύτιση της κοινωνικής δράσης, της πολιτικής —θα 'πρεπε σχεδόν να πούμε: της πολιτικής παρέμβασης— και του νοήματος της ιστορίας.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η επαναστατική σκέψη είναι πάντοτε του είδους πριν-μετά: το Παλαιό Καθεστώς (l'Ancien Regime) —ο σύγχρονος κόσμος, ο καπιταλισμός και μετά ο σοσιαλισμός, και στη συνέχεια ο κομμουνισμός. Έχουμε, βέβαια, δυσκολία να αποδεχθούμε αυτό το όραμα. Εδώ και τριάντα χρόνια λειτουργάσε, αλλά σήμερα συγκρούεται με την εμπειρία. Μια έρευνα στους οικογεντικούς και τους αντιπληθυσμικούς κύκλους πριν από μια δεκαετία, έφερε στην επικαιρότητα το ακόλουθο θέμα: «Δεν αγωνιζόμαστε για μια κοινωνία που θα 'ρθει, αλλά για μια κοινωνία του τώρα». Και αυτό δεν αποτελεί λεπτομέρεια: υπάρχουν δυο θεωρήσεις της κοινωνίας διαμετρικά αντίθετες.

Ας μην ξεχνάμε όμως ότι η δυτική μας κοινωνία, στο σύνολό της, όλο αυτό που ονομάζουμε νεωτερικότητα, βασίστηκε για δυο περίπου αιώνες στην κεντρική ιδέα ότι ο εναγχερονισμός είναι ενδογενής και ότι τον παράγει από μόνη της. Η νεωτερικότητα αποτελεί τη μεγάλη κινητοποίηση του λόγου, της επιστήμης, της τεχνολογίας, της παιδείας, των επικοινωνιών (ταχυδρομεία, δρόμοι): αποτελεί, δηλαδή, ένα κίνημα οδηγούμενο από το λόγο. Από εδώ, βέβαια, απορρέει αυτό το καταπληκτικό μεγαλείο του κόσμου μας, που μας εξασφάλισε στη διάρκεια κάποιων αιώνων, από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου ως τη συνάντηση των Ρέγγαν-Γκορμπτασάφ, ένα θρίαμβο πάνω στον υπόλοιπο κόσμο, συχνά βίαιο. Έχουμε ταυτιστεί με τις σύγχρονες δυνάμεις. () καπιταλισμός, έκφραση της νεωτερικότητας, είναι το ασταμάτητο κίνημα που καταστρέφει τις παλαιές μορφές παραγωγής προς όφελος μορφών περισσότερο ορθολογικών, περισσότερο αποτελεσματικών, περισσότερο παραγωγικών. Η νεωτερικότητα, με την εκπαίδευση, αποσπά τα παιδιά από το χώρο και ταγωγής τους, τις παραδόσεις, τις πίστεις, τις πελατείες, τις αρχαϊκές βεβαιότητες, και τα υποχρεώνει τελικά να συμμετέχουν στο οικουμενικό κίνημα του συγκεκριμένου. Υπάρχει ταύτιση της δομής και της αλλαγής, της κοινωνίας και της ιστορίας. Γι' αυτό και η έννοια της επανάστασης είναι τόσο κεντρική,

Η ιστορία και η κοινωνία διαχωρίσθηκαν

ΑΥΤΟ ΟΜΩΣ ΠΟΥ ΖΟΥΜΕ ΣΗΜΕΡΑ είναι ο διαχωρισμός των προβλημάτων της κοινωνίας από εκείνα της ιστορίας, των προβλημάτων της συγχρονικότητας από αυτά της διαχρονικότητας. Στο βαθμό που οι δυο πλευρές του νοήματος χωρίζουν δεν υπάρχει πλέον νόμισμα: η έννοια της επανάστασης δεν λειτουργεί, διότι βασίζεται στην ταύτιση της κοινωνίας και της ιστορίας. Δεν μπορούμε πλέον να συλλάβουμε την κοινωνία μας ούτε με τον ιστορικό τρόπο ούτε με τον επαναστατικό τρόπο, και ακόμη λιγότερο με τον αντεπαναστατικό.

Στη Λατινική Αμερική χρησιμοποιούν τη λέξη επανάσταση όπως άλλοι στη Γαλλία, για να υποδηλώσουν εξίσου τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ένα λαϊκό κίνημα, ή ένα μετασχηματισμό του κράτους. Οι λατινο-αμερικανοί δε το θεωρούν παράλογο να ομιλούν για επανάσταση μέσω του νόμου, γεγονός που συνέβαινε στη Γαλλία της belle epoque, του Λαϊκού Ριζοσπαστικού Κινήματος (MRP), αλλά δεν συμβαίνει πλέον σήμερα. Κατά τον ίδιο τρόπο, η ΗΠΑ με τη διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το σύνταγμα τους αποτελούν ακόμη, έως έναν κάποιο βαθμό, έναν κόσμο του δέκατου όγδοου αιώνα. Διατηρούν ζωντανή την πεποίθηση ότι έχουν αυτο-δημιουργηθεί, αυτοθεσμιθσθεί, («we people»), και συνεχίζουν να ταυτίζουν κοινωνία και ιστορία

Η εικόνα αυτή, μιας κοινωνίας που κατασκευάζεται μόνη της, μιας κοινωνίας απρομηθεύμενης, που παράγεται μέσω της καρτεσιανής κυριαρχίας πάνω στη φύση χάρη στην επιστήμη και την τεχνολογία, είναι αξιολάμπαστη. Παρ' όλα αυτά, φέρει μέσα της την εικόνα του τρόμου ή, τουλάχιστον, της ισχυρής πίεσης του κομπορμιισμού. Είναι βέβαια δύσκολο να διαλέξει κανείς ανάμεσα στα δύο.

Το εργατικό κίνημα ήδη δραπετεύει από την ιστορία

ΠΑΡ' ΟΛ' ΑΥΤΑ, ΚΑΙ ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΛΗΣ ΟΠΩΣ ΟΙ ΣΚΩΤΣΕΖΟΙ του δέκατου όγδοου αιώνα, η βιομηχανική κοινωνία παράγει το χωρισμό της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους». Το εργατικό κίνημα είναι το πρώτο μεγάλο υποκείμενο, που καθορίζεται στην ουσία του πλέον από όρους κοινωνικούς, μη πολιτικούς, και πολύ λιγότερο ακόμα ιστορικούς. Είναι ήδη ένα «εναλλακτικό κίνημα» που ονειρεύεται αυτοδιαχείριση, εργατικούς συνεταιρισμούς παραγωγής, επαναστατικό συνδικαλισμό, και το οποίο βεβαιώνει, μερικές φορές, ότι η ταξική δράση πρέπει να διαχωρίζεται από την πολιτική. Αποτελεί, άλλωστε, τη συστατική σκέψη του επαναστατικού γαλλικού συνδικαλισμού, των Grifuelhes και του χάρτη της Αμιένης, αλλά, επίσης, και της αμερικανικής AFL των Compters, που, οπωσδήποτε δεν είναι επαναστατική, αλλά μεταρρυθμιστική ή ακόμη και συντηρητική, η οποία όμως, δύσπιστη απέναντι στην πολιτική, βεβαιώνει ότι οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής είναι καθοριστικές (les rapports sociaux de production commandent).

Παρόλα αυτά, η αυτονομία του κοινωνικού υποκειμένου είναι περιορισμένη, και στη Γαλλία παραμένει εξαρτημένη από την πολιτική δράση. Από τον Λένιν-Πολέν ως τον Μιττεράν, έχουμε περίπου την ίδια κατάσταση. Η Γαλλία υπήρξε πάντοτε μια χώρα ισχυρών πολιτικών κομμάτων και ανήγειρων συνδικάτων, όπου το «κοινωνικό» ήταν πάντοτε άσχημα αποδεκτό και εξαρτώμενο από την πολιτική. Έτσι εγκαθιδρύεται τουλάχιστον μια διάζευξη, και παραμένει αλήθεια το γεγονός ότι ο σοσιαλισμός είναι δυνατός εκεί όπου ο συνδικαλισμός είναι αδύνατος. Όταν ο συνδικαλισμός είναι ισχυρός, στην Αγγλία για παράδειγμα, δεν υπάρχει σοσιαλισμός με την πραγματική ομασία της λέξης: το συνδικάτο είναι τόσο δυνατό ώστε δημιουργεί το δικό του πολιτικό όπλο, το Εργατικό κόμμα (το κόμμα των συνδικάτων, όνομα ενδεικτικό).

Η Γαλλία, αντίθετα, όπως και η Αυστρία, όπου η πολιτική υπερισχύει, είναι χώρα του αριστερού σοσιαλισμού (socialisme de gauche), ο οποίος βρίσκεται σε μέση απόσταση από την κομμουνιστική-λενινιστική αντίληψη της απόλυτης

κυριαρχίας του πολιτικού. Διαπιστώνουμε επομένως εδώ τη διατήρηση μιας ιστορικής θεώρησης, σύμφωνα με την οποία ο σοσιαλισμός οφείλει να διαδεχθεί τον καπιταλισμό, και ταυτόχρονα την αποδοχή της αυτόνομης ταξικής δράσης, που δεν περιορίζεται στην πολιτική δράση, και ακόμη λιγότερο στην κατάληψη της κρατικής εξουσίας. Είναι πράγματι αληθινό, ότι η εργατική αντιπολίτευση υπήρξε το πρώτο θίμα της σφιγμένης Επανάστασης.

Πιστεύω ότι η εργατική κινητοποίηση δεν εξηγείται με πολιτικούς όρους. Και αυτό είναι το σημείο πάνω στο οποίο αντιπαράτιθεται με τον αμερικανό κοινωνιολόγο Σ. Μ. Λίτσετ ο οποίος λέγει το εξής θετικό: το εργατικό κίνημα είναι τόσο πιο ριζοσπαστικό όσο πιο κλειστό είναι το πολιτικό σύστημα. Όταν το πολιτικό σύστημα είναι ανοιχτό το εργατικό κίνημα είναι μεταρρυθμιστικό. Αλλ' αυτό δεν εξηγεί τις εργατικές κινητοποιήσεις. Εκείνο που τις εξηγεί πριν απ' όλα, είναι η κυριαρχία των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, η υποταγή των εργατών στη διαόηση και στην οργάνωση της εργασίας. Τα κίνητρα είναι —και επιμένω σ' αυτό υπερβάλλοντα λόγιο— ηθικο-κοινωνικά και όχι πλέον πολιτικο-ιστορικά. Το εργατικό κίνημα αναφέρεται σε θέματα όπως η δικαιοσύνη και ο σεβασμός του προσώπου, επομένως σε έννοιες που ξεφεύγουν από τα μητρώα της ιστορίας.

—

Νεωτερικότητα και εκσυγχρονισμός

Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑΣ του δέκατου ένατου αιώνα είναι ο κόσμος των επιχειρήσεων, ένας κόσμος φωτισμένος, προοδευτικός, που όμως δεν ξεχνά να υπερασπίζει τα δικά του συμφέροντα: η αγγλική αστική τάξη. Στον εικοστό αιώνα, η διαδικασία του εκσυγχρονισμού εισβάλλει παντού, ακόμη και εκεί όπου οι δυνάμεις της αυτόχθονης αλλαγής δεν είναι παρούσες. Το πρότυπο που επικρατεί είναι του πεφωτισμένου δεσποτισμού και όχι του Διαφωτισμού, το ιστορικό γεωμετρικό κίνημα και όχι το εξελικτικό αγγλικό. Η νεωτερικότητα γίνεται ένας σκοπός, που επιδιώκεται με τρόπο βουλησιαρχικό και αυταρχικό με μια βεβιασμένη πορεία προς την πρόοδο. Δεν περιμένουν να γεννηθεί από μόνη της η πρόοδος, να δώσει την τεχνολογία, τους δρόμους, τα σχολεία —ό,τι αποτελεί τη νεωτερικότητα— διότι οι Άγγλοι και οι Γάλλοι έχουν ήδη κυριαρχήσει στις πρώτες ύλες.

Είναι αυτό που σκέφτεται ο Βίμαρχ, αλλά όχι και οι αστοί της Φραγκφούρτης. Ο πρίγκιπας, υποστηριζόμενος από τους Γιούνκερς, θα εκσυγχρονίσει τη Γερμανία με φωτιά και με σίδερο. Το ίδιο γίνεται και στην Ιαπωνία. Ο αμερικανικός και ο ρωσικός στόλος συναντιώνται μπροστά στη Γιοκοχάμα: η γηραιά χώρα πρέπει να κινητοποιηθεί αν θέλει να αντισταθεί. Ο αυτοκράτορας

καταργεί το Shogun και φεύγει από την παλαιά πρωτεύουσα για να γίνει παράδους η αρχή του εκσυγχρονισμού. Το σημαντικό γεγονός που έχουμε εδώ είναι ότι η νεωτερικότητα και ο εκσυγχρονισμός διαχωρίζονται. Από τη στιγμή αυτή, ο εκσυγχρονισμός ακολουθεί άλλους δρόμους, διαφορετικούς από τη νεωτερικότητα, και μερικές φορές μάλιστα διαμετρικά αντίθετους.

Η πρώτη αντίδραση πολύ συχνά είναι: να σώσουμε την ταυτότητα, την κουλτούρα μας, να αντισταθούμε στην επανάσταση που έρχεται από έξω. Αυτό γίνεται με τη μεξικανική επανάσταση, η οποία πιθανόν είναι η πρώτη από τις «αντεπαναστάσεις». Το κίνημα των αγροτών του Ζαπάτα είναι το πιο επαναστατικό. Παίρνει τα όπλα έχοντας επικεφαλής την παρβένο της Γκουατελούπης για να αντιμετωπίσει τη διείσδυση του ξένου αγροτικού καπιταλισμού, που φαινόταν να πραγματοποιείται με την κατασκήνωση της σιδηροδρομικής γραμμής της Βέρα Κρουζ. Εδώ υπάρχει η θέληση της προστασίας, μια θέληση που θα ξαναβρούμε επίσης κάτω από εξτρεμιστικές μορφές στον Χομενί, στον Φανόν, όπως και σε άλλους. Είμαστε, λοιπόν, μπροστά σε μια κατάσταση διαμετρικά αντίθετη από εκείνη των αμερικανών και των γάλλων του δέκατου όγδου αιώνα, και βέβαια εντελώς αντίθετη στην ιδέα της σύμπτωσης των τριών στοιχείων: της λαϊκής κινητοποίησης, της γέννησης ενός έθνους και του φυσικού κινήματος του λόγου.

Ο συνδυασμός αυτός σπάει, τα στοιχεία αντιτίθενται το ένα στο άλλο. Σε πολλές χώρες, στον αιώνα μας, ο εκσυγχρονισμός ακολουθεί δρόμους τελείως διαφορετικούς. Το σημερινό Ιράκ, για παράδειγμα, είναι ο συνδυασμός μιας κάποιας θεοκρατίας, από τη μια πλευρά, και των μηχανικών ή των οικονομολόγων που είναι διπλωματούχοι του Μ.Ι.Τ. ή των καλύτερων αμερικανικών πανεπιστημίων, από την άλλη.

Στο τέλος του εικοστού αιώνα, η ενόττητα του κοινωνικού και του πολιτικού, των πολιτών και του έθνους, των κοινωνικών υποκειμένων και του κράτους, εξανερμίζεται. Από τη μια πλευρά υπέρχουν τα κράτη, με τα όπλα τους και τις αγκυραβίτες, με τα κέντρα των ερευνών και τις ατομικές βόμβες, που είναι όλο και λιγότερο κοινωνικά υποκείμενα, ενώ από την άλλη, διαπιστώνουμε ότι τα κοινωνικά υποκείμενα γίνονται όλο και λιγότερο πολιτικά και όλο και περισσότερο ιδιωτικά ή ηθικά. Από τη μια πλευρά το ζήτημα είναι η αποικοποίηση και οι εθνικοαπελευθερωτικοί πόλεμοι, και από την άλλη η ζωή και ο θάνατος, η σχέση με τον άλλο, η σεξουαλικότητα. Ανάμεσα στα δύο, ο κόσμος του πολίτη, ο κοινωνικο-πολιτικός χώρος, είναι όπως η Ατλαντίδα: μια καταποντισμένη ήπειρος. Δεν απομένει πλέον τίποτα. Ένα καταπληκτικό κενό που μπορεί να καταληφθεί από καθεστώςα τελείως νόμιμα, τα οποία θέτουν και σέβονται τους κανόνες του παιχνιδιού, ή από κοινωνίες εξατομικευμένες, αποσυντεθειμένες, ή ακόμη και από κοινωνίες που ελέγχονται εξ

ολοκλήρου από το κράτος και τα επίσημα πιστεύω του. Εδώ ακριβώς βρισκόμαστε σήμερα.

Μια κερματισμένη κοινωνία

ΕΙΜΑΣΤΕ, ΛΟΙΠΟΝ, ΣΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΟΔΕΣ ΤΗΣ ΕΠΙΧΡΕΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ. Δεν βρισκόμαστε πλέον σε έναν κόσμο επαναστατικό, και η έννοια της επανάστασης είναι από εκείνες που αποτελούν εμπόδιο στην κατανόηση της σημερινής πραγματικότητας. Στην επαναστατική κοινωνία, η σύντηξη του κοινωνικού και του πολιτικού ήταν πολύ μεγάλη και μπορούσε να αποδειχθεί επικίνδυνη. Στην κοινωνία μας, η διάκριση του κοινωνικού και του πολιτικού είναι υπερβολικά ισχυρή, και συναντάμε προβλήματα σε τρία επίπεδα.

Υπάρχει πριν απ' όλα ένα πρόβλημα που αφορά το κράτος. Από την άποψη αυτή δεν είμαστε σε πολύ διαφορετική κατάσταση από τον τρίτο κόσμο. Για πρώτη φορά από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου δεν είμαστε πλέον σίγουροι ότι θα ανήκουμε στις τάξεις των κυρίαρχων του επόμενου αιώνα. Όταν ομιλούμε για οικονομία σήμερα, χρησιμοποιούμε όρους μετεωρολογικούς όπως: θύελλα στα χρηματιστήρια, νομισματική καταιγίδα, κ.λπ. Χρειάζεται ένας «φαροφύλακας» για να φυλάει τη σοδεία, και για να πηγαίνει στις περιοδικές συναντήσεις των «φαροφυλάκων» που γιορτάζονται με μεγάλες πομπές.

Ένα άλλο πρόβλημα είναι το εξής: ζούμε σε μια κοινωνία όπου κρίνουμε απαραίτητο τα κοινωνικά υποκείμενα να εκφράζονται, και πιστεύουμε στα δικαιώματα των μειονοτήτων και στην ανοχή. Είμαστε, λοιπόν, παρόντες σε μια μοναδική διασπορά των υποκειμένων: άνδρες, γυναίκες, νέοι, μη-νέοι, ομοφυλόφιλοι... Και όπως είναι φυσικό μπροστά σε έναν τέτοιο πολλαπλασιασμό και διαφοροποίηση των κοινωνικών υποκειμένων, δεν είναι πλέον δυνατό να επικαλεσθούμε την καθολικότητα.

Κάποιον ανάμεσα στο κράτος και στην κοινωνία έχουμε μια κάποιον εικόνα του πολιτικού. Αλλά δεν είναι πλέον η εικόνα της μεγάλης πολιτικής των χρόνων της λαϊκής κυριαρχίας και της γενικής θέλησης. Η αντίληψη που έχουμε σήμερα για το πολιτικό είναι στιγαιότε αλλο εκτός από επαναστατική. Είναι εκείνη του απαραίτητου διαχωρισμού ανάμεσα στα συμφέροντα του κράτους και των ιδιωτών (που δεν θεωρούνται πλέον πολίτες). Γι' αυτό και οι ιδιώτες ζητούν εγγυήσεις. Στο σημείο αυτό το μοντέλο μας προσεγγίζει το μοντέλο των ΗΠΑ: θέλουμε δίκαιο (και επιπλέον κοινωνική ασφάλεια).

Κρίση της πολιτικής αντιπροσώπευσης

ΟΙ ΤΡΕΙΣ ΚΟΣΜΟΙ ΣΤΟΥΣ ΟΠΟΙΟΥΣ ΖΟΥΜΕ είναι τελείως χωρισμένοι: ο χωρισμός

αυτός προκαλεί κρίση στην πολιτική αντιπροσώπευση. Δεν υπάρχει πλέον ανταπόκριση ανάμεσα στα κοινωνικά συμφέροντα και την πολιτική τους έκφραση. Διατηρώντας την προγονική γλώσσα ιδεολογική-αριστοκρατική, πιστέψαμε για μεγάλο χρονικό διάστημα ότι οι πολιτικές εκφράσεις του τύπου ιακινό πρό-γραμμιαν ισχυρά ακρόαση, και ότι θα βλέπαμε να ξαναγεννιέται ένα ιακινό μέτωπο. Γνωρίζουμε τώρα ότι αυτό δεν είναι δυνατόν, και ότι είναι σχεδόν αδύνατο να πει κανείς ποιος αντιπροσωπεύει τι. Και από το γεγονός αυτό, το πολιτικό μας σύστημα έχασε κατά κάποιο τρόπο τη νομιμοποίησή του. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα θέλαμε να το αντικαταστήσουμε με ένα αυταρχικό καθεστώς ή ότι υπάρχει σοβαρός κίνδυνος να δημιουργηθεί ένα τέτοιο. Αλλά δεν μπορούμε να δούμε πλέον καθαρά πάνω σε τι εδράζεται η νομιμοποίηση.

Η ερώτηση λοιπόν που προκύπτει μετά από όλα αυτά είναι η εξής: θα δούμε κάποια μέρα να σχηματίζονται στην κοινωνία μας νέες κατευθύνσεις ζωής, αρκετά γενικές ώστε να υπερβαίνουν ικανοποιητικά εκείνες που απορρέουν από την υπεράσπιση των συμφερόντων των ομάδων ή των μειονοτήτων, για να γίνει δυνατή η πολιτική έκφραση; Θα ξαναβρούμε οι λέξεις της δεξιάς και της αριστεράς, που αποτελούσαν την πολιτική έκφραση μιας καθαρής κοινωνικής σύγκρουσης ανάμεσα σε τάξεις σχηματισμένες από το βιομηχανικό καπιταλισμό, ένα άλλο περιεχόμενο, μια κάποια αξία για αντιπροσώπευση; Δεν υπάρχει δημοκρατία που να μην είναι αντιπροσωπευτική. Και εδώ βρίσκεται σήμερα το μεγάλο μας πρόβλημα. Εκδηλώνεται ως διαταγμός, ως ανησυχία και ως αδιαφορία απέναντι στην πολιτική, γεγονότα που είναι τόσο χαρακτηριστικά στη χώρα μας όπως και σε πολλές άλλες. Ο χωρισμός του πολιτικού από το κοινωνικό βιώνεται με τρόπο οδυνηρό, ως έλλειψη ανταπόκρισης στον πολιτικό λόγο, αλλά και ως ατία θρηυματισμού της δράσης και των κοινωνικών συγκρούσεων.

Διακόσια χρόνια μετά, μια τεράστια απόσταση καλύφθηκε από το καταπληκτικό ενωτικό πρότυπο της επανάστασης, προς την αντίστροφη όμως κατεύθυνση. Είναι ο λόγος για τον οποίο μου φαίνεται χρήσιμο να σκεφτούμε την ιδέα της επανάστασης, όχι για να επιστρέψουμε σ' αυτήν, αλλά για να δούμε αυτό που στερηθήκαμε χάνοντάς την, και για να πάρουμε κάποια ιδέα, ξαναβρίσκοντας τα κοινά σημεία αναφοράς και έναν κάποιο βαθμό ολοκλήρωσης της συλλογικής μας ύπαρξης, των τρόπων πολιτικής αντιπροσώπευσης και της ικανότητάς μας να είμαστε ενεργά κοινωνικά υποκείμενα.

Απόδοση στην ελληνική: Αντώνης Παπαρίζος

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Α' τόμος

ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ 8

Παρατηρήσεις 1983

A

ΤΟ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ (REINHARD KÜHNE)

1. Η γέννηση του Φιλελευθερισμού

α) Κοινωνικές προϋποθέσεις της γέννησης του Φιλελευθερισμού.

Το σύστημα των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων του Μεσαίωνα καθοριζόταν αφ' ενός απ' τους ευγενείς γεωκτήμονες κι από μια υποταγμένη σ' αυτούς ανελεύθερη αγροτιά, κι αφ' ετέρου από μέρους των βιοτεχνών των πόλεων, που ήταν συντεχνιακά δεσμευμένοι σε σωματεία κι επαγγελματικές ενώσεις. Δεν υπήρχε τότε κρατική εξουσία με τη σύγχρονη έννοιά της. Τα καθήκοντα της διοίκησης και της απονομής δικαιοσύνης ήταν κατανεμημένα σε πολλούς και διάφορους προνομιούχους φορείς - τάξη ευγενών, εκκλησία, δήμοι κ.ά. Σ' αυτό τον κατακερματισμό σ' ένα πλήθος δικαστικών και διοικητικών ενοτήτων αντιστοιχούσε στον οικονομικό τομέα η οικονομία της πόλης.

Από τον 13ο αιώνα και παράλληλα με την επέκταση του εμπορίου σε μακρινές περιοχές διεισδύουν σ' αυτό το σύστημα νέα στοιχεία. Ο προερχόμενος από πόλεις της Βόρειας Ιταλίας πρώτος χρηματιστικός κι εμπορικός καταλισμός κι η διαμόρφωση της χρηματικής και πιστωτικής οικονομίας απαιτούσαν μια μεγαλύτερη αγορά, και μαζί μ' αυτήν μεγαλύτερες δικαστικές και

οικονομικές ενότητες. Οι νέες αυτές οριζόντιες οικονομικές εξαρτήσεις διέσπασαν αναγκαστικά τις «κάθετες σχέσεις εξάρτησης του συστήματος εξουσίας των νομικών κοινωνικών τάξεων, που βασίζονταν σε μορφές της κλειστής οικιακής οικονομίας» (Habermas, Strukturwandel, σ. 27).

Στον 16ο αιώνα και μέσω του *Verlagsystem* (σημ. τ.επιμ.: ο καπιταλιστής έμπορος προμηθεύει σε ανεξάρτητους παραγωγούς μέσα και ύλες παραγωγής κι αναλαμβάνει το προϊόν χωρίς ν' αναμειγνύεται ο ίδιος στην παραγωγή του) αρχίζει η νίκη της καπιταλιστικής οικονομίας πάνω στη λιανική εμπορευματο-παραγωγή των τεχνιτών των πόλεων καθώς και πάνω στη φεουδαρχικά ελεγχόμενη αγροτική οικονομία. Το χρηματιστικό κι εμπορικό κεφάλαιο θέτει σε εξάρτηση, αρχικά τις παλιές μορφές παραγωγής στην πόλη και την επαρχία, μετατρέποντάς τις εν συνεχεία σε μορφές που στηρίζονται στη μισθωτή εργασία. Μέχρι τότε, ο κατασκευαστής του προϊόντος ήταν επίσης και ιδιοκτήτης του τώρα, κατασκευαστής και πωλητής—γίνονται διαφορετικά πρόσωπα. Το προϊόν γίνεται εμπορευματικό κεφάλαιο, μέσο-προς απόκτηση χρήματος. Η εργατική δύναμη ανταλλάσσεται σαν εμπόρευμα. Αυτή η εξέλιξη οδηγεί πρώτα στη μανιφατούρα, κι ευνουημένη τελικά μέσω των νέων τεχνικών ανακαλύψεων, στη βιομηχανο-οικονομικοποίηση, μέσω της οποίας μετατοπίζεται όλο και περισσότερο το κέντρο βάρους προς τις πόλεις, παραμερίζοντας έτσι όλα εκείνα τα κανονιστικά μέτρα που ανακόπουν την εξέλιξη της οικονομίας. Ο απολυταρχισμός συγκέντρωνε από τον 16ο αιώνα και μετά τις μέχρι τότε διασκορπισμένες κρατικές κυριαρχικές λειτουργίες και με τη δύναμη της χρηματικής οικονομίας που είχε ενωμεταξύ αναπτυχθεί δημιουργεί μέσω του δημοσιούπαλλήλικού μηχανισμού και του μόνιμου στρατού μια συνεχή κρατική δραστηριότητα, η οποία αντιστοιχεί στη μόνιμη διακίνηση εμπορευμάτων και ειδήσεων, που στον 17ο αιώνα δημιουργεί τις απαρχές του ταχυδρομείου και του τύπου.

Το ότι ο απολυταρχικός μονάρχης απαλλοτριώνει τους μέχρι τότε φορείς της διοικητικής εξουσίας, τις νομικές κοινωνικές τάξεις (*Stände*)* από αυτή την εξουσία, αυτό είναι κάτι που μπορεί «να παραλληλισθεί πλήρως προς την εξέλιξη της καπιταλιστικής

επιχείρησης, με βαθμιαία απαλλοτρίωση των αυτόνομων παραγωγών» (Weber, σ. 31). Έτσι, όπως ο διοικητικός δημόσιος υπάλληλος πλέον δεν είναι ιδιοκτήτης του χρήματος που ξοδεύει, το ίδιο δεν ανήκουν πλέον στον εργάτη τα παραγωγικά μέσα, με τα οποία δουλεύει. Κι οι δυο «επιχειρήσεις», το κράτος καθώς κι η ιδιωτική καπιταλιστική επιχείρηση, αξιώνουν μίαν «αυστηρά ορθολογική οργάνωση της εργασίας» (Weber, σ. 34). Οι σχέσεις εξουσίας μεταβάλλονται από προσωπικές σε αντικειμενικές, και καθίσταται έτσι δυνατός ένας διαχωρισμός του δημόσιου από τον ιδιωτικό τομέα. Οι σφίρες του κράτους και της κοινωνίας αποχωρίζονται η μια την άλλη.

Το νέο οικονομικό σύστημα δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει αν δεν εργαζόταν κατά τρόπο που να μπορεί κανείς εκ των προτέρων να υπολογίσει και στο οποίο μπορούσε να βασισθεί η έννομη τάξη και η διοίκηση. Έτσι συντελείται στον ευρωπαϊκό ηπειρωτικό χώρο η τυπική αποδοχή του ορθολογικού Ρωμαϊκού δικαίου^{*} Κωδικοποιήσεις —1794 το Γενικό χωροδικαιο στην Πρωσία, 1811 ο Γενικός αστικός κώδικας στην Αυστρία— εγγυώνται μια κάποια έννομη ασφάλεια με την έννοια της υπολογιστικότητας. Στην Αγγλία επιτεύχθηκε ο ίδιος στόχος, επειδή η πρακτική διαμόρφωση του δικαίου βρισκόταν στα χέρια των δικηγόρων, οι οποίοι εργαζόνταν προς το συμφέρον των «ενδιαφερόμενων καπιταλιστών» (Weber, σ. 34) τους.

Ο κοινωνικός φθρέας αυτής της οικονομικής εξέλιξης είναι οι συγκεντρωμένοι στις πόλεις αστοί, με τους οποίους είχαν συγχωνευθεί έμποροι, τραπεζίτες και κάτοχοι βιοτεχνιών μαζί με δημόσιους υπάλληλους της διοικητικής εξουσίας της χώρας, που ήταν επί το πλείστον νομικοί, καθώς επίσης λόγιοι, γιατροί και παπάδες (Habermas, Strukturwandel, σ. 35). Τα «αστικά» αυτά στρώματα ήταν λοιπόν αναγκασμένα για διάφορους λόγους να πιέζουν, ώστε να ξεπεραστεί σιγά σιγά το απολυταρχικό σύστημα:

Παρόλο ότι οι ευγενείς με τη δημιουργία των μισθοφορικών στρατευμάτων έχασαν τη στρατιωτική, ενώ με τη διαμόρφωση της

* Σ.τ.επιμ.: Κοινωνικές διακρίσεις στην προαστική φεουδαρχική κοινωνία, οι οποίες βασίζονται σε πρόνομα που παρέχει το παραδοσιακό απολυταρχικό σύστημα της φεουδαρχίας σε διάφορες κοινωνικές ομάδες ευγενών.

δημοσιότητα έχασαν και τη διοικητικο-τεχνική τους λειτουργία, εξακολουθούσαν ωστόσο να παραμένουν οι νομικο-ταξικοί περιορισμοί. Κι επειδή οι ευγενείς δεν πλήρωναν καθόλου φόρους, αντιμετωπίζονταν από μέρους των αστών, οι οποίοι όφειλαν να χρηματοδοτούν τον κρατικό διοικητικό μηχανισμό, σαν μια παρασιτική, κοινωνικά περιττή τάξη.

Κι ενώ οι αστοί είχαν καταλάβει όλες τις σπουδαίες θέσεις στον οικονομικό τομέα, είχαν μολαταύτα αποκλεισθεί στην ουσία από την ηγεσία του κράτους και της εκκλησίας.

Για ν' αυξάνει τα έσοδά του, ο απολυταρχισμός προωθούσε βέβαια μέσω της μερκαντιλιστικής του οικονομικής πολιτικής την ιδιωτική καπιταλιστική επιχείρηση, αλλά επενέβαινε ταυτόχρονα με σταθερές κανονιστικές επεμβάσεις στη διαδικασία της οικονομίας.

Η περιορισμένη τυπική νομική ισότητα του απολυταρχισμού, που βρίσκεται σε αντίθεση με το σύστημα των νομικών ταξικών προνομίων, σήμαινε πολιτικά καθαρχήν μόνο, ότι το σύνολο των υπηκόων αδιακρίτως νομικής τάξης και γέννησης δεν είχε κανένα πολιτικό δικαίωμα απέναντι στο βασίλειό, καθώς κι ότι ο νόμος του βασιλιά είχε για όλους ισχύ. Έτσι αποκαταστάθηκε η ισότητα με την αρνητική της έννοια.

Έτσι επίσης διαμορφώθηκε και η αστική κριτική προς τη φεουδαρχική κατάσταση της κοινωνίας, αλλά και προς το απολυταρχικό κράτος, που αποτελούσε μια έκφραση της ταξικής ισορροπίας μεταξύ ευγενών και αστών (Heller, Staatslehre, σ. 136), η οποία όμως μετατοπιζόταν όλο και περισσότερο προς όφελος των αστών.

β) Πνευματικές τάσεις που προετοίμασαν αυτήν την εξέλιξη.

Στην οικονομική ανελευθερία του Μεσαίωνα αντιστοιχούσε η πνευματική. Η αυθεντία της εκκλησίας, η οποία—στηρίξε πνευματικά την αυθεντία του κράτους, δεν ανεχόταν κανενός είδους παρέκκλιση. Όμως με την αποσύνθεση των συντεχνιακών και φεουδαρχικών δεσμών στην οικονομία διανοίγεται κι' εδώ ο

δρόμος για την ελευθερία. Η πνευματική έκφραση της ανερχόμενης αστικής τάξης είναι ο διαφωτισμός, που καθίσταται αποφασιστικό όπλο στον αγώνα κατά των κοσμικών και κληρικών ευγενών, ενάντια στο απολυταρχικό κράτος και στην κηδεμονία των κληρικών. Ο διαφωτισμός αντιπαραθέτει στην αρχή της παράδοσης την αρχή της λογικής, στη θεία χάρη και στα νομικά ταξικά προνόμια το ορθολογιστικό φυσικό δίκαιο, το οποίο αναγνωρίζει σε κάθε άνθρωπο ορισμένα φυσικά δικαιώματα. Κάθε θεσμός και κάθε μέτρο που παίρνει το κράτος έπρεπε τώρα να είναι νομιμοποιημένο μπροστά στο δικαστήριο του Λογικού. Δεν μπορούσε πλέον ν' αποτελεί σκοπό του κράτους το θείο σχέδιο σωτηρίας ή η δόξα του Μονάρχη, αλλά η επίγεια ευημερία των πολιτών. Η τελευταία συνέπεια αυτής της αντίληψης έπρεπε να είναι η άσκηση της πολιτικής εξουσίας από τους ίδιους τους πολίτες.

Κι ενώ οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί της οικονομίας—οι φυσιοκράτες, Adam Smith, Bentham, Ricardo—μπορούσαν να εκκινούν από την πραγματικότητα μιας δομής της οικονομίας, που γινόταν όλο και περισσότερο καπιταλιστική, οι υποστηρικτές της θεωρίας του κράτους ήταν αναγκασμένοι να καταφεύγουν σε πολεμική και σχήματα ιδεών, για τα οποία μόνο ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός τους έδινε μερικά στηρίγματα. Οι μοναρχο-μάχοι κι οι φυσιοκράτες πίστευαν ακόμα ότι θα μπορούσαν να διατηρήσουν τον απολυταρχισμό, εφόσον αυτός θα περιοριζόταν από την λογική και θα τηρούσε τους νόμους (διαφωτισμένος απολυταρχισμός), κι ο Hobbes προस्ताβούσε να χρησιμοποιήσει το ορθολογιστικό φυσικό δίκαιο και τη θεωρία του συμβολαίου, αντί της θεωρίας της θείας χάρης που είχε ήδη καταρριφθεί σαν στηρίγμα για την απόλυτη μοναρχία. Ο Locke κι' ο Montesquieu διατύπωσαν την αρχή της διάκρισης των εξουσιών κατά την ερμηνεία τους για την κοινωνική κατάσταση στην Αγγλία της εποχής τους. Με τον τρόπο αυτό διακηρύσσόταν μέσω της νομοθετικής εξουσίας το δικαίωμα των αστών να συναποφασίζουν κατά τη διαμόρφωση της πολιτικής. «Η λαϊκή κυριαρχία συνάπτεται με τον απολυταρχισμό ένα συμβιβασμό στην αρχή της συνταγματικότητας» (Heller, Ideenkrise, σ. 49). Στον Rousseau

ολοκληρώνεται με συνέπεια αυτή η εξέλιξη και διακηρύσσεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, με την οποία κηρύσσεται βασικά ο πόλεμος στη μοναρχία.

Τα αιτήματα του διαφωτισμού στη Γερμανία εκπροσωπήθηκαν από τον Rufendorf, τον Johannes Althaus και Christian Wolff: στη συνέχεια από τον Kant, τον Fichte κι ενμέρει από τον Wilhelm von Humboldt. Όμως οι συζητήσεις αυτές παρέμειναν λόγω της οικονομικής και πολιτικής οπισθοδρομικότητας της Γερμανίας πιο αφηρημένες και με πολύ πιο περιορισμένη πολιτική εκρηκτικότητα απ' ό,τι στην Αγγλία ή τη Γαλλία). «Το γερμανικό φυσικό δικαίο δεν προσέβαλλε τον απολυταρχισμό σαν μορφή οργάνωσης του κράτους. Τον εξαφάνισε κατά βάση επιστημονικά, στην πράξη όμως τον άφησε να υφίσταται ακατάμαχτος» Stüllich (191 επ.).

Ενώ για παράδειγμα στην Αγγλία επικρατεί ένας προσανατολισμένος στην πράξη ωφελισμός, στη γερμανία εμφανίζονται οι ίδιες πολιτικές ιδέες με το μανδύα του Ιδεαλισμού, που αντιστοιχεί στην κατάσταση ενός ανερχόμενου στρώματος, το οποίο δεν διαθέτει πραγματική δύναμη και γι' αυτό διακηρύσσει την κυριαρχία της ιδέας επί της πραγματικότητας. Η «Αιμυλία Γκαλόντι» του Lessing και τα νεανικά δραματικά έργα του Schiller είναι το φιλολογικό αποκρυστάλλωμα του αστικού κινήματος διαμαρτυρίας εναντίον του απολυταρχισμού και κατά του κράτους των προνομίων.

Έτσι προετοιμάστηκαν μέσα στις τρεις εκατονταετίες από την Αναγέννηση μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση «η αποεκκλησιαστικοποίηση και η στροφή στα επίγεια, ο καθολικός ατομικισμός και φιλελευθερισμός, οι προϋποθέσεις της δημοκρατίας, της ισότητας και της καπιταλιστικής συναλλακτικής οικονομίας» (Heller, Staatslehre, 111).

γ. Το πολιτικό ξέσπασμα

Οι διαμάχες αυτές κατέστησαν αρχικά ώριμες στην Αγγλία κατά το 2ο μισό του 17ου αιώνα λόγω του προβαδισματός της στην

οικονομική εξέλιξη, αλλά μετά την επανάσταση του 1688 μπόρεσαν να κατευθυνθούν σε δρόμους ομαλής εξέλιξης, επειδή οι Άγγλοι ευγενείς είχαν ήδη προ πολλού συγχωνευθεί με τους μεγαλοαστούς στο «gentry»* και γιατί ο βασιλιάς δεν είχε κατορθώσει να επιβληθεί στο κοινοβούλιο. Έτσι, στη διάρκεια του 18ου αιώνα μετασχηματίστηκε βαθμιαία η αγγλική αντιπροσωπεία των τάξεων σ' ένα σύγχρονο κοινοβούλιο, το οποίο κατέστη για τους φιλελεύθερους θεωρητικούς της ηπειρωτικής ευρώπης από τον Montesquieu μέχρι τον Rotteck σε πρακτικό πρότυπο, παρόλο που εξιδανικεύθηκε υπέρμετρα και συχνά εκτιμήθηκε ως πιο σπουδαίο απ' ό,τι πράγματι ήταν. Οπωσδήποτε ήταν μεγαλύτερη η ελευθερία του τύπου και της γνώμης στην Αγγλία απ' ό,τι στα απολυταρχικά κράτη της ηπειρωτικής Ευρώπης: είχαν υλοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό στοιχεία κράτους δικαίου και το κοινοβούλιο ασκούσε μια ισχυρή επιρροή πάνω στις πολιτικές αποφάσεις: στην κοινοβουλευτική συνέλευση εκπροσωπούσαν όμως μόνο το ανώτατο στρώμα της κοινωνίας. Το εκλογικό δικαίωμα επεκτάθηκε βαθμιαία στα μέσα αστικά στρώματα κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μόλις στα 1918 καθιερώθηκε γενικά για όλους τους πολίτες.

Η εξαγγελία των γενικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων γίνεται για πρώτη φορά στα 1776 στην Αμερική στη Γαλλία, όπου εξάγονταν με ιδιαίτερη έμφαση οι νομικο-ταξικοί φραγμοί, χρειάστηκε να γίνει η επανάσταση, ώστε να καταργηθούν τα εκκλησιαστικά και τα βάσει καταγωγής νομικο-ταξικά προνόμια και να εδραιωθεί ως έθνος η τρίτη τάξη. Στα 1789 διακηρύσσονται τα γενικά ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα του πολίτη, το 1791 εγκαθιδρύεται ένα αντιπροσωπευτικό σύνταγμα και ήδη στα 1793, εγκαθιδρύεται ένα «άκρως δημοψηφισματικού χαρακτήρα σύνταγμα» (Ernst Fraenkel, Die repräsentative und plebiszitiäre Komponente im demokratischen Verfassungsstaat, Tübingen 1958, σ. 31).

Παρά το γεγονός, ότι αυτά τα συμβάντα χαιρετίστηκαν μ' ενθουσιασμό από τους μορφωμένους, όπως άλλωστε κι από τους

* Σημ. τ.ε.μ.: 'Ιδιαίτερη τάξη που διαμορφώνεται στην Αγγλία από ένα μέρος των ευγενών που δεν ήταν μεγαλο-διοκτίτες, τους αστούς και τους εμπόρους.

μικροαστούς και τους αγρότες στη Γερμανία, ωστόσο η αστική τάξη εδώ δεν κατόρθωσε, λόγω της κατάπτωσης του Ράιχ, να επιφέρει κάτι παρόμοιο με τις δικές της δυνάμεις. Στα δικά του Ράιχ επιβλήθηκε με την κατάκτηση των Γάλλων η νέα τάξη, και συνακόλουθα αυξήθηκαν εδώ σημαντικά οι οικονομικές δραστηριότητες, που παρέλυσαν όμως πάλι σε μεγάλο βαθμό μετά την ήττα της Γαλλίας.

Η μεταρρύθμιση του βαρόνου von Stein στην Πρωσία κατά τα χρόνια 1807-08 απέβλεπε σε μια προσαρμογή στη σύγχρονη εξέλιξη, μέσω της κατάργησης των βάσει καταγωγής νομικο-ταξικών περιορισμών, της άρσης της δουλοπαροικίας των αγροτών, με αστικοδημοκρατική αυτοδιοίκηση, φιλελεύθερο αντιπροσωπευτικό σύστημα και γενική υποχρεωτική θητεία στο στρατό. Η μεταρρύθμιση αυτή ωστόσο δεν κατάφερε, παρά μόνο πρόσκαιρα και εν μέρει, να καταβάλει την αντίσταση των φεουδαρχών ευγενών. Με την ήττα της επαναστατικής Γαλλίας καταπνίγηκαν και στη Γερμανία οι φιλελεύθερες τάσεις για πολύ καιρό.

Παρόλο ότι τα γερμανικά αστικά στρώματα προέβλεπαν μέτριες μόνο αξιώσεις κι εκτός από το αίτημα της ενοποίησης της Γερμανίας, που ήταν προπαντός οικονομικά ανάγκαίο, είχαν αρκεσθεί σ' ένα συνταγματικό σύστημα*. Οι δυνάμεις της φεουδαρχίας (πρβλ. Rotteck, Welcker, Dahlmann, Bluntschli) επέμεναν στη διατήρηση ενός ημι-«νομικό-ταξικού» συστήματος και καταπίεζαν κάθε φιλελεύθερη έκρηξη αισθημάτων. Μερικά συντάγματα που υπήρχαν, δεν τα σέβονταν σχεδόν καθόλου οι κυβερνήσεις. Μόνο στη νότια Γερμανία, ιδιαίτερα στη Βάδη, μπόρεσε κατά κάποιο μέτρο ν' αναπτυχθεί ο φιλελευθερισμός μέσα σ' αυτό το σύστημα. Τον καιρό που συντελούνταν η άνοδος της καπιταλιστικής επιχειρηματικής οικονομίας, όταν στη Γαλλία και το Βέλγιο στα 1830-31 κλεινόταν ένας συμβιβασμός μεταξύ βασιλείας και αστικού κοινοβουλευτισμού με τη μορφή της συνταγματικής λύσης, ενώ στα 1848 η Γαλλία προχωρούσε ακόμη και πέρα απ' αυτό, γινόταν η καταστολή της γερμανικής επανάστασης του 1848. Μολαταύτα διατυπώθηκε για πρώτη φορά

* Σημ. τ.ε.π.: Εννοείται σύστημα συνταγματικής μοναρχίας.

περιεκτικά στην εκκλησία του Αγίου Παύλου (Paulskirche της Φραγκφούρτης) από την Εθνική Συνέλευση το πρόγραμμα του γερμανικού φιλελευθερισμού και αποκρυσταλλώθηκε σ' ένα σύνταγμα, που βέβαια ουδέποτε απέκτησε έννομη ισχύ. Τώρα πλέον ήταν όλη η Δύση φιλελεύθερη κι' ερχόταν σε αντίθεση με την Ανατολή (Αυστρία, Γερμανία, Ρωσία). Εδώ έχει τις ρίζες της η δυσφήμιση του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας, ως φαινόμενα δυτικής παρακμής: Προβλήματα που απορρέουν από την αντικειμενική πολιτική οπισθοδρομικότητα της Γερμανίας, παρ' ούσαζονται ως χαρακτηριστικά της άξιας ιδιαίτερης εκτίμησης «φύσης» των Γερμανών μια αλλαγή στις έννοιες που εξυπηρετεί κοινωνικοψυχολογικούς σκοπούς (σ.τ.ε.πμ.: αναπλήρωση, μετάθεσης του ενός προβλήματος σ' ένα άλλο).

Όταν στη δεκαετία του 1860 αρχίζει να αναβιώνει εκ νέου ο φιλελευθερισμός, είχε μεταβληθεί αποφασιστικά η μορφή του. Το μεγαλύτερο μέρος του, οι Εθνικοφιλελεύθεροι, ήταν πρόθυμοι ν' αποδεχθούν το πρωσο-γερμανικό κράτος, εφόσον επιτυγχανόταν μια κρατική συγκράτηση πάνω σε οικονομικά ζητήματα· το κράτος αυτό ήταν εξωτερικά συνταγματικό αλλά στην ουσία ένα στρατιωτικο-φεουδαρχικό ισχυρό κράτος. Ενώ ολοκληρωνόταν η οικονομική άνοδος των αστών κι η Γερμανία μεταβαλλόταν από ένα αγροτικό σ' ένα βιομηχανικό κράτος, η αστική πολιτική εκπροσώπηση ήταν ουσιαστικά εντελώς ανίσχυρη. Μόλις στα 1918 κατισχύει στη Γερμανία ο αστικός κοινοβουλευτισμός.

2. Το φιλελεύθερο πρότυπο δημόσιας εξουσίας

Αν και οι μέθοδοι της πολιτικής σύγκρουσης, και αντίστοιχα η πνευματική διαμόρφωση της φιλελεύθερης ιδέας υπήρξαν στις επιμέρους χώρες διαφορετικές ανάλογα με την ιδιομορφία τους και παρόλο ότι δεν πραγματοποιήθηκε παντού στον ίδιο βαθμό η φιλελεύθερη μορφή εξουσίας, μπορεί ωστόσο να γίνει η περιγραφή ενός συστήματος αντιλήψεων και θεσμών, το οποίο χαρακτηρίζει γενικά το φιλελευθερισμό με την έννοια ενός τυπικού μοντέλου,

που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

α) *Η οργάνωση του κράτους.*

Η θέση του φιλελευθερισμού έναντι της κρατικής εξουσίας μπορεί να εξηγηθεί από την αγωνιστική τοποθέτηση της ανερχόμενης αστικής τάξης απέναντι στο απολυταρχικό κράτος. Για να μπορεί ν' αναπτύξει πλήρως όλη την ενεργητικότητά της στο χώρο της κοινωνίας, έπρεπε η τάξη των αστών να υποστηρίξει μια κατά το δυνατόν ευρεία ορθολογικοποίηση καθώς και νομικούς περιορισμούς που θα έτειναν στην πλήρη κατάργηση της απολυταρχικής κρατικής εξουσίας.

Ο διαφωτισμός είχε καταστρέψει τη βάση της νομιμοποίησης του μεσαιωνικού κράτους, την πίστη δηλαδή, ότι η εξουσία του κράτους πρέπει να ασκείται κατ' εντολήν και στ' όνομα του θεού. Το κράτος θεωρούνταν πλέον σαν ένας ανθρώπινος θεσμός, που έβρισκε τη νομιμοποίησή του στη βούληση του λαού κι έπρεπε γι' αυτό να φροντίζει την επίγεια ευημερία του. Ο βασιλιάς δεν βρισκόταν πια υπεράνω του κράτους σαν ο εντεταλμένος του θεού, αλλά σαν εντολοδόχος του λαού μέσα στο κράτος, το οποίο πλέον δεν μπορούσε να χειρίζεται σαν να ήταν κάποια ιδιοκτησία του ή τσιφλίκι του.

Συγκεκριμένα τ' αστικά στρώματα ενδιαφέρονταν πρώτα απ' όλα να πάρουν στα ίδια τους τα χέρια τη νομοθεσία, έτσι ώστε με τη διαίρεση των εξουσιών ν' αποδυναμώσουν την εξουσία των ηγεμόνων. Η συνταγματική αυτή λύση μπορούσε ν' αποτελέσει απλώς και μόνο ένα μεταβατικό στάδιο. Η εσωτερική λογική της φιλελεύθερης ιδέας καθώς κι η κοινωνική αναγκαιότητα έπρεπε να οδηγήσουν στην υποταγή της εκτελεστικής εξουσίας στη λαϊκή αντιπροσωπεία κι έτσι στην κατάλυση της μοναρχίας, για να μεταποτίσουν βαθμιαία το εξουσιαστικό κράτος προς μίαν απαλλαγμένη από τη βία κοινότητα δικαίου. Το κοινοβούλιο αποτελεί τον κεντρικό θεσμό του φιλελεύθερου κράτους.

Το κοινοβούλιο, παρόλο ότι προήλθε μέσ' από τον αγώνα

επικράτησης μεταξύ των αστών και του απολυταρχισμού, ώφειλε σύμφωνα με την ιδέα να μην έχει το ίδιο το χαρακτήρα μιας εξουσίας· δεν έπρεπε να εκπροσωπεί συμφέροντα κι επιθυμίες, αλλά τη λογική. Με τρόπο που να μην επιδέχεται τη βία, με ορθολογικά επιχειρήματα, έπρεπε να αναζητείται από κοινού σε δημόσια συζήτηση το γενικά λογικό και ωφέλιμο. Από την ελεύθερη αντιπαράθεση των απόψεων, όπως δηλαδή από τον ελεύθερο ανταγωνισμό στην οικονομία, έπρεπε να προκύπτει το καλύτερο για την κοινωνία.

Αυτό το μοντέλο του κοινοβουλευτισμού προϋποθέτει, ότι δεν υπάρχουν μέσα στο κοινοβούλιο κανενός είδους βαθιές αντιθέσεις κοινωνικών συμφερόντων, αλλά μόνο διαφορές απόψεων, που μπορούν να υπερπηδηθούν μέσω μιας συζήτησης. (Το αργότερο με τη διαμόρφωση του προλεταριάτου στα πλαίσια της εκβιομηχάνισης θα παρουσιάζονταν κι εδώ δυσκολίες, οι οποίες δεν μπορούσαν πια να ξεπεραστούν στη βάση του φιλελεύθερου μοντέλου).

Ο συγκεκριμένος σκοπός του κοινοβουλίου συνίσταται στον έλεγχο της εκτελεστικής εξουσίας —που εκπροσωπείται από τον βασιλιά στο συνταγματικό σύστημα— ώστε να παρεμποδίζονται στον κοινωνικό χώρο εκδηλώσεις ανεξέλεγκτων κι αυθαίρετων κρατικών επεμβάσεων και να μη διαταράσσεται έτσι η οικονομική ζωή, που επαφίεται στην ιδιωτική επιδίωξη του κέρδους για τον καθένα. Η εκτελεστική εξουσία ώφειλε να μην δραστηριοποιείται παρά μόνο στη βάση νόμων που να έχουν αποφασισθεί από το κοινοβούλιο.

Δεν πρόκειται δηλαδή σύμφωνα με τη θεωρητική αυτή σύλληψη για μια ισορροπία των εξουσιών, αλλά για μια μεγαλύτερη βαρύτητα της «ύψιστης εξουσίας» (Locke), της νομοθετούσας λαϊκής αντιπροσωπείας. Η αυτοδυναμία της μοναρχικής εκτελεστικής εξουσίας έπρεπε να γίνει προσωρινά αποδεκτή ως αναγκαίο κακό, και για όσο ακόμα δεν θα είχε μεταβληθεί αποφασιστικά μέσα στην κοινωνία η ταξική ισορροπία μεταξύ των αστών και των φεουδαρχικών στρωμάτων. Στη φιλελεύθερη ιδέα ανταποκρίνεται καταρχάς πλήρως η κοινοβουλευτική δημοκρατία

(Republik), στην οποία καθορίζει η λαϊκή αντιπροσωπία ακόμα και την προσωπική σύνθεση του εκτελεστικού.

Από τη λειτουργία του κοινοβουλίου, ιδεατά ως αντιπροσώπου του γενικά λογικού και κοινωνιολογικά ως εκπροσώπου των αστών, προκύπτουν μια ιδιαίτερη θέση του βουλευτή, μια συγκεκριμένη ικανότητα του εκλογέα και μια ιδιότητα, κατά τη φύση της, δομή των κομμάτων.

Ο Βουλευτής —σε αντίθεση με τις συνελεύσεις των νομικών τάξεων, οι οποίες ήταν δεσμευμένες με επιτακτική εντολή κι εκπροσωπούσαν αντιπροσωπικές συμπεριφορών των προνομιούχων νομικών τάξεων— πρέπει να είναι εκπρόσωπος όχι μιας συγκεκριμένης ομάδας, αλλά όλου του λαού*. πρόκειται για ένα αίτημα που συναντάται στα φιλελεύθερα συντάγματα του 19ου αιώνα, στο WRV** (άρθρο 21) μέχρι και στον Θεμελιώδη Νόμο της Βόννης (άρθρο 38). Οι βουλευτές, ενταλαμμένοι από την κοινή γνώμη και συζητώντας κάτω από τον διαρκή έλεγχο της κοινής γνώμη, ωφείλουν να επιδιώκουν το καλύτερο για την κοινότητα. Μια σύμπτωση απόψεων όμως κατά τη δημόσια συζήτηση μέσω κοινού προσανατολισμού στη γενική ευημερία καθίσταται μόνο τότε δυνατή, όταν συμφωνεί ήδη κανείς πάνω στις βάσεις αυτού που θεωρείται ως γενικό καλό, πράγμα που σημαίνει, όταν είναι σχετικά ομοιογενής η κοινωνική σύνθεση του κοινοβουλίου.

Η προϋπόθεση αυτή εξασφαλιζόταν από το γεγονός, ότι οι βουλευτές προέρχονταν από κοινωνικά στρώματα με μόρφωση και ιδιοκτησία και εκπροσωπούσαν τα συμφέροντά τους, γιατί μόνο αυτά τα στρώματα είχαν εκλογικά δικαιώματα. Έτσι δεν μπορούσαν να προκύψουν αντιθέσεις μεταξύ εκείνων που κατείχαν κι εκείνων που δεν κατείχαν, παρά μόνο διαφορές απόψεων μεταξύ εκπροσώπων διαφορετικών μορφών κατοχής (περιουσιές), όπως μεταξύ κεφαλαιακής ιδιοκτησίας και κτηματικής περιουσίας ή μεταξύ βιομηχανικού κι εμπορικού κεφαλαίου. Σαν δικαιολογία της κατάστασης αυτής προβαλλόταν η θέση, ότι μόνο ο μορφωμένος είναι επαρκώς απαλλαγμένος από εγωιστικά συμφέ-

* Σημ. τ.ε.π.: αξίζει εδώ να γίνει μια σύγκριση με τα ελληνικά συνταγματικά κείμενα: ιδ. σχετικά άρθρα 67 Συντ. 1952 και 51 παρ. 2 Συντ. 1975.

** WRV: αρχικά του «Weimarer Reichsverfassung» (Σύνταγμα του γερμανικού Ράιχ της Βαϊμάρης, πρβλ. εδώ και πίνακα συντομογραφιών.

ροντα και μπορεί ν' αντιλαμβάνεται τις γενικές αναγκαίεςτες καθώς κι ότι μόνο ο ιδιοκτήτης μπορεί να 'χει ένα αληθινό συμφέρον από τη διατήρηση του αστικού συστήματος. Επειδή οι κατέχοντες ήταν ταυτόχρονα και οι μορφωμένοι —η ιδιοκτησία ήταν προϋπόθεση για τη δυνατότητα μόρφωσης— ήταν εξασφαλισμένη η κοινωνική ομοιογένεια μεταξύ εκλογέων και βουλευτών.

Η αξίωση ότι αυτοί οι εκλογείς κι οι βουλευτές εκπροσωπούσαν τα συμφέροντα του συνόλου, μπορούσε εννοείται να διατηρείται μόνο όσο θα ήταν εξασφαλισμένο, τ' ότι στην κοινωνική πραγματικότητα θα είναι δυνατό στον καθένα να εκπληρώσει με την επιδεξιότητα και την επιμέλειά του τα κριτήρια που επέτρεπαν την πρόσβαση (σ.τ.ε.π.: στην πολιτική), δηλ. της ιδιοκτησίας και της μόρφωσης. Το λειτουργήμα του βουλευτή χρειάστηκε ν' αλλάξει, στο βαθμό, που αφενός αυτή η αξίωση λόγω των κοινωνικών μεταβολών περί τα μέσα του 19ου αιώνα, κατέστη αναξιόπιστη, και στο βαθμό που, αφετέρου, στο χώρο της πολιτικής δημοσιότητας εισέδυν άτομα που δεν κατείχαν περιουσία, απαιτώντας το εκλογικό δικαίωμα κι ενμέρει κατακτώντας το με αγώνες.

Τώρα βρίσκονταν αντιμέτωπα στην κοινωνία πολύ διαφορετικά συμφέροντα που δεν μπορούσαν να συμφιλιωθούν. Αυτό που ήταν ως τώρα «γενικό καλό» δεν μπορούσε να θεωρείται για πολύ ακόμα σαν κάτι, για το οποίο υπήρχε συμφωνία. Για να διατηρήσει η φιλελεύθερη ιδέα μέσα σ' αυτήν την μεταβαλλόμενη κατάσταση, παρ' όλα αυτά, τη σύνδεση της κυριαρχίας με τα στοιχεία της ιδιοκτησίας και της μόρφωσης, όφειλε να τροποποιηθεί σε μεγάλο βαθμό.

Κόμματα με την έννοια πάγιων οργανώσεων και μ' ένα υποχρεωτικό για τους βουλευτές πρόγραμμα ήταν ασυμβίβαστα με το φιλελεύθερο μοντέλο. Εξάλλου δεν ήταν αρχικά, ενόψει της κοινωνικής ομοιογένειας των κοινοβουλίων, και τόσο απαραίτητα. Τα κόμματα αποτελούσαν αρχικά —όπως δηλαδή στην Αγγλία του 18ου αιώνα— μόνο ομάδες βουλευτών, οι οποίοι έβλεπαν να προσεγγίζουν οι αντιλήψεις τους μεταξύ τους. Ακόμη κι' η

γερμανική Εθνοσυνέλευση του 1848-49 παρουσιάζει την ίδια εσωτερική δομή.

Με την προοδευτική επέκταση του εκλογικού δικαιώματος έγινε αναγκαίο, «να συνασπισθούν οι εκλογείς μέσ' από επιτροπές, οι οποίες είναι σε θέση να παρουσιάσουν σ' αυτούς τους υποψηφίους» (Maurice Duverger, *Die Politischen Parteien*, Tübingen 1959, σ. 5). Οι σχετικά μικρές αυτές επιτροπές παραμένουν όμως ανεξάρτητες μεταξύ τους και αποκεντρωμένες. Η διεύθυνση κι η δομή των φιλελεύθερων κομμάτων φέρουν έντονα έναν προσωπικό χαρακτήρα· στο επίκεντρο βρίσκεται ο βουλευτής που διατηρεί την επαφή με τους τοπικούς προκρίτους¹ και τους εκλογείς του, αντιπροσωπεύοντας τις επιθυμίες τους στο κοινοβούλιο. Σκοπός τους δεν είναι ν' αυξήσουν τον αριθμό των μελών τους, αλλά να ενσωματώσουν ανθρώπους με κύρος, δηλ. την κοινωνική elite. Επειδή η πολιτική δραστηριότητα αποτελεί ένα λειτουργικά τιμητικό παρεπάργγελμα, γίνεται λόγος όσον αφορά υποψηφίους μόνο για άνδρες, οι οποίοι μπορούν άνετα να ζουν για την πολιτική, χωρίς αυτή να τους προσφέρει τα προς το ζην και που δεν είναι απαραίτητη η παρουσία τους για τη διεκπεραίωση των ιδιωτικών τους υποθέσεων. Δεν υπάρχει η τυπική ιδιότητα του μέλους με την έννοια ενός ιδιαίτερου καθήκοντος έναντι του κόμματος και κανονικών καταβολών εισφοράς. «Η πραγματική εξουσία ασκείται από μέρους μιας ομάδας που σχηματίζεται γύρω από μια κοινοβουλευτική ηγετική προσωπικότητα, κι η εσωκομματική ζωή συνίσταται στη διαμάχη μεταξύ τέτοιων μικρο-ομάδων» (Duverger, σ. 19), κι όχι σε τυχόν αγώνες για προγραμματικούς στόχους. Ο τύπος αποτελεί τον «μοναδικό διαρκή θεσμό» αυτών των κομμάτων (Habermas, *Strukturwandel*, σ. 222), τα οποία υφίστανται ουσιαστικά μόνο μέσα στο κοινοβούλιο.

Το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα που προαναταλείται προς προσωπικότητες κι όχι προς κόμματα, αντιστοιχεί σ' αυτή τη χαλαρή κομματική δομή κι έτσι αποφεύγεται κάθε είδους ουσιαστική δέσμευση του βουλευτή.

Βέβαια σ' αυτό το μοντέλο, ο βουλευτής είναι μεν ανεξάρτητος από τους εκλογείς του, από το πρόγραμμα κι από την-ουσιαστικά

ανύπαρκτη - κομματική γραφειοκρατία, οι αποφάσεις όμως αυτών των φιλελεύθερων «κομμάτων προκρίτων»² που δεν χρηματοδοτούνται μέσω εισφορών από τα μέλη, μπορούν κι επηρεάζονται εύκολα από μέρους ευκατάστατων ιδιωτών που εμβάζουν χρήματα σ' αυτά, γιατί λείπει κάθε δημοκρατικός έλεγχος μέσω των μελών.

Ο αγγλικός κοινοβουλευτισμός του 18ου αιώνα, στη βάση του οποίου αναπτύσσονται αρχικά τα κόμματα, δείχνει σαφώς την πολιτικο-ιστορική τους λειτουργία. Εδώ δεν υπήρξε πλέον αποφασιστική η αντίθεση μεταξύ βασιλιά και κοινοβουλίου, αλλά ο ανταγωνισμός δύο ομάδων του κοινοβουλίου, οι οποίες δεν εκπροσωπούσαν διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα, παρά μόνο διαφορετικές απόψεις. Ο βασιλιάς ήταν αναγκασμένος να στηρίζεται πάνω σε μιαν απ' αυτές τις ομάδες· η αντιπολίτευση μπορούσε ν' απευθύνει έκκληση στην κοινή γνώμη και ν' ασκεί έτσι πίεση. Η αντιπολίτευση, δυνατή ως τότε μόνο με εμφύλιο πόλεμο ή με συνασπισμούς ευγενών (Fronde) μπόρεσε να εξημερωθεί κι έτσι να γίνεται μια απαλλαγμένη από τη βία διαρκής αντιπαράθεση, καθιστάμενη τελικά νόμιμη μέσω της θεσμοποίησης της στο κοινοβούλιο. Η λειτουργία των κομμάτων συνίστατο δηλαδή στον χαλαρό συντονισμό διαφορετικών απόψεων στην κοινή γνώμη και στο κοινοβούλιο, σχετικά με το τι υπηρετεί το γενικό καλό. Το αγγλικό αυτό μοντέλο έγινε πρότυπο για όλα τα αστικά κράτη δικαίου, ακόμη κι όταν συστάθηκαν περισσότερα κόμματα εξαιτίας των κοινωνικών διαφοροποιήσεων. Στη Γαλλία άρχισε η δημιουργία κομμάτων με την επανάσταση του 1789, στη Γερμανία μόλις με την Εθνοσυνέλευση του 1848· εδώ ήταν προηγουμένως απαγορευμένες οι πολιτικές ενώσεις.

Με την εισβολή των χειρωνακτικά εργαζόμενων μαζών στο χώρο της πολιτικής έπρεπε βέβαια ν' αλλάξουν σημαντικά η λειτουργία κι η δομή των κομμάτων.

Η ορθολογικοποίηση της πολιτικής εξουσίας, που κατέστη απαραίτητη για την ομαλή λειτουργία του καπιταλιστικού

* Σημ.τ.επιμ.: Έτσι αποδίδεται συνήθως στα ελληνικά ο όρος «Honoratiorenpartei» (γερμαν.), δηλ. κόμματα, στα οποία επικρατούν κοινωνικά σεβαστές προσωπικότητες κύρους, που ασκούν τιμητικά το κομματικό-πολιτικό αξίωμα.

συστήματος, φαινόταν μόνο τότε εξασφαλισμένη, όταν η πολιτική των μυστικοσυμβούλων και της απολυταρχίας —της οποίας η κρατική θεωρία συνίστατο στη διδασκαλία της τεχνικής, της επιβολής και της διεύρυνσης της εξουσίας (Machiavelli, Saggi)— μπόρεσε να τεθεί υπό τον έλεγχο της κοινής γνώμης. Η κυριαρχία της δημοσιότητας κι η επιβολή της λογικής στο χώρο της πολιτικής αντιμετωπίζονταν ως ταυτόσημες (Καντ). Υπήρξε έτσι ένα σημαντικό βήμα στην εξέλιξη της αγγλικής συνέλευσης των νομικών τάξεων σε ένα σύγχρονο κοινοβούλιο, όταν οι εργασίες του άρχισαν να γίνονται δημόσια, καθιστάμενες έτσι προσιτές στη «γενική εποπτεία του κοινού» (Bentham). Μ' αυτό εξασφαλιζόταν ο συσχετισμός μεταξύ βουλευτών και εκλογέων ως μερών ενός και του αυτού κοινού. Τον ίδιο καιρό περίπου καθιερώνεται κι η αρχή της δημοσιότητας στις συνεδριάσεις των δικαστηρίων. Η διοίκηση αντίθετα —μετά το στρατό το σπουδαιότερο όργανο ισχύος κάθε εκτελεστικής εξουσίας— πρόσβαλε αποτελεσματική αντίσταση κατά της αρχής της δημοσιότητας.

Τα αστικά στρώματα, σαν κριτικό κοινό παρακολουθούσαν τις εργασίες του κοινοβουλίου και συγκροτούσαν με εφημερίδες, λέσχες, και κύκλους συζητήσεων ανάλογα όργανα, γιατί «η δημόσια χρήση της λογικής πρέπει να 'ναι ανά πάσα στιγμή ελεύθερη» (Καντ). Μόνο με αυτή την προϋπόθεση μπορεί να υλοποιηθεί η λαϊκή κυριαρχία.

Η εκτύπωση των εφημερίδων έγινε φθηνότερη με την εκβιομηχάνιση, κι ο τύπος γνώρισε μια τεράστια ανάπτυξη. Οι εφημερίδες έγιναν από απλά ιδρύματα δημοσίευσης των ειδήσεων» τα «μέσα πάλης της κοιματικής πολιτικής», κι ο εκδότης από «έναν πωλητή νέων ειδήσεων έμπορος με κοινή γνώμη» (Habermas, Strukturwandel, σ. 201).

Η κοινή γνώμη αντιμετωπίζεται ως η μοναδική νόμιμη πηγή της νομοθεσίας. Οι φορείς όμως αυτής της κοινής γνώμης υπήρξαν πολίτες, οι οποίοι όντας τέτοιοι φορείς δεν έβγαιναν έξω από την ιδιωτική τους σφαίρα. Πρόκειται για ένα «κοινό από ιδιώτες» (Habermas, Strukturwandel, σ. 43), σκοπός των οποίων δεν ήταν η ανάληψη της πολιτικής εξουσίας, αλλά —εν ονόματι του γενικού

—ανθρώπινου στοιχείου— η διάλυση της εξουσίας κι η μετατροπή της στην ηθική και στον Λόγο.

Ιδιοκτησία και μόρφωση ήταν βέβαια απαραίτητες για να μπορεί κανείς να συμμετέχει ενεργητικά στα κοινά· κι αυτό σημαίνει πρώτα απ' όλα στην αγορά των μορφωτικών αγαθών. Παρόλο που μ' αυτό τον τρόπο ο κύκλος των συμμετεχόντων περιοριζόταν σε μια μειονότητα, έπρεπε εντούτοις να παραμείνει καταρχήν ανοιχτός σε όλους όσους έδειχναν αξιосύννη, εάν επρόκειτο να είναι πιστευτή η επίκληση του γενικά ανθρώπινου στοιχείου. Γιατί «μια κοινή γνώμη, από την οποία θα ήταν αποκλεισμένες οι ipso δεδομένες ομάδες, δεν είναι απλώς ατελής, δεν είναι κοινή γνώμη», (Habermas, σ. 100). Το κοινοβούλιο θεωρούσε σ' αυτή τη φάση τον εαυτό του οπωσδήποτε μέρος του μεγαλύτερου, του συζητούντος κοινού: το κοινοβούλιο ως ιδιαίτερη επιτροπή της αστικής κοινής γνώμης, η κυβέρνηση ως ιδιαίτερη επιτροπή του κοινοβουλίου· αυτό είναι το βασικό μοντέλο. (Αργότερα μόνο εδραιώθηκε το κοινοβούλιο θεσμικά σαν μια πάγια ομάδα, με την αξίωση να εκπροσωπεί το κοινό· τότε μόλις διαμορφώθηκε η νέα μορφή της αστικής αντιπροσώπευσης). Έτσι έγινε η δημοσιότητα, ουσιαστικά μια οργανωτική αρχή του φιλελεύθερου κράτους δικαίου. Η λειτουργούσα πολιτικά δημοσιότητα εδραιώθηκε μέσα στο κοινοβούλιο σαν όργανο του κράτους. Ώφειλε λοιπόν να διαμεσολαβεί τις ανάγκες της αστικής κοινωνίας με μιαν αντίστοιχη της κρατική εξουσία.

Η αρχή της δημοσιότητας αποτελούσε για τους αστούς ένα κατάλληλο όργανο, ενόσω μ' αυτό μπορούσε να καταπολεμηθεί αποτελεσματικά ο απολυταρχισμός. «Στο βαθμό που διείσδυν στην πολιτική δημοσιότητα και μη αστικά στρώματα και περνούσαν στην κατοχή των θεσμών τους, συμμετέχοντας στον τύπο, στα κόμματα και το κοινοβούλιο, το σφυρηλατημένο από τους αστούς όπλο της δημοσιότητας στρέφεται με την αιχμή του εναντίον αυτών των ιδιών» (Habermas, σ. 142). Τότε έπρεπε να γίνει αντικείμενο δημόσιας συζήτησης ακόμη κι' ο χώρος του κοινωνικού, ιδιαίτερα δε η περιοχή της παραγωγής αγαθών, που επαφίσταναν ως τώρα στην ιδιωτική αυτονομία.

β) Η έννομη τάξη.

«Ο καπιταλισμός... χρειάζεται ...ένα δίκαιο, το οποίο μπορεί παρόμοια να υπολογίζεται, όπως μια μηχανή» (Weber, σ. 20). Η συμπεριφορά της δικαιοσύνης και της διοίκησης όφειλε να είναι υπολογιστή, αν επρόκειτο να λειτουργεί χωρίς προστριβές το σύστημα της οικονομίας.

Αυτό σήμαινε πρώτον, ότι η από άποψη δικαίου νομικο-ταξική ανισότητα στο δίκαιο, που καθιστούσε αδύνατο τον ελεύθερο ανταγωνισμό, έπρεπε να εκλείψει. Νομικο-ταξικά προνόμια, όπως αυτά που απολάμβαναν οι ευγενείς, και ιδιαίτερες επιβαρύνσεις, τις οποίες είχαν υποστεί ως τότε οι Εβραίοι, όλα αυτά ήταν εξίσου ασυμβίβαστα με την αρχή του αστικού κράτους δικαίου.

Δεύτερον, σήμαινε τούτο, ότι η κρατική εξουσία έπρεπε να δεσμεύεται με γενικούς νόμους. Ούτε η απόφαση «κατά ελεύθερη προαίρεση και χάρη» ούτε κατά «απαράβατα άγια, αλλά ανορθολογική παράδοση» (Weber, σ. 34) επαρκούσε γι' αυτές τις αξιώσεις, παρά μόνο μια γενική νόρμα, ίση για όλους και καθορισμένη εκ των προτέρων εξουσία του νόμου, του λογικού-γενικού στοιχείου όφειλε ν' αντικαταστήσει τη θεμελιωμένη πάνω σε *auctoritas* (κύρος) εξουσία του ηγεμόνα, και η *voluntas* (σ.τ.επιμ.: η θέληση) να μετατραπεί σε *ratio* (σ.τ.επιμ.: λόγος).

Η πνευματική δικαιολογητική βάση του ανερχόμενου αστισμού υπήρξε το ορθολογικό φυσικό δίκαιο. «Όταν βγαίνουν απ' τη μέση θρησκευτικές αποκαλύψεις κι αυθεντική αριότητα της παράδοσης καθώς κι' οι φορείς της», παραινούνται μόνο κανόνες, οι οποίοι «είναι νόμιμοι δυνάμει καθαρώς εσωτερικών τους χαρακτηριστικών» (Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 2 ημίστοιμοι, Κόλη και Βέρλιν 1964, σ. 497), δηλ. δυνάμει της λογικότητάς των. Η θεωρία για τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου ήταν εξαιρετικά κατάλληλη ως όπλο ενάντια στα πατροπαράδοτα δικαιώματά της ως τώρα κυρίαρχης τάξης, είχε δηλαδή σ' αυτήν την κατάσταση έναντι του θετικού δικαίου μια επαναστατική λειτουργία. (Όταν ήταν στην εξουσία η ίδια η αστική τάξη, το φυσικό δίκαιο αντικαταστάθηκε πολύ γρήγορα

στην κρατούσα θεωρία από την ιστορική σχολή του δικαίου· έγινε όμως αποδεκτό από εκείνη την τάξη, η οποία αγωνιζόταν —τόρα κατά των αστών— για την ισοτιμία της, δηλαδή από μέρους της εργατικής τάξης).

Η κωδικοποίηση του ισχύοντος δικαίου και μ' αυτό η πρόδεση του απολυταρχισμού σε γενικούς κανόνες υπήρξε ένα πρώτο βήμα για την προώθηση των στόχων της αστικής τάξης· ένα ακόμη η συνολοποίηση συνταγμάτων μεταξύ των μοναρχών και της λαϊκής αντιπροσωπίας, κι η διεκδίκηση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων μέσω του κοινοβουλίου, ένα τρίτο βήμα. Ο τελικός στόχος όμως κατακτήθηκε αρχικά μέσα σε μια *Republik* (δημοκρατία), στην οποία η εκτελεστική εξουσία, η διοίκηση κι η δικαιοσύνη ήταν εκτελεστικά μόνο όργανα της βούλησης της λαϊκής αντιπροσωπίας· το σύνολο των κρατικών δραστηριοτήτων όφειλε να περιορίζεται στην εφαρμογή των νόμων. Κατά τη φιλελεύθερη σύλληψη, το κράτος είναι ο υπέρτερος της κοινωνίας που μέσω των νόμων μεριμνά, ώστε να μπορεί ο καθένας ν' αναπτύσσεται ελεύθερα, εφόσον δεν περιέρχεται σε σύγκρουση με την ίδια χρήση της ελευθερίας από μέρους όλων των άλλων.

Προκειμένου να εκπληρώσει ο νόμος αυτή τη λειτουργία, όφειλε να περιορίζεται σε διακανονισμούς της τυπικής επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων και δεν επιτρεπόταν να προσπαθεί να διαμορφώνει ουσιαστικά την ιδιωτική σφαίρα κατά ορισμένο τρόπο, στην οποία κατατάσσονταν ο τομέας της παραγωγής κι εκείνος της κατανομής των αγαθών. Γι' αυτό και ήταν ασυμβίβαστη με το φιλελεύθερο πρότυπο μια νομική προστασία της εργασίας, επειδή το κράτος εν προκειμένω θα προέβαινε σε υπέρβαση των σχετικών με την τήρηση της τάξης λειτουργιών του και θ' αναλάμβανε λειτουργίες διαμόρφωσης της οικονομίας.

Κατά την εξασφάλιση της ιδιωτικής σφαίρας κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία αποτελούν τον ιδεολογικό πυρήνα των φιλελεύθερων συνταγμάτων. Οι κάτοχοι αυτοί των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντάσσονται στην ιστορία του πνεύματος της παράδοσης του διαφωτισμού, ο οποίος απέδιδε σε κάθε άνθρωπο, ανεξάρτητα από τάξη και φυλή, ορισμένα έμφυτα δικαιώματα (ανθρώπινα δικαιώματα) και —εκκινώντας από το

μεμονωμένο άτομο— κατασκεύαζε το κράτος σαν μια ένωση ατόμων σχηματιζόμενη μέσω ενός συμβολαίου. Κοινωνιολογικά όμως είχαν προσαρμοστεί εντελώς συγκεκριμένα πάνω στις ανάγκες των αστών, οι οποίοι βέβαια κατά τον αγώνα τους εναντίον του απολυταρχισμού ταύτιζαν τα δικά τους συμφέροντα με τα συμφέροντα όλων των ανθρώπων.

Έτσι, μεταξύ των θεμελιωδών δικαιωμάτων συναντώνται εκτός από την εξασφάλιση της ιδιωτικής σφαίρας (προσωπική ελευθερία, απαραβίαστο της κατοικίας) κι η εγγύηση των πολιτικών ελευθεριών των πολιτών (ελευθερία της γνώμης και του λόγου, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, εκλογικό δικαίωμα) και των θεσμών τους (τύπος, κόμματα). Τα φιλελεύθερα συντάγματα—αντίθετα με την αξίωσή τους για ουδετερότητα απέναντι στην κοινωνία—περιλαμβάνουν οπωσδήποτε μια ορισμένη μεροληπτική απόφαση προς το συμφέρον των αστών. Τούτο καθίσταται ιδιαίτερα σαφές μέσ' απ' τις εγγυήσεις για ατομική ιδιοκτησία, ελευθερία συμβάσεων, εμπορίου και άσκησης επαγγέλματος.

Επίσης και στο χώρο του ποινικού δικαίου, ο φιλελευθερισμός όφειλε να επιδιώξει την πρόωθηση νέων, ανθρωπιστικών αρχών. Η βασική αρχή που προβάλλεται μέχρι σήμερα από τους συντηρητικούς και προέρχεται από το χριστιανικό κράτος, ότι η ποινή θα πρέπει να είναι ένας εξιλασμός για αδικήματα που συντελέστηκε, ήταν αναγκαίο να καταπολεμηθεί από το φιλελευθερισμό, που ενδιαφερόταν για την προστασία της κοινωνίας από διαταραχές. Αυτός που παρενοχλούσε την αστική τάξη πραγμάτων, δεν έπαυε μολαταύτα να είναι ακόμη άνθρωπος με συγκεκριμένα δικαιώματα. Ο φιλελευθερισμός απαιτούσε γι' αυτό ένα δίκαιο χωρίς θρησκευτικά στοιχεία· τασσόταν εναντίον των βασανισμών και κατά της θανατικής ποινής κι απαιτούσε μιαν ανθρώπινη και αξιοπρεπή μεταχείριση για υπόδικους και καταδίκους. Μια λαϊκή απονομή της δικαιοσύνης έπρεπε να εξασφαλιστεί με τη συμμετοχή λαϊκών και μέσω της συγκρότησης δικαστηρίων ενόρκων.

Στον διεθνή χώρο ο φιλελευθερισμός χρειάστηκε να προαγάγει τη θεωρία της ισοτιμίας των λαών, την απόρριψη της χρήσης βίας στις διεθνείς σχέσεις, δηλαδή τον πατισφισμό (ειρηνοφιλία).

Ο φιλελευθερισμός εδραιώνει σύμφωνα με τη θεωρητική του σύλληψη μια έννομη τάξη, που καθιστά βαθμιαία το κράτος σε μια απαλλαγμένη απ' τη βία κοινότητα δικαίου, μέσα στην οποία είναι όλοι ίσοι ενώπιον του νόμου και όπου μπορεί ο καθένας ν' αναπτύξει τον εαυτό του σύμφωνα με τις ικανότητές του.

γ) Κουλτούρα.

Η νομικο-ταξική κατάσταση της κοινωνίας «ήταν κατά κάποιο τρόπο εντοιχισμένη στη μητρόπολη της εκκλησίας» (Stillich, σ. 36). Οι αστοί έπρεπε γι' αυτό να καταπολεμήσουν τα στοιχεία της, εκκλησία και ορθοδοξία, ακριβώς το ίδιο, όπως και το νομικο-ταξικό κράτος και τον απολυταρχισμό. (Το να 'σαι φιλελεύθερος σε πνευματικά ζητήματα, δεν σημαίνει δηλαδή καθόλου, «να 'σαι ανεκτικός απέναντι σ' όλες τις πεποιθήσεις, αλλά κυρίως: να μην είσαι ανεκτικός απέναντι σ' όλες τις κρίσεις που δεν είναι στηριγμένες πάνω στη λογική» (Stillich, σ. 13). Το αίτημα για απεριόριστη πνευματική ελευθερία, συγκεκριμένα για ελευθερία πίστης, συνειδησης, σκέψης, διδασκαλίας και έρευνας, υπήρξε ένα από τα κύρια όπλα των αστών. Η ανάπτυξη του καπιταλισμού κι η εξέλιξη των σύγχρονων επιστημών, ιδιαίτερα των φυσικών επιστημών, πορεύονται παράλληλα και καθορίζονται αμοιβαία μεταξύ τους. Η θέση τους στο οικονομικό σύστημα καθόριζε επίσης και την έννοια που απέδιδαν οι διάφορες κοινωνικές τάξεις στην κουλτούρα. Για τους συντηρητικούς αποτελούσαν η αγροτική οικονομία κι ο πόλεμος, τους μεγάλους μοχλούς της κουλτούρας, για τους φιλελεύθερους η κουλτούρα εξαρτάται από την εξέλιξη της βιομηχανίας και της τεχνικής.

Συγκεκριμένα απαιτήσε ο φιλελευθερισμός το χωρισμό της εκκλησίας από το κράτος. Η εκκλησία, όπως κάθε άλλη ιδιωτική ένωση, έπρεπε να μπορεί να καθορίζει ελεύθερα τις υποθέσεις της στο εσωτερικό της οργάνωσής της και να ζει από τις συνεισφορές των οπαδών της, όχι όμως από φορολογικά χρήματα. Το σχολείο έπρεπε ν' απαλλαγεί από την επέμβαση της εκκλησίας και να γίνει

προσιτό σε όλους τους πολίτες· σκοπός του όφειλε να είναι η ανάπτυξη των πνευματικών δυνάμεων του ελεύθερου ανθρώπου κι όχι πλέον το πνεύμα της υπακοής και αυταρχισμού. Η σύναψη του γάμου κατέστη κοσμική, δηλαδή υπόθεση ανατεθειμένη στο κράτος, ο όρκος διαχωρίστηκε από τον θρησκευτικό του τύπο.

Η ελευθερία της σύναψης γάμου, η ελεύθερη διακίνηση, το δικαίωμα μετανάστευσης μέσα κι έξω από τη χώρα κι η ελευθερία ασκήσεως επιτηδεύματος υπηρετούν πιά λίγο-πολύ σαφώς τα συμφέροντα της βιομηχανικής εξέλιξης. Η ελεύθερη διακίνηση λ.χ. ευνοούσε την ανάπτυξη των μεγαλοαστικών βιομηχανικών κέντρων και κινητοποιούσε μεγάλα ρεύματα εργατών. Μόλις άρχισε η συμμετοχή των αστών στην εξουσία έλαβε χώρα και στον ακόλουθο τομέα, ενέριε μια απότομη μεταστροφή: η αστική τάξη παρέμεινε μεν θρησκευτικά αδιάφορη, αλλά ήλθε και σε συνεννόηση με την εκκλησία, γιατί αναγνώρισε τη σημασία της, ως στήριγμα της εξουσίας. Και σ' αυτή την περίπτωση, το εργατικό κίνημα υιοθέτησε τη φιλελεύθερη παράδοση, που βρισκόταν τώρα στην ίδια κατάσταση, όπως προηγουμένως κι οι αστοί κατά την αναπτυξιακή φάση. (Σήμερα πραγματώνει άλλωστε και το SPD - σ.τ.επιμ.: Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα Γερμανίας - σε μια παρόμοια κατάσταση την ίδια διαδικασία προσέγγισης με την εκκλησία).

δ) Το οικονομικό σύστημα.

Ο καπιταλισμός είχε εξουδετερώσει τις οικονομικές δεσμεύσεις στη βιοτεχνία και το εμπόριο (υποχρεωτικότητες συντεχνιακών οργανώσεων). Οι τεράστιες οικονομικές ενέργειες που απελευθερώθηκαν με την ελεύθερη ανταλλακτική και συναλλακτική οικονομία και με τις νέες τεχνικές αναλύσεις, άλλαξαν τα ως τότε αγροτικά ευρωπαϊκά κράτη μεταβάλλοντάς τα σε βιομηχανικά κι εμπορικά αναπτυσσόμενα κράτη. Η εξέλιξη αυτή είχε καταστρέψει τις οικονομικές βάσεις των παλιών νομικών τάξεων, φέρνοντας τελικά την πολιτική εξουσία ή τουλάχιστον ένα μέρος

της, στα χέρια των οικονομικά κυριαρχούντων αστικών δυνάμεων.

Η αστική τάξη διεξήγαγε αυτόν τον αγώνα κατά των ευγενών και του απολυταρχισμού εν ονόματι της ανθρωπότητας, με την αξίωση, να υπηρετεί την ευημερία όλων, δηλαδή «τη μεγαλύτερη δυνατή ευτυχία στον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό» (Bentham) και με τα συνθήματα της ελευθερίας και της νομικής ισότητας για όλους τους ανθρώπους. Το φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα επρόκειτο να προσφέρει την εγγύηση για μια κοινωνία ανταλλακτικής αγοράς ίσων κι ελεύθερων οικονομικών υποκειμένων.

Οι Γάλλοι φυσιοκράτες ήδη, αποβλέποντας ιδιαίτερα στην αγροτική οικονομία είχαν αναπτύξει τη θεωρία, ότι το άτομο πρέπει να είναι το ίδιο κύριος των δικών του οικονομικών συμφερόντων, για να μπορεί να γίνεται μια αρμονική κατανομή δραστηριοτήτων και πλούτου. Το κράτος έχει καθήκον, να παρατηρεί όλα τα εμπόδια που αντιστέκονται σ' αυτή την ordre naturel (σ.τ.επιμ.: φυσική τάξη). Η αγγλική οικονομία διαμόρφωσε παράπερα αυτή τη θεωρία και τη μετέφερε στον βιομηχανικό τομέα. Η οικονομία θ' αναπτυσσόταν βάσει αυτών των φυσικών νόμων προς το καλό όλων, αν αφηνόταν να λειτουργήσει μόνη της. Το κράτος οφείλει έτσι να εγγυάται «με την ελευθερία της ιδιωτικής βούλησης, κι' εκείνη των συμβάσεων, των επαγγελμάτων, της ιδιοκτησίας και της κληρονομιάς, για τις βάσεις μιας κοινωνίας αυτοδύναμων ατομικών ιδιοκτητών» (Habermas, Student und Politik, σ. 19). Όταν αγωνίζεται ο καθένας για το δικό του κέρδος, χωρίς ιδιαίτερο συντονισμό με άλλους —δηλαδή κάτω από συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού— υπηρετείται ταυτόχρονα με τον πλέον καλύτερο τρόπο το κοινό καλό.

Στις ανταλλακτικές σχέσεις που μπορούν να υπολογίζονται μέσω της χρηματιστικής οικονομίας υπεισέρχονται χωρίς εξαιρεση όλα τα προϊόντα και τα παραγωγικά μέσα, αλλά οπωσδήποτε και όλες οι σωματικές και πνευματικές επιδόσεις του ανθρώπου. Υποτίθεται εν προκειμένω, ότι όλα τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται σύμφωνα με την «αξία» τους, δηλαδή «κατά το αναγκαίο για την παραγωγή τους μερίδιο εργασίας» (Habermas, Strukturwandel, σ. 101).

Οι προϋποθέσεις αυτές όμως εκπληρώνονται μόνο, «όταν ο κάθε προσφέρων παράγει ο ίδιος τα εμπορεύματά του, αντίστροφα δε ο κάθε εργάτης κατέχει ο ίδιος τα μέσα παραγωγής του» (Habermas, *Strukturwandel*, σ. 100). Η φιλελεύθερη οικονομία δηλαδή λαβαίνει σαν προϋπόθεση μια κοινωνία μικρών εμπορευματικών παραγωγών. «Η οικονομική δύναμη του καθενός κατόχου εμπορευμάτων θεωρείται στα πλαίσια ενός τόσο μεγάλου αριθμού του συνόλου των παραγωγών, ώστε οι επιμέρους παραγωγοί να μην ασκούν κανενός είδους επιρροή επί του μηχανισμού των τιμών, κατά συνέπεια δε, να μην μπορούν ποτέ να ασκούν αποτελεσματικά τη δύναμή τους έναντι άλλων κατόχων εμπορευμάτων» (Habermas, *Strukturwandel*, σ. 94). Μια εξισορρόπηση μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, δηλαδή η λειτουργία της οικονομίας χωρίς κρίσεις, θα πρέπει να προκύπτει αναγκαστικά από τις δεδομένες συνθήκες. «Η παραγωγή εμπορευμάτων είναι υποκειμενικά αναρχική, αντικειμενικά αρμονική» (Habermas, *Strukturwandel*, σ. 101). Επίσης και σε διεθνή κλίμακα θα πρέπει να λαβαίνει χώρα μια αρμονική εξισορρόπηση συμφερόντων, αν θα παραμερίζονταν μέσω δασμολογικών απαλλαγών και με το ελεύθερο εμπόριο τα τεχνικά εμπόδια για τους φυσικούς νόμους της οικονομίας.

Σύμφωνα με την αξίωση αυτή θα πρέπει μέσα σ' αυτό το σύστημα νά 'χει ο καθένας τις ίδιες δυνατότητες, ώστε ν' αποκτή με την επιμέλεια και την επιδεξιότητά του την κοινωνική θέση ενός ιδιοκτήτη, πετυχαίνοντας έτσι πρόσβαση στα κριτήρια της κατοχής και της μόρφωσης, τα οποία χαρακτηρίζουν τον «άνθρωπο» της φιλελεύθερης θεωρίας, τον οικονομικά δηλαδή ανεξάρτητο και πολιτικά χειραφετημένο άνθρωπο.

ε) Η φιλελεύθερη έννοια της κοινωνίας.

Επειδή οι αστοί μπόρεσαν να πετύχουν την άνοδό τους μόνο μέσ' απ' τον αγώνα κατά των φεουδαρχικών και συντεχνιακών δεσμεύσεων του κράτους των νομικών τάξεων και κατά του

απολυταρχικού αστυνομικού και στρατιωτικού κράτους, ανακήρυξαν αναγκαστικά σαν αντιστάθμισμα (σ.τ.επιμ.: στις παραδοσιακές δεσμεύσεις) έναν ακραίο ατομικισμό. Η στροφή αυτή αποδεικνύεται εξίσου στη φιλοσοφία καθώς και στην οικονομία. Το άτομο κι η ευημερία του αποτελούν το αφετηριακό σημείο όλων των σκέψεων και το στόχο κάθε πολιτικής. Κράτος και κοινωνία κατασκευάζονται πάνω σ' αυτή τη βάση.

Επειδή ο άνθρωπος θεωρείται από τη φύση καλός και ικανός για τελειοποίηση, αυτό που χρειάζεται είναι να του προσφερθούν οι δυνατότητες για ελεύθερη ανάπτυξη. Η αισιοδοξία κι ο ανθρωπισμός ανήκουν στη βασική σύλληψη του φιλελευθερισμού, όπως κι η θεωρία για τα φυσικά δικαιώματα και τη φυσική ισότητα των ανθρώπων ως ανθρώπων. Το συνολικό συμφέρον πρέπει να προκύπτει αβίαστα από το άθροισμα των επιμέρους συμφερόντων. Η κοινωνία παράγεται κατά κάποιο τρόπο παρεπιπτόντως (σ.τ.επιμ.: κατά την παραγωγή του ατόμου). Το κράτος έχει μόνο τότε λόγο ύπαρξης, όταν προστατεύει την ελευθερία του ατόμου.

Όσο καιρό οι αστοί αγωνίζονταν ενάντια στο φεουδαρχικό σύστημα, όσο δηλαδή ήταν επαναστατικοί, διατηρούσαν αυτήν την αντίληψη. Όταν όμως συντελέσθηκε η άνοδος της αστικής τάξης και δημιουργήθηκε από τους βιομηχανικούς εργάτες μια ακόμη τάξη, που πάλευε τώρα ενάντια στους αστούς για την ισοτιμία της, ο φιλελευθερισμός ερμηνεύθηκε εκ νέου ανάλογα με τα νέα δεδομένα, ώστε να μπορεί να δικαιολογεί την προέχουσα θέση του και να παρεμποδίζει την υλοποίηση της ελευθερίας και της ισότητας για όλους.

στ) Το μοντέλο του αστικού κράτους δικαίου.

Σύμφωνα με τα παραπάνω προκύπτει το ακόλουθο μοντέλο του φιλελεύθερου κράτους δικαίου στη σχέση του με τη διαμόρφωση των συμφερόντων των αστών: νομικά ελεύθερα και ίσα άτομα ρυθμίζουν τις μεταξύ τους σχέσεις μέσω ιδιωτικών συμβάσεων, που συνάπτουν ελεύθερα, αδιάφορο αν πρόκειται για πολιτικά,

οικονομικά ή άλλα ζητήματα. Αυτή η περί συμβολαίου αντιλήψη «αντιστοιχεί στη διαδικασία ανταλλαγών μεταξύ των ελεύθερα ανταγωνιζόμενων κατόχων εμπορευμάτων» (Habermas, σ. 89). Ο χρόνος εργασίας, καθώς κι ο γάμος, οι εργασιακές σχέσεις, οι αποφάσεις του κοινοβουλίου καθώς επίσης κι οι θεσμοί του ίδιου του κράτους, είναι το αποτέλεσμα ειρηνικών συμφωνιών μεταξύ ίσων νομικά συμβαλλόμενων εταίρων.

Επειδή κάθε αυθαίρετος κρατικός χειρισμός θα παρενοχλούσε το οικονομικό σύστημα που στηρίζεται σε ορθολογικό υπολογισμό πρέπει να απαλειφθεί από την κρατική δραστηριότητα ο παράγοντας της μη υπολογίσιμης προσωπικής απόφασης. Δεν θα εξουσιάζουν οι άνθρωποι, αλλά θα ισχύουν νόμοι, γενικοί δηλαδή κι αφηρημένοι κανόνες, οι οποίοι εναρμονίζονται με τη δημόσια γνώμη κι ως εκ τούτου είναι λογικοί. Veritas, non auctoritas facit legem (σ.τ.επιμ.: η αλήθεια, όχι η αυθεντία κάνει το νόμο). Δεν επιτρέπουν καμιά εξαίρεση, όπως και οι νόμοι της αγοράς: «είναι αντικειμενικοί, δεν μπορούν δηλαδή να χειραγωγηθούν από τα μεμονωμένα άτομα (η τιμή δεν μπορεί να επηρεαστεί απ' τους μεμονωμένους κατόχους εμπορευμάτων)· οι νόμοι αυτοί δεν απευθύνονται σ' ορισμένους ξεχωριστά (η ελεύθερη αγορά απαγορεύει ιδιαίτερες συμφωνίες)» (Habermas, Strukturwandel, σ. 95). Πρέπει επίσης να εξαλειφθεί κι από τις διακρατικές σχέσεις κάθε χρήση βίας, επειδή οι πόλεμοι είναι κατ' αρχήν αντίθετοι με τη λογική. Οι μόνιμοι στρατοί δεν είναι μονάχα οικονομική σπατάλη, αλλά αποτελούν επίσης και μια σταθερή απειλή της εσωτερικής καθώς και της εξωτερικής ειρήνης.

Στο εσωτερικό έχει απλώς καθήκον το κράτος να θέτει γενικούς κανόνες σχετικά με την επικοινωνία μεταξύ των ιδιωτών —συγκρινόμενους με τους κανόνες οδικής κυκλοφορίας— και να προστατεύει την ελευθερία και την ιδιοκτησία τους, οφείλει όμως και να παραμένει ουδέτερο απέναντι στο περιεχόμενο των εκάστοτε συμφωνιών των ιδιωτών («το κράτος-νυχτοφύλακας»). Η αστική κοινωνία εδραιώνεται σαν σφαίρα ιδιωτικής αυτονομίας, η δημόσια εξουσία υπάγεται στην ανάγκη της ιδιωτικής σφαίρας. Εθνική ανεκτικότητα κι ανεξθρησκεία, κοσμοπολιτισμός κι ειρηνοφιλία είναι αναγκαστικές συνέπειες. «Νομική ασφάλεια μέσω σταθ-

μίσιμης υπολογιστικότητας» (Habermas, Student und Politik, σ. 18) όχι όμως η κοινωνική δικαιοσύνη, είναι ο σκοπός των νόμων. Αυτή θα προκύψει μάλλον από μόνη της, μέσω του μηχανισμού της ελεύθερης αγοράς, ο οποίος εξασφαλίζει στον καθένα τις δυνατότητες κοινωνικής ανόδου που αναλογούν στην αξιοσύνη του.

Το φιλελεύθερο κράτος δικαίου οριοθετείται έτσι τόσο απ' το απολυταρχικό στρατοκρατικό κράτος, στο οποίο αποφασίζει ο ηγεμόνας *legibus solutus*, δηλαδή χωρίς καμιά δέσμευση σ' οποιουσδήποτε κανόνες, όσο κι από το σοσιαλιστικό κράτος προνοίας στο οποίο αποκαθίσταται δικαιοσύνη στην κοινωνία μόνο με τη διαμορφωτική επέμβαση του κράτους.

«Εξουσία του νόμου» σημαίνει ουσιαστικά κυριαρχία της λαϊκής αντιπροσωπίας, η οποία ψηφίζει τους νόμους κάτω από το άγρυπνο μάτι της κοινής γνώμης και κατ' εντολήν όλου του λαού. Δίκαιο είναι μόνο το δημοκρατικά παραγόμενο δίκαιο. Κράτος δικαίου σημαίνει «κοινοβουλευτικό κράτος νομοθεσίας» (Carl Schmitt, *Legalität und Legitimität*, München 1932, σ. 7), σε αντίθεση από το κράτος κυβέρνησης ή διοίκησης όπου η άσκηση της εξουσίας δεν διέπεται από γενικούς νόμους, αλλά από προσωπικές διαταγές, ή από μέτρα που λαβαίνονται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Επειδή προϋποθέτονταν η δυνατότητα εναρμόνισης όλων των συμφερόντων και απόψεων καθώς και της αντικειμενικής διαπίστωσης του κοινού καλού, οι αποφάσεις του κοινοβουλίου μπορούσαν ν' αξιώνουν ότι αντιπροσωπεύουν το γενικό και το λογικό. Το κοινοβούλιο δεν θέλει γι' αυτό το λόγο ν' αποτελεί στην κυριολεξία μια «εξουσία», αλλά, ως αντιπρόσωπος της κοινής γνώμης, να απεικονίζει τη λογική, να καταλύει την «εξουσία» με την παραδοσιακή έννοια και να οδηγεί την πολιτική προς την ηθική.

Η εκτελεστική κι η δικαστική εξουσία περιορίζονταν στην εκτέλεση ή στην εφαρμογή των γενικών κανόνων που ψηφίζονταν από το κοινοβούλιο· έτσι η όλη κρατική δραστηριότητα γινόταν «νόμιμη», συνίστατο δηλαδή στην ουδέτερη εφαρμογή γενικών

κανόνων, η νομοθεσία κι η διοίκηση λοιπόν, συμπεριφέρονται η μία προς την άλλη όπως γενική και ιδιαίτερη βούληση, τάξη και πράξη. Η θέση κριτηρίων αρμοδιοτήτων κι η τυπικότητα της δικαιοσύνης, δηλαδή ορθολογική διοίκηση κι «ανεξάρτητη» δικαιοσύνη, εγγυώνται ότι η κρατική δραστηριότητα μπορεί να σταθμιστεί και να υπολογίζεται.

Έτσι, φαινόταν ότι έχει εξασφαλισθεί μια τάξη, μέσα στην οποία ο λαός θα τακτοποιούσε ο ίδιος χωρίς βία, με λογικό τρόπο κι ελεύθερα τις υποθέσεις του, καθώς κι' ότι θα αποκαθιστάταν από μόνη της η υλική δικαιοσύνη.

3. Ιδέα και πραγματικότητα

Οι αστοί είχαν διεξάγει τον αγώνα κατά του φεουδαρχισμού εν ονόματι της ανθρωπότητας· είχαν καταπολεμήσει τα προνόμια των ευγενών και διακήρυξαν τη φυσική ελευθερία και ισότητα όλων των ανθρώπων.

Μολαταύτα, όταν απόκτησαν με τον αγώνα τους την εξουσία του κράτους ή τουλάχιστον ένα μέρος αυτής, δεν πραγματοποιήθηκε καθόλου μια πλήρης νομική ισότητα. «Η φιλελεύθερη δημοκρατία εξελίχθηκε σε μια εντελώς ιεραρχικά διαρθρωμένη κοινωνία. Ο σχηματισμός πολιτικής βούλησης παρέμενε ουσιαστικά υπόθεση του ανώτερου κοινωνικού στρώματος. Η πραγματική βάση του φιλελεύθερου κράτους δεν υπήρξε ποτέ μια κατάσταση πραγμάτων, όπου οι πολίτες ανταγωνίζονταν με ίδιες δυνατότητες μεταξύ τους, αλλά ένα σταθερό σύστημα κοινωνικής ιεραρχικής που... διασφαλίζονταν μέσω της μόρφωσης και της ιδιοκτησίας» (Habermas, Student und Politik, σ. 20). Παράλληλα συνεχίζονταν κι' οι δραστηριότητες των φεουδαρχικών δυνάμεων. Οι λαοί των αποικιών δεν θεωρούνταν άνθρωποι, η δουλεία εύρισκε δικαιολόγηση (πρβλ. μεταξύ άλλων Locke). Στο εσωτερικό της χώρας, το δικαίωμα συμμετοχής στη διαμόρφωση της πολιτικής συνδεόταν με τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος ανάλογα με το ύψος του αποδιδόμενου φόρου, ενώ οι μισθωτοί εργάτες, που

μπορούσαν να πωλήσουν μόνο την εργατική τους δύναμη, απολάμβαναν βέβαια τα πλεονεκτήματα από τους νόμους που ψήφισε το κοινοβούλιο, χωρίς όμως να μπορούν να συμπράττουν στην κατάρτισή τους. Ο Rousseau κατέδειξε με πειστικότητα το χαρακτήρα του αγγλικού κοινοβουλίου ως οργάνου εξουσίας μιας τάξης.

Επειδή ο διαφωτισμός είχε ανασκευάσει ριζικά τις προστάθειες θρησκευτικής ή παραδοσιακής δικαιολόγησης των ιεραρχικά κλιμακωμένων τάξεων, έπρεπε να παρατεθούν λόγοι αναγκαιότητας για τις νομικές διαφοροποιήσεις, που ήταν θεμελιωμένες μέσα στην ίδια την κοινωνία. Σύμφωνα με τα επιχειρήματα αυτά ο κάτοχος (σ.τ.επμ.: περιουσίας) μπορεί νά'χει συμφέρον από τη διατήρηση της αστικής τάξης πραγμάτων και μόνο ο μορφωμένος είναι σε θέση να γνωρίζει εκείνο που υπηρετεί το καλό όλων. Με την αιτιολόγηση αυτή μπορούσε να μην αποδίδεται το εκλογικό δικαίωμα σε μισθωτούς εργαζομένους και γυναικές, έτσι όπως σήμερα δεν έχουν κανένα εκλογικό δικαίωμα τα παιδιά και όσοι είναι ανίκανοι καταλογισμού.

Όμως, η εξομείωση ιδιοκτητών και ανθρώπων εναρμονιζόταν με τις φιλελεύθερες αρχές μόνο όσο η πρόσβαση στα κριτήρια κατοχής περιουσίας και μόρφωσης παρέμενε καταρχήν ανοικτή για τον καθένα. Επειδή όμως η κατοχή ήταν προϋπόθεση για τη δυνατότητα μόρφωσης, η αξιοπιστία της φιλελεύθερης αξίωσης εξαρτάται από το αν η οικονομία του ελεύθερου ανταγωνισμού έδινε στον κάθε άξιο άνθρωπο πράγματι τη δυνατότητα ν' αποκτήσει την κοινωνική θέση του ιδιοκτήτη.

Βέβαια οι προϋποθέσεις αυτές ουδέποτε εκπληρώθηκαν ούτε και στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα· οι φιλελεύθερες θεωρητικές κατηγορίες χαρακτηρίζαν ωστόσο πραγματικές κοινωνικές τάξεις και «οπωσδήποτε το φιλελεύθερο μοντέλο προσέγγιζε την πραγματικότητα μέχρι του σημείου ταύτισης του συμφορόντος της αστικής τάξης με το γενικό συμφέρον και εδραίωσης της 3ης τάξης ως έθνους (Habermas, Strukturwandel, σ. 102). Στο βαθμό όμως που αποσχίστηκαν από την κοινωνία των μικρών εμπορευματοπαργωνών αφενός μεγαλύτερες επιχειρήσεις που εργάζονταν σε βιομηχανική βάση κι αφετέρου μια μάζα από εκατομμύρια

μισθωτών εργαζομένων, η αξίωση αυτή έχανε την αξιοπιστία της. Δεν μπορούσε πια να γίνει καν λόγος για έναν ελεύθερο ανταγωνισμό μεταξύ μεγάλων επιχειρήσεων, οι οποίες συνενώθηκαν σύντομα σε γιγαντιαία συγκροτήματα (Konzerne) και μικρών επιχειρήσεων. Πολλές από τις μικροεπιχειρήσεις της βιοτεχνίας έκλεισαν.

Ο ημερομίσθιος εργάτης δεν είχε πλέον τη δυνατότητα που είχε ως τότε ο βοηθός ενός χειροτέχνη, να γίνει δηλαδή μια μέρα κι αυτός ο ίδιος ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, με τα οποία εργαζόταν. Η τυπικά ελεύθερη εργασιακή σύμβαση μεταξύ νομικά ίσων συμβαλλομένων, βάσει της οποίας ο εργάτης αντάλλαζε την εργατική του δύναμη έναντι μιας ορισμένης πληρωμής, η οποία ήταν αντικείμενο ελεύθερης διαπραγμάτευσης σύμφωνα με την δικαιο αρχή προσφοράς και ζήτησης, ήταν στην πραγματικότητα μια σύμβαση, κατά την οποία ο εργάτης, που διέθετε μόνο την εργατική του δύναμη, εξαναγκαζόταν ν' αποδεχθεί τους όρους — χρόνος εργασίας και αμοιβή — του άλλου οικονομικά πανίσχυρου συμβαλλομένου, αν ήθελε να μη λιμοκτονεί. Επειδή όμως απαγορευόταν από τη φιλελεύθερη αρχή κάθε επέμβαση του κράτους, άρα και κάθε νομοθέτημα για την προστασία της εργασίας, καθώς επίσης κάθε μορφή συνένωσης των εργαζομένων μεταξύ τους, γιατί έτσι θα διαταρασσόταν ο «ελεύθερος ανταγωνισμός», μπορούσε να γίνεται εν ονόματι της ελευθερίας η οποιαδήποτε εκμετάλλευση σε βάρος των εργατών.

Η εξέλιξη αυτή αποκρυσταλλώθηκε θεωρητικά στη νέα θέση του φιλελευθερισμού, που δεν προσανατολιζόταν πια προς τον ειρηνικό συναγωνισμό με ίσες ευκαιρίες για όλους και με το μεγαλύτερο κέρδος για το σύνολο, αλλά προς τον αγώνα για ύπαρξη και στη φυσική επιλογή των «αξιότερων» κι εδώ, η θεωρία του Λαρβίνου μεταποτίστηκε χονδροκομμένα στον κοινωνικό χώρο. Το γεγονός της ταξικής κοινωνίας έγινε μόνο ενμέρι αποδεκτό, δικαιολογούνταν όμως ως αποτέλεσμα της «φυσικής ανισότητας» των ανθρώπων.

Οι σημαντικότερες προϋποθέσεις της φιλελεύθερης θεωρίας έπαψαν να ισχύουν με τη διαμόρφωση βαθιών κοινωνικών

αντιθέσεων μέσα στην κοινωνία:

Δεν υπήρχε πια το γενικό καλό, που θα μπορούσε να διαπιστωθεί αντικειμενικά.

Είχε γίνει ολοφάνερο, πως η επιδίωξη του κέρδους από μέρους των διάφορων κατόχων επιχειρημάτων δεν ταυτιζόταν με το καλό όλων.

Ο στερούμενος ιδιοκτησίας μισθωτός εργάτης δεν είχε ουσιαστικά καμιά δυνατότητα να πετύχει την κοινωνική θέση ενός ιδιοκτήτη.

Η ισότητα των δυνάμεων — προϋπόθεση για την ελευθερία τους, μια και διαφορετικά η ελευθερία θα 'πρεπε να μετατραπεί στο αντίθετό της — δεν ήταν πια δεδομένη.

Ένας ελεύθερος ανταγωνισμός μεταξύ των κατόχων επιχειρημάτων δεν μπορούσε πια να υπάρξει· οι μεγάλες οικονομικές επιχειρήσεις ήταν σε θέση να επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την αγορά.

Η φιλελεύθερη ιδέα, όπως ήδη ο Έγγελος σαφώς έβλεπε, είχε καταστεί μέσω της κοινωνικής εξέλιξης ιδεολογία που δικαιολογούσε μια κακή πραγματικότητα.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, υποχρεώθηκαν εκείνοι που δεν κατείχαν να ασκήσουν πιέσεις, ώστε να τεθεί σε δημόσια συζήτηση το κοινωνικό στοιχείο, δηλαδή η περιοχή της παραγωγής και της κατανάλωσης, γιατί μόνο εδώ μπορούσαν να δημιουργηθούν οι υλικές προϋποθέσεις για την πραγματική ενάσκηση της ελευθερίας. Αυτό ήταν όμως δυνατόν, μόνο αν τα στρώματα αυτά αποκτούσαν πρόσβαση στη «δημόσια γνώμη»· γι' αυτό και το θέμα του 19ου αιώνα καλείται: «εκλογική μεταρρύθμιση».

Αυτή η διαδικασία οδήγησε στο να μην μπορεί να σταθεί η φιλελεύθερη έννοια του κράτους: το κράτος δεν αρκείται πια σε γενικούς, ουδέτερους από άποψη περιεχομένου διακανονισμούς, αλλά πρέπει να επεμβαίνει διαμορφωτικά ως προς το περιεχόμενο στην κοινωνική σφαίρα, για να προωθήσει την κοινωνική δικαιοσύνη, την οποία δεν μπόρεσε ν' αποκαταστήσει η φιλελεύθερη αγορά. Ακόμα δεν μπορεί πια να διαφυλαχθεί ο

γενικός χαρακτήρας των νόμων, επειδή οι αποδέκτες των νόμων είναι μόνο εντελώς συγκεκριμένες ομάδες προσώπων και καταστάσεις. Οι κοινωνικές αντιθέσεις εισβάλλουν στο κοινοβούλιο μεταβάλλοντας τη μορφή του: εκεί όπου άλλοτε επιτυγχανόταν με τη δημόσια συζήτηση των προκρίτων το γενικό και το λογικό, αλληλοσυμπλέκονται τώρα διαφορετικά κοινωνικά συμφέροντα. Από τα υποτυπωδώς οργανωμένα κόμματα, όπου συζητούνταν απλώς διάφορες απόψεις, δημιουργούνται αυστηρά οργανωμένες εκπροσωπήσεις συμφερόντων.

Οι αρχές του φιλελευθερισμού χρειάστηκε να μεταβληθούν ως προς τη σημασία τους, για να μπορούν να υπερασπίζονται την πολιτική και κοινωνική θέση προτεραιότητας των αστών απέναντι στις αξιώσεις των ακτημόνων μαζών, των χειρωνακτών που πίεζαν για την απόκτηση δικαιώματος συμμετοχής (στις αποφάσεις).

Το φυσικό δικαιο αντικαθίσταται από την ιστορική σχολή του δικαίου. Η δημόσια γνώμη, ταυτισμένη ενγένει με τη λογική όσο καιρό εκφραζόταν από τους αστούς, δυσφημιζόταν τώρα ως κίνδυνος μάλλον για τη λογική (J. St. Mill, Toqueville): άρχισε να προβάλλεται η απαίτηση για ανεκτικότητα, δηλαδή προστασία της μειωρηφίας, (στην οποία κινδύνευε να βρεθεί η αστική τάξη) από την πλειοψηφία, την οποία εξομοιώνει ο Mill με «συλλογική μετριότητα» κι ο Treitschke με τις «δυνάμεις της ηλιθιότητας, της διεισδυτικότητας, της μοχθηρίας και του ψεύδους», εν όψει του ότι η επέκταση του εκλογικού δικαιώματος στον 19ο αιώνα, δεν μπορούσε να παρεμποδιστεί. Με τη θεωρία της αντιπροσωπευτικότητας, την οποία είχε απορρίψει ως μη δημοκρατική ο Rousseau, ενισχύθηκε η αυτοδυναμία κι η ανεξαρτησία του κοινοβουλίου από τους εκλογείς του. Δεν υπήρχε προς το παρόν ο φόβος ενδεχόμενης αυξημένης κι άμεσης διεύθυνσης από μέλη των κατώτερων τάξεων στο κοινοβούλιο, και μόνο για το λόγο, ότι για επαγγελματικούς λόγους δεν είχαν την ευκαιρία για κάτι τέτοιο: αρχικά οι εργάτες ψήφισαν ακόμη φιλελεύθερα κόμματα, πριν οργανωθούν οι ίδιοι πολιτικά. Το κοινοβούλιο δεν θα παρέμενε για πολύ ακόμη κάτω από τον διαρκή έλεγχο της δημοσιότητας, αλλά μπορούσε να παρουσιάζεται ως ο εξουσιοδοτημένος εκφραστής, ως ένας εκπρόσωπος του συνόλου.

Με την θεωρητική συγκρότηση του αντιπροσωπευτικού συστήματος διασπάται το φιλελεύθερο από το δημοκρατικό κίνημα, με το οποίο ταυτιζόταν ως τότε. Το κοινό οφείλει ν' αρκείται στην επιλογή των κατάλληλων προσώπων από τις κοινωνικές ελίτ, παραχωρώντας τους όλες τις ουσιαστικές αποφάσεις. Η κοινή γνώμη δεν πρέπει στο εξής να υπηρετεί την κατάλυση της εξουσίας αλλά μόνο την κατανομή της. Αργότερα μάλιστα, ακολουθεί και το αίτημα για ένα ισχυρό κράτος, που να είναι σε θέση να υπερασπίζεται τα συμφέροντα των επιχειρηματιών όχι μόνο προς τα μέσα, ενάντια στην εργασία, αλλά και να τα προωθεί προς τα έξω, μέσω της κατάκτησης νέων αγορών (Ιμπεριαλισμός). (Υπήρχαν βέβαια και φιλελεύθεροι επίσης, οι οποίοι ζητούσαν κρατικές επεμβάσεις προς όφελος των κοινωνικά ασθενεστερών — η ριζοσπαστική πτέρυγα των Άγγλων φιλελευθέρων, οι Γερμανοί από καθέδρας σοσιαλιστές — που δεν κατάφεραν ωστόσο να καθορίσουν τη γενική τάση, παρόλο ότι οι αντιλήψεις τους συμφωνούσαν ως προς τη διατήρηση της οικονομίας επιχειρηματικού τύπου).

Για ν' αποκρούσει τα αιτήματα των κατώτερων τάξεων, η φιλελεύθερη αστική τάξη στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα εγκατέλειψε κατά καιρούς όχι μόνο την αξίωσή της για πολιτική εξουσία, αλλά παραιτήθηκε ακόμη κι απ' όλες τις αρχές και τα ιδανικά του φιλελευθερισμού, όταν διατηρούνταν άθικτα τα οικονομικά της συμφέροντα. Στη Γερμανία, η κατάσταση αυτή οδήγησε τους εθνικοφιλελεύθερους σε σύμμαχία με το ημιφουδαρχικό στρατοκρατικό κράτος του Μπίσμαρκ, στη Γαλλία, στη δικτατορία του Ναπολέοντα του Γ'. Και τα δύο αυτά πειράματα — βέβαια παρά τη θέληση των κατόχων της εξουσίας — επιτάχυναν ακόμη περισσότερο τον εκδημοκρατισμό: το καθολικό και ίσο εκλογικό δικαίωμα, το οποίο ο Μπίσμαρκ καθώς κι ο Ναπολέων ο Γ' είχαν εισαγάγει εμπιστευόμενοι τον αμόρφωτο αγροτικό πληθυσμό, θα είχε κατ' ανάγκη — ιδωμένο μακροπρόθεσμα — θετικές επιπτώσεις πάνω στην πορεία του εκδημοκρατισμού.

Όλες αυτές οι στροφές του φιλελευθερισμού σημαίνουν μιαν αποφασιστική απομάκρυνση από τις δημοκρατικές αρχές, για τις οποίες κάποτε οι αστοί προς το δικό τους συμφέρον — είχαν

αγωνισθεί, που τώρα όμως αρνούνταν την επέκτασή τους στις μάζες των χειρώνακτων εργατών. Ο συντηρητικός θεωρητικός του κράτους Friedrich Julius Stahl είχε περιγράψει εύστοχα αυτές τις εξελίξεις, λαβαίνοντας ιδιαίτερα υπόψη του τις γερμανικές συνθήκες: «Το φιλελεύθερο κόμμα κηρύσσει την ιδέα της ισότητας ενάντια στους ευγενείς, ενάντια όλων των νομικών κοινωνικών τάξεων σαν τέτοιων, γιατί το κόμμα αυτό δεν μπορεί ν' αποδεχθεί —όπως θα έπρεπε σύμφωνα με τις βασικές αρχές της επανάστασης— ότι το κράτος διαρθρώνεται οργανικά. Όμως όταν πρόκειται να ενασκηθεί θετικά η ισότητα, όταν πρόκειται ν' αποκτήσει η τάξη των ακτημόνων τα ίδια μ' αυτό το κόμμα δικαιώματα, τότε απαιτείται αυτό από τέτοιες ιδέες και δημιουργεί πολιτικονομικές διαφοροποιήσεις προς όφελος των ευπόρων. Θέλει να εισαχθούν περιορισμοί στο εκλογικό δικαίωμα, εγγυήσεις για τον τύπο, επιτρέπει μόνο στους ντυμένους σύμφωνα με τη μόδα να περάσουν στο σαλόνι, στους φτωχούς δεν προσφέρει την τιμή και την ευγένεια που επιφυλάσσει για τους πλουσίους. Εκείνο που χαρακτηρίζει την κομματική τοποθέτηση των φιλελευθέρων, είναι αυτή η μισοεφαρμογή των αρχών της επανάστασης» (Die gegenwärtigen Parteien in Staat und Kirche, Berlin 1863, σ. 73).

Από τη δεκαετία του '80 του 19ου αιώνα και μετά σχηματιζόταν έτσι στις ευρωπαϊκές χώρες —και γινόταν προς τα έξω εμφανής με την απομάκρυνση από το ελεύθερο εμπόριο και τις αυξανόμενες κρατικές επεμβάσεις στην οικονομία— μια δομή κράτους και κοινωνίας, η οποία περιείχε μεν ακόμη στοιχεία φιλελευθερισμού, αλλά συνολικά απεικόνιζε ήδη μια νέα μεταβατική φάση προς ένα ποιοτικά νέο σύστημα εξουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- CASSIRER, ERNST, Die Philosophie der Aufklärung (Η φιλοσοφία του διαφωτισμού), Tübingen 1932.
- FEDERICI, FEDERICO, Der deutsche Liberalismus. Die Entwicklung einer Idee von Immanuel Kant bis Thomas Mann. (Ο γερμανικός φιλελευθερισμός. Η εξέλιξη μιας ιδέας από τον Καντ μέχρι τον Τόμας Μαν), Zürich 1946
- HABERMAS, JÜRGEN, Strukturwandel der Öffentlichkeit (Δομική μεταβολή της δημοσιότητας), Neuwied 1962
- Student und Politik (Φοιτητής και Πολιτική), Neuwied 1961
- HELLER, HERMANN, Die politischen Ideenkreise der Gegenwart (Οι πολιτικοί κύκλοι ιδεών του παρόντος), Breslau 1926
- STAATSLERE (Πολιτειολογία), Leiden 1934
- HORKHEIMER, MAX - ADORNO, THEODOR, W., Dialektik der Aufklärung (Διαλεκτική του διαφωτισμού), Amsterdam 1947
- KOFLER, LEO, Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft (Ιστορία της αστικής κοινωνίας), Halle 1948.
- KÜHNEL, Reinhard, Formen bürgerlicher Gesellschaft (Μορφές αστικής κοινωνίας). Liberalismus und Faschismus, Reinbek b. Hamburg 1971.
- LUKÁS, GEORGE, Geschichte und Klassenbewusstsein (Ιστορία και ταξική συνείδηση), Berlin 1923.
- MARX, KARL, Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie (Κριτική της Εγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου), MEW I, σ. 378 επ.
- «Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte» (Η 18η Μαρτινίερ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη), MEW 8, σ. 111 επ.

- ENGELS, FRIEDRICH, Die deutsche Ideologie (Η γερμανική ιδεολογία) = MEW 3.
- MOTTEK, HANS, Wirtschaftsgeschichte Deutschlands (Οικονομική ιστορία της Γερμανίας), 2 τόμοι, Berlin 1968 και 1969.
- NEUMMAN, FRANZ, Demokratischer und autovitärer Staat (Δημοκρατικό και αυταρχικό κράτος), εκδ. H. Marcuse, Frankfurt/-M 1967.
- DE RUGGIERO, GUIDO, Geschichte des Liberalismus in Europa (Ιστορία του φιλελευθερισμού στην Ευρώπη), München 1930.
- SCHMITT, CARL, Die geistesgesellschaftliche Lage cles deutschen Parlamentarismus (Η πνευματικο-κοινωνική κατάσταση του γερμανικού κοινοβουλευτισμού), Berlin 1926.
- SCHUMPETER, JOSEPH, Kapitalismus, Sozialismus, Demokratie, Bern 1950.
- STILLICH, OSCAR, Die politischen Parteien in Deutschland II: (Τα πολ. κόμματα στη Γερμανία II:) Der Liberalismus (Ο φιλελευθερισμός), Leipzig 1911.
- WEBER, MAX, Staatssoziologie (Κοινωνιολογία του κράτους), Berlin 1956.

- 9 -

KURT LENK

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

104

Δομές και Μορφές
Ενσωμάτωσης της Κοινωνίας

Μετάφραση: Φώτης Κουαβέσης
Επιμέλεια-Πρόλογος: Ηλίας Κατσούλης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1990

(

Β. Μορφές κοινωνικής ενσωμάτωσης

Υ. Δημοκρατία

Η «δημοκρατία» είναι μία πολυσήμαντη έννοια. Οι περισσότερες σημερινές κυβερνήσεις στα διάφορα εθνικά κράτη θεμελιώνουν την νομιμότητά τους κυρίως στο γεγονός ότι εμφανίζονται σαν «δημοκρατικές», δηλαδή έκφραση της πολιτικής βούλησης του λαού — μία νομιμοποίηση που έχει χρησιμοποιηθεί και θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται από κάθε είδους πολιτικά συστήματα.

Σε αντίθεση με την ολιγαρχία (=κυριαρχία των λίγων) ή την μοναρχία (=κυριαρχία του ενός), η δημοκρατία θεωρείται σαν κατ' αρχήν κυριαρχία του συνόλου (των εκλογένων) πάνω στις πολιτικές του υποθέσεις.

Σύμφωνα με τον λειτουργικό ορισμό του Henry B. Mayo, δημοκρατικά είναι τα συστήματα στα οποία «η εθνική πολιτική αποφασίζεται σε πλειοψηφική βάση από τους αντιπροσώπους του λαού, οι οποίοι υπόκεινται σε αποτελεσματικό έλεγχο από τον λαό, χάρη σε εκλογές που διεξάγονται περιοδικά, πάνω στην βάση πολιτικής ισότητας, και κάτω από συνθήκες πολιτικής ελευθερίας»¹.

Από τον ορισμό αυτό προκύπτουν τα εξής τέσσερα χαρακτηριστικά των δημοκρατικών συστημάτων:

1. Έλεγχος του λαού πάνω στα κέντρα πολιτικών αποφάσεων, μέσα από την εκλογή και την δραστηριότητα των αντιπροσώπων.
2. Πολιτική ισότητα και σταθερές εκλογικές διαδικασίες, σύμφωνα με την αρχή του γενικού και ίσου δικαιώματος ψήφου.
3. Συνταγματικές εγγυήσεις για την ελευθερία του πολίτη.
4. Αρχή της πλειοψηφίας, σαν γενικός κανόνας της λήψης αποφάσεων σε όλες τις πολιτικές αρχές.

Το αποφασιστικό κριτήριο για την δημοκρατικότητα ενός συστήματος, είναι σύμφωνα με τους Robert Dahl και Charles Lindblom² «ο υψηλός βαθμός ελέγχου των κυβερνήσεων από τους κυβερνώμε-

1. H. B. Mayo, Κύρια χαρακτηριστικά δημοκρατικών συστημάτων, από το: Θεωρίες της δημοκρατίας, εκδ. F. Grube/G. Richter, Αμβούργο 1975, σελ. 43 κ.ε.

2. R. A. Dahl/Ch. E. Lindblom, Πολυαρχία, από το: Θεωρίες της δημοκρατίας, Grube/Richter, σελ. 48.

νου», ή με άλλα λόγια: Σαν δημοκρατία ορίζεται το σύνολο των θεσμικών ρυθμίσεων που επιτρέπουν στους πολίτες μέσα από θεσμικά κατοχυρωμένες ρυθμίσεις (εκλογές, ελεγκτικά όργανα, κοινή γνώμη, κτλ) να εμποδίζουν τους κατόχους της πολιτικής εξουσίας να εξελιχθούν σε τύραννους.

Αυτή όμως είναι μία μάλλον αρνητική περιγραφή του ρόλου του λαού σε μία δημοκρατία. Η θετική περιγραφή προκύπτει από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, που αναφέρεται ρητά στο σύνταγμα (άρθρο 20-2 του Γερμ. συντάγματος): «Κάθε εξουσία πηγάζει από τον λαό. Ασκείται από τον λαό μέσα από εκλογές και δημοψηφίσματα, και μέσω των ιδιαίτερων οργάνων της νομοθετικής, εκτελεστικής και δικαστικής εξουσίας».

Γ-131 / Την βάση όλων των μορφών δημοκρατίας — ανεξάρτητα από τις επιμέρους διαφορές τους — αποτελεί σε τελική ανάλυση η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, που άλλοτε είχε χρησιμοποιηθεί σαν σύνθημα του ανύπαρκτου της αστικής τάξης εναντίον της κυριαρχίας και αυταρχείας της αριστοκρατίας. Η θεωρητική θεμελίωση αυτής της ιδέας έγινε τον 18ο αιώνα, πάνω στο λεγόμενο «φυσικό δίκαιο»: σε μία υποθετική προ-κοινωνική κατάσταση, την «φυσική κατάσταση», όλοι οι άνθρωποι ζούσαν ελεύθεροι, χωρίς να υποτάσσονται σε κανέναν ηγεμόνα. Οι διχόνοιες, οι τυφλές φιλοδοξίες, ή ακόμη η τάση συλλογικότητας, οδήγησαν τους ανθρώπους στην σύναψη ενός κοινωνικού συμβολαίου με σκοπό την επίτευξη μίας κατάστασης μόνιμης ειρηνικής και ομαλής συμβίωσης. Αυτό που διασώθηκε από την αρχαϊκή «φυσική κατάσταση» στην ανθρώπινη κοινωνία που έχει προκύψει από το κοινωνικό συμβόλαιο, είναι κυρίως οι ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας³. //

Όπως η θεμελίωση της λαϊκής κυριαρχίας στο φυσικό δίκαιο έχανε με την πάροδο του χρόνου την πολιτική της επικαιρότητα και υποβιβάζονταν στο επίπεδο της μυθολογίας, ή κηρυσσόταν περιττή από τον νομικό θετικισμό — ήδη ο Καντ είχε τονίσει ότι δεν υπάρχει ανάγκη «συμβολαίου» για την νομιμοποίηση του θεσμού της ιδιοκτησίας —, έτσι και η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας (στα πλαίσια της διατύπωσης του ορισμού της δημοκρατίας) έχασε τον κριτικό της χαρακτήρα. Αυτό που απέμεινε είναι η απαίτηση για διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης από την βάση προς την κορυφή⁴.

3. ΣΥΓΓΡΑ. Κριτική εξουσία και κοινωνική θεωρία, Κ. Lenk, Μόναχο 1980.

4. Σύμφωνη και με το Διττικογενεμανικό σύνταγμα, άρθρο 21.

Σε μία προσπάθεια ακριβέστερου ορισμού της έννοιας της δημοκρατίας, μπορεί να γίνει διάκριση σε τρία επίπεδα διαφοροποίησης:

1. Σαν χαρακτηρισμός του συνόλου του συστήματος, η δημοκρατία μπορεί να σημαίνει είτε πλουραλιστικό («δυτική», «φιλελεύθερη» δημοκρατία), είτε συγκεντρωτικό («ανατολική», «λαϊκή» δημοκρατία) καθεστώς, που διαχωρίζεται από την μοναρχία και την αριστοκρατία.

2. Σαν οργανωτική αρχή (μορφή κυριαρχίας), δημοκρατία σημαίνει τις μεθόδους οργάνωσης και επίλυσης διαφορών, που εξασφαλίζουν την ισχύ του δημοκρατικού αξιώματος, δηλαδή την απαίτηση για έλεγχο της εξουσίας. Η άμεση δημοκρατία (δημοψηφίσματα, αυτοδιαχείριση) στηρίζεται στην αρχή της ταύτισης, η αντιπροσωπευτική (πλουραλιστική, προεδρευόμενη ή κοινοβουλευτική) στον έλεγχο της εξουσίας. Η άμεση δημοκρατία στοχεύει στη συμμετοχή ολόκληρου του λαού στην κυβέρνηση με το να παίρνει αυτός ο ίδιος με ψηφοφορία όλες τις σημαντικές αποφάσεις⁵. Ο διοικητικός μηχανισμός και τα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας ελέγχονται διαρκώς από την λαϊκή συνέλευση, ανεξάρτητοι από την οποία είναι μόνο οι δικαστές. Ένα τέτοιο σύστημα αντιστοιχεί στην δημοκρατία των «λαϊκών συμβουλών». Σε παλιότερες μορφές της, η λαϊκή συνέλευση αναλάμβανε μερική αρμοδιότητα και για την έκδοση δικαστικών αποφάσεων. Η έμμεση (πλουραλιστική, κοινοβουλευτική ή προεδρική) δημοκρατία, στηρίζεται στην αρχή του ελέγχου της εξουσίας. Εδώ, σε αντίθεση με την άμεση δημοκρατία, η κυβέρνηση ελέγχεται από εκλεγμένους αντιπροσώπους του λαού, οι οποίοι είναι «εκπρόσωποι του συνόλου του λαού, δεν δεσμεύονται από εντολές και υποδείξεις, παρά μόνο από την συνείδησή τους» (Γερμ. σύνταγμα, άρθρο 31-1). Η κρατική εξουσία σε κοινοβουλευτικές δημοκρατίες χωρίζεται σε νομοθετική (κοινοβούλιο), εκτελεστική (κυβέρνηση), και δικαστική (δικαστικό σώμα) εξουσία. Αναγκαίο στοιχείο μίας κοινοβουλευτικής έμμεσης δημοκρατίας είναι ο σχηματισμός πολιτικών ομάδων (κομμάτων), που αντιπροσωπεύουν τις πολιτικές απόψεις των μελών τους, όπως π.χ. συμβαίνει στην Ομοσπονδιακή Γερμανία ή την Ιταλία. Στην προεδρική δημοκρατία ο πρόεδρος καθορίζεται από τον λαό, ο οποίος μέσα από ιδιαίτερες εκλογικές διαδικασίες —όπως στην Αμερική— ψηφίζει εκλέκτορες του ενός ή του άλλου υποψηφίου. Ο πρόεδρος κυβερνά αυτόνομα, και δεσμεύεται από την ψήφιση των νόμων και την έγκριση

5. Σύνγκρ. Θεωρία και πράξη της άμεσης δημοκρατίας, έκδ. U. Bernbach, Opladen 1973.

του προϋπολογισμού από τα δύο κοινοβουλευτικά σώματα (στις ΗΠΑ Κογκρέσο και Γερουσία).

Στους σημερινούς ορισμούς της δημοκρατίας συναντώνται πολύ διαφορετικές εκτιμήσεις των δημοψηφισματικών στοιχείων της δημοκρατίας: ενώ σε μερικούς ορισμούς γίνεται ρητή αναφορά στην λαϊκή κυριαρχία, την πολιτική βούληση της πλειοψηφίας και την αυτοδιάθεση του λαού, ή την γενική θέληση σε άλλους δεν γίνεται λόγος για αυτά τα στοιχεία ή χαρακτηρίζονται σαν δευτερεύοντα για την δημοκρατία. Όπου συμβαίνει αυτό, η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αντικαθίσταται κατά κανόνα από την εναλλαγή των κομμάτων ή των πλειοψηφιών, ή οι πλειοψηφικές αποφάσεις διαχωρίζονται από την λαϊκή θέληση, σαν μία καθαρά τεχνική διαδικασία.

3. Για άλλους συγγραφείς η δημοκρατία είναι περισσότερο μία τοπική και τεχνική υπόθεση, δηλαδή ένας κανόνας συμπεριφοράς, και αποτελεί την έκφραση μίας συγκεκριμένης πολιτικής κουλτούρας και του συστήματος αξιών της.

Ορισμένες δημοκρατικές αρετές, όπως ανεκτικότητα, κριτική ικανότητα, ανοιχτή στάση προς τα συμφέροντα των άλλων, συμβιβαστικότητα, θεωρούνται σαν κανόνες και αφομοίωσιμα πρότυπα συμπεριφοράς κάθε «ζωντανής δημοκρατίας». Η δημοκρατία εδώ αντιμετωπίζεται σαν μία συνεχής διαδικασία που συνδέεται με ορισμένα εκπαιδευτικά καθήκοντα⁶.

1. Δημοκρατία και κοινοβουλευτικό σύστημα

Αφού η άμεση δημοκρατία, στην οποία κάθε πολίτης πρέπει να συμμετέχει σε όλες τις λαμβανόμενες αποφάσεις, δεν είναι τεχνικά πραγματοποιήσιμη στα σύγχρονα πολυάνθρωπα κράτη, η πρακτικά προσιότερη λύση είναι η έμμεση ή κοινοβουλευτική δημοκρατία.

Σε αυτήν, η λαϊκή βούληση εκφράζεται από την εκάστοτε πλειοψηφία των εκλεγμένων αντιπροσώπων του λαού. Ο κοινοβουλευτισμός ανάγει την δημοκρατία στην μεσολάβηση της πλειοψηφίας ενός αντιπροσωπευτικού σώματος —του κοινοβουλίου—, αλλά ταυτόχρονα της δίνει ρεαλιστικό και εφαρμόσιμο χαρακτήρα. Από την άποψη αυτή,

6. Σχετικά με τις διάφορες παραλλαγές των σημερινών εννοιών της δημοκρατίας, σμγκρ. E. Wiesendahl, Σύγχρονη θεωρία της δημοκρατίας, Φρανκφούρτη/Βερολίνο/Μόναχο 1973.

ο κοινοβουλευτισμός μπορεί να θεωρηθεί σαν διαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων από ένα δημοκρατικά — δηλαδή στην βάση του γενικού και ίσου δικαιώματος ψήφου — εκλεγμένου συλλογικού όργανο, και μάλιστα σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας⁷.

Η δομή του κοινοβουλευτικού συστήματος παίρνει έκφραση από την ιδέα της εκπροσώπησης της λαϊκής βούλησης στο κοινοβούλιο. Ενώ οι παλιότερες ταξικές συνελεύσεις χαρακτηριζόταν από την δέσμευση των μελών τους στην εντολή αυτών τους οποίους εκπροσωπούσαν, ο κοινοβουλευτισμός στηρίζεται — από τότε που ο Edmund Burke υποστήριξε την κατά συνείδηση στάση των εκλεγμένων βουλευτών⁸ — στην ανεξαρτησία των εκπροσώπων του λαού από τα ιδιαίτερα συμφέροντα και τον τοπικιστικό χαρακτήρα της εκλογικής τους βάσης. Καθώς ο βουλευτής δεν πρέπει να δεσμεύεται από εντολές και υποδείξεις, το κοινοβουλευτικό σώμα μπορεί να διαθέτει ενότητα και να λειτουργεί σαν μικρογραφία της λαϊκής θέλησης, όπου διευθετούνται, φιλτράρονται και συμβιβάζονται τα αποκλίνοντα πολιτικά και κοινωνικά συμφέροντα.

2. Η κλασσική έννοια της δημοκρατίας

Ο πρώτος που συνέλαβε με συνέπεια την εικόνα του κράτους σαν ένα οικοδόμημα κυριαρχούμενο από την λαϊκή βούληση, ήταν ο J.J. Rousseau. Στο επίκεντρο του ορισμού του για την δημοκρατία βρίσκεται η απαίτηση για ταύτιση κυβερνήσεων και κυβερνώντων, που είχε σαν στόχο την διαρκή ανανέωση της έκφρασης της λαϊκής βούλησης: ο κυρίαρχος λαός αποφασίζει, και με την απόφασή του καθορίζει την Volonte Generale, την «γενική βούληση». Με την υπακοή του λοιπόν στους νόμους που δημιουργούνται με τον τρόπο αυτό δεν υποτάσσεται σε ξένες θελήσεις, αλλά μόνο στην δική του θέληση: αυτό ακριβώς είναι για τον Ρουσσώ η ουσία και το περιεχόμενο κάθε πολιτικής ελευθερίας. Η ταύτιση κυβερνήσεων και κυβερνώντων σημαίνει ότι η λαϊκή βούληση πρέπει να είναι το ίδιο δεσμευτική για

7. Συγκρ. Πολιτική θεωρία, H. Heller, Leiden 1934, Η κρίση της Ευρωπαϊκής δημοκρατίας, M. J. Bonn, Καρλσρούη 1925, «Κοινοβούλιο: ιστορία, έκταση, όριση», H. W. Kopp, Φρανκφούρτη 1966.

8. E. Burke, Ομιλία προς τους εκλογείς του Μπρίστολ, από το: Οι πολιτικές θεωρίες μετά την Αμερικανική διακήρυξη της ανεξαρτησίας, O. H. von der Gablentz, Πολιτικές θεωρίες μέρος III, 2η προσαύξ. έκδοση, Κολωνία και Opladen 1963, σελ. 83 κ.ε.

όλους τους πολίτες: δηλαδή και για τους κυβερνώντες. Οι πράξεις τους νομιμοποιούνται από τις αποφάσεις του κυρίαρχου λαού, από τις οποίες πρέπει να δεσμεύονται, όπως ακριβώς όλοι οι υπόλοιποι πολίτες δεσμεύονται από τους νόμους. Ο Ρουσσώ ήθελε να μετατρέψει τους υπηκόους από αντικείμενα του κράτους, όπως ήταν παραδοσιακά, σε υποκείμενα: τα μέλη του κυρίαρχου λαού είναι ελεύθεροι και ίσοι πολίτες, δεν υπόκεινται σε κανέναν εξαναγκασμό εκτός από αυτούς που προκύπτουν από την αυτόνομη διαμόρφωση της λαϊκής βούλησης, οι οποίοι, σαν αποτέλεσμα ελεύθερων αποφάσεων, δεν αποτελούν περιορισμό αλλά εγγύηση της ελευθερίας. Σε αυτό το σημείο εντοπίζεται αυτό που μπορεί να ονομασθεί σαν δημοκρατική αρχή, στο πνεύμα της δημοψηφισματικής έννοιας της δημοκρατίας του Ρουσσώ: η υπόθεση ότι όλες οι πολιτικές αποφάσεις του κράτους πρέπει να θεωρούνται σαν σύμφωνες με την Volonte Generale, την κοινή θέληση.

Η κλασσική αυτή έννοια της πολιτικής συμμετοχής είναι μία ουσιαστική συνιστώσα της προσπάθειας για εξεύρεση μίας βέλτιστης μορφής πολιτικής οργάνωσης της κοινωνίας. Η αποφασιστική φράση, που καθορίζει την προβληματική του «κοινωνικού συμβολαίου» λέει: «Πώς μπορεί να βρεθεί μία μορφή κοινωνίας, η οποία ενώνοντας τις δυνάμεις όλων θα μπορεί να εγγραφεί και να προστατεύσει την προσωπικότητα και την παρουσία κάθε μέλους της, και να εξασφαλίζει ότι κάθε μέλος της, αν και θα ζει συλλογικά με όλους τους άλλους, θα είναι υποχρεωμένο να υπακούει μόνο στην δική του θέληση, και άρα θα διατηρεί την ίδια ελευθερία που είχε προηγούμενως»⁹.

Η έννοια της πολιτικής συμμετοχής βασίζεται στην εικόνα ενός συνεδριοποιημένου πολίτη, του Citoyen, που είναι αρκετά ενημερωμένος ώστε να μπορεί να ρυθμίσει από κοινού με τους άλλους τις κοινές υποθέσεις. Μόνο σαν ένα τμήμα της κοινής θέλησης μπορεί να ασκήσει πολιτική επιρροή. Η επίκληση οποιωνδήποτε ιδιαίτερων συμφερόντων αντιφάσκει με τον σκοπό της Volonte Generale, που είναι η διατήρηση του κράτους και το όφελος του συνόλου των πολιτών. Κατά συνέπεια ο Ρουσσώ απορρίπτει τον κοιμητισμό, καθώς η Volonte Generale μπορεί να εκφρασθεί σωστά μόνο αν κάθε πολίτης πάρει θέση σύμφωνα με τις ιδιαιτερες πεποιθήσεις του. Αν γίνει αυτό από όλους, τότε υπάρχει ελπίδα η κοινή θέληση να προκύψει από όλες τις επιμέρους θελήσεις σαν ένα είδος «συλλογικού ενστίκτου για το σωστό». Ο Ρουσσώ εμπιστεύεται την εξαγνιστική επίδραση του

9. Κοινωνικό συμβόλαιο, J. J. Rousseau, Στουτγάρδη 1971, σελ. 17.

μηχανισμού της ψηφοφορίας. Πιστεύει ότι με την πρόσθεση των ψήφων μπορούν να σχετικοποιηθούν τα αντίρροπα συμφέροντα, ώστε αυτό που τελικά θα μείνει να είναι η καθαρή κοινή βούληση.

Όταν ο Ρουσσώ κάνει λόγο για τον λαό, δεν εννοεί απλά το σύνολο των ανθρώπων που κατοικούν σε μία χώρα αλλά μόνο την κοινότητα των πολιτών που επιθυμούν το κοινό καλό. Καθώς το κράτος, σύμφωνα με την κλασική αστική θεωρία της δημοκρατίας, μπορεί να εκπληρώσει την αποστολή του μόνο όταν έχει προκύψει από ελεύθερη απόφαση των υποκειμένων (κοινωνικό συμβόλαιο) ή από το φυσικό δίκαιο που καθορίζει την συμβίωσή τους (θεωρία της αρχαϊκής κοινωνίας), έτσι μπορεί να παραμείνει νόμιμο μόνο όταν οι πολίτες διατηρούν και μετά την ίδρυση του κράτους την ευθύνη για την διακυβέρνησή του. Η ευθύνη αυτή των πολιτών εκφράζεται κυρίως με την πολιτική συμμετοχή.

Έτσι η κλασική έννοια της πολιτικής συμμετοχής δεν σημαίνει μόνο έλεγχο της εξουσίας, αλλά και συμμετοχή στην πολιτική εξουσία. Το κράτος και η κοινωνία δεν εμφανίζονται σαν διαφορετικοί τομείς. Ο ιδιωτικός τομέας δεν διαφοροποιείται από το κράτος, αλλά όλοι οι πολίτες μπορούν να αρθρώσουν πολιτικό λόγο και να δημιουργήσουν ένα κοινωνικό σύστημα στο οποίο να θεωρούνται όλοι σαν ελεύθεροι και ίσοι. Στα πλαίσια της δημοκρατίας, κράτος και κοινωνία συνδέονται και αποτελούν μία ενότητα. Οι πολίτες είναι ταυτόχρονα κυβερνώντες και κυβερνώμενοι. Αυτοί υπαγορεύουν από κοινού την πολιτική βούληση, και ταυτόχρονα υποτάσσονται σε αυτήν.

Κατά συνέπεια το κλασικό μοντέλο της δημοκρατίας απορρίπτει το σχήμα της αντιπροσώπευσης, επειδή η κατάχρηση της εξουσίας και η διαστρέβλωση της κοινής θέλησης μπορεί να αποφευχθεί μόνο με την άμεση συμμετοχή όλων στην νομοθεσία. Άρα η δημοκρατία προϋποθέτει μόνιμη και ενεργή συμμετοχή όλων των πολιτών. Κάθε μεμονωμένος πολίτης, ως μέλος της κοινότητας, έχει όχι μόνο δικαίωμα αλλά και υποχρέωση συμμετοχής στην διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης. Αυτή την θεμελιώδη προϋπόθεση της δημοκρατίας εννοεί ο Thomas Jefferson όταν παρατηρεί πως από την στιγμή που ένας λαός γίνει αδιάφορος απέναντι στις δημόσιες υποθέσεις του, θα καταστραφεί από αυτές.

Καθώς το κλασικό μοντέλο της δημοκρατίας δεν δέχεται ούτε διαχωρισμό των εξουσιών, η νομοθετική εξουσία στο μοντέλο αυτό είναι η θέληση αυτού που κυβερνά, ο οποίος θεωρείται σαν

εντολοδόχος του λαού, και ανώτατο όργανο της κοινής βούλησης.

Τα επιχειρήματα που προβάλλονται κατά της απαίτησης του Ρουσσώ για άμεση συμμετοχή όλων —αν είναι δυνατό— των πολιτών, είναι κυρίως δύο:

1. Ο πολύ μεγάλος αριθμός και η ποικιλία στον βαθμό πολυπλοκότητας των πολιτικών αποφάσεων που πρέπει να ληφθούν, και τα ψυχοφυσικά όρια των ικανοτήτων κάθε πολίτη για πληροφόρηση και επεξεργασία των πληροφοριών.

2. Ο ασυμβίβαστος χαρακτήρας του πολιτικού ενδιαφέροντος με τα ατομικά συμφέροντα τα οποία θίγονται, δηλαδή η πικρή πραγματικότητα, ότι μόνο μία μικρή μειοψηφία πολιτών δέχεται ενδιαφέρον για τα κοινά, και βέβαια ακόμη και ανάμεσα σε αυτούς τους λίγους τα πολιτικά ενδιαφέροντα συγκρούονται με εξωπολιτικά.

Ο Ernst Fraenkel, υποστηρικτής ενός τροποποιημένου ανταγωνιστικού μοντέλου, ονομάζει την κλασική θεωρία της δημοκρατίας «απλοϊκή», επειδή περιμένει από τον λαό μία συμπεριφορά που, όση καλή θέληση και αν υπάρχει, είναι αδύνατη: την ταύτιση των κυβερνώντων με τους κυβερνώμενους, ώστε ταυτόχρονα το κοινοβούλιο να μπορεί να θεωρηθεί σαν μία απλή επιτροπή της λαϊκής θέλησης. Με τον τρόπο αυτό θεωρεί —εκφράζοντας έτσι μία μεγάλη μερίδα των Δυτικογερμανών πολιτικών επιστημόνων— ότι η κλασική θεωρία της δημοκρατίας είναι ακατάλληλη σαν κριτήριο για τις σημερινές δημοκρατίες. Οι βασικότεροι λόγοι είναι δύο: «Επειδή η προοπτική μίας κοινής θέλησης που θα εκτείνεται σε όλους τους τομείς της πολιτικής και κοινωνικής ζωής είναι αντιρεαλιστική, και επιπλέον επειδή η παραδοχή πως αυτή η κοινή θέληση, αν μπορεί να υπάρξει, θα είναι σε θέση να πραγματοποιήσει και να εξασφαλίσει το κοινό καλό, (bonum commune) ανήκει στην σφαίρα της ουτοπίας»¹⁰.

Όμοια ουτοπική είναι και η κεντρική απαίτηση της κλασικής θεωρίας της δημοκρατίας, για μέγιστη δυνατή ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνώμενων. Η ιδέα αυτή —αν πραγματικά θέλει να περιγράψει και να εξηγήσει το πρόβλημα της εξουσίας— προτείνει ένα μοντέλο που είναι απλά απραγματοποίητο: η ταύτιση είναι και θα είναι πάντοτε ουτοπία. Κάθε φορά που εξυψώνεται σε κριτήριο για την πολιτική πραγματικότητα δημοκρατικών συστημάτων, παραπλανεί και απο-

10. Η Γερμανία και οι δυτικές δημοκρατίες, E. Fraenkel, 5η έκδοση, Στουτγκάρδη 1973, σελ. 63.

προσανατολίζει από την μορφή εξουσίας που είναι αναγκαίο συστατικό όλων των κοινωνικών συστημάτων. Η εξουσία και η πολιτική κυριαρχία, υποστηρίζουν οι «ρεαλιστές», είναι ένα «αιώνιο φαινόμενο», που ξεκινά από την φύση του ανθρώπου και κάθε κρατικής οργάνωσης.

3. Το ανταγωνιστικό μοντέλο της δημοκρατίας

Οι συγγραφείς που είτε υποστηρίζουν την ιδέα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, είτε —όπως ο Joseph Schumpeter— ένα μοντέλο λειτουργικής δημοκρατίας, καταλήγουν σε αντιλήψεις της δημοκρατίας αντίθετες προς την κλασική έννοια. Το κεντρικό ζήτημα είναι η τεχνική καταλληλότητα των θεσμών και των κανόνων του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος για τις ανάγκες μίας προβλέψιμης άσκησης της εξουσίας.

Για τον λόγο αυτό το ενδιαφέρον τους στρέφεται όχι στην δημοκρατική διαμόρφωση της κοινής θέλησης, αλλά στην κοινωνική ενσωμάτωση, την συναίνεση, και την ομαλή διακυβέρνηση του λαού.

Οι συνευθετοποιημένοι πολίτες δεν είναι πλέον απαραίτητοι για να μπορούν να λειτουργήσουν τα κρατικά όργανα στις δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες. Άρα οι δραστηριότητες που στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό των πολιτικών διαδικασιών ερμηνεύονται από την προοπτική αυτή σαν ένδειξη έλλειψης εμπιστοσύνης προς την δημοκρατία, την σταθερότητα και την βιωσιμότητά της.

Ο Werner Kaltefleiter το έχει διατυπώσει αυτό —αντιπροσωπευτικά για μία ολόκληρη κατεύθυνση επιστημόνων— ως εξής: «Αυτό που σήμερα καυτηριάζεται από την κοινωνική και πολιτιστική αμφισβήτηση σαν λήθαργος της ευημερίας και σύνδρομο των χορτάτων εκλογέων, από την οπτική γωνία της λειτουργικότητας της πολιτικής αποδεικνύεται σαν προϋπόθεση των κοινοβουλευτικών συστημάτων διακυβέρνησης. Όποια και αν είναι η άποψη καθενός για τους κανόνες και τα πρότυπα συμπεριφοράς της Γερμανικής κοινωνίας, το γεγονός είναι ότι μόνο χάρη στην ιδεολογική αδιαφορία του εκλογικού σώματος και των κομμάτων, που έχει σαν αποτέλεσμα την εναλλαγή των κομμάτων στην πλειοψηφία, γίνεται δυνατή η δημοκρατία σαν 'συμβόλαιο εξουσίας ορισμένου χρόνου'»¹¹.

Η αποφασιστική διαφορά μεταξύ της κλασικής και της νεότερης θεωρίας της δημοκρατίας βρίσκεται δηλαδή στον καθορισμό της πολιτικής συμμετοχής. Με δεδομένες τις κοινωνικο-οικονομικές

εξελίξεις και την τάση συγκεντρωτισμού των λειτουργιών της οικονομίας και της εξουσίας, η πολιτική συμμετοχή, στο πνεύμα της αυτοδιάθεσης (του μεμονωμένου πολίτη) παίρνει διαρκώς περισσότερο ουσιαστικό χαρακτήρα. Με την εμφάνιση των οργανωμένων συμφερόντων, το κύριο πρόβλημα ήταν μία αποτελεσματική μέθοδος για την εξασφάλιση της συνοχής της πολιτικής κοινότητας. Κάθε πολιτική δραστηριότητα των πολιτών, πέρα από την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος ή την συμμετοχή σε κόμματα συλλόγους και σωματεία, εμφανίζεται πλέον σαν δυσλειτουργική.

Το μοντέλο της «ανταγωνιστικής δημοκρατίας» του Schumpeter —που είναι προϊόν της κριτικής προς τον Ρουσσώ— δείχνει να ανταποκρίνεται καλύτερα από κάθε άλλο σε αυτή την τάση των εξελίξεων. Ο Schumpeter ενδιαφέρεται πρωταρχικά για τον σχηματισμό μίας σταθερής κυβέρνησης, η οποία ανενόχλητη από πολιτικές πρωτοβουλίες των πολιτών θα λαμβάνει τις αποφάσεις της με σκοπό το καλό του συνόλου. Η φράση ότι «δημοκρατία σημαίνει διακυβέρνηση από τον ίδιο τον λαό», θα πρέπει να αντικατασταθεί από την ρεαλιστικότερη φράση: «δημοκρατία σημαίνει να έχει η κυβέρνηση την έγκριση του λαού»¹¹.

Η δημοτικότητα αυτού του μοντέλου της δημοκρατίας στηρίζεται προπάντων στο γεγονός ότι παρουσιάζεται ανεξάρτητο από αξίες, αναλυτικό-περιγραφικό, σε αντίθεση με την κλασική θεωρία της δημοκρατίας η οποία υιοθετεί ένα εξιδανικευμένο πρότυπο ανθρώπου. Ιδίως το μοντέλο δημοκρατίας του Schumpeter, που προσανατολίζεται στο οικονομικό μοντέλο της ελεύθερης αγοράς, έχει το πλεονέκτημα να είναι εύκολα κατανοητό. Αποτελεί, θα μπορούσε να πει κανείς, την έκφραση της υγιούς κοινής λογικής: περιγραφικό, και πιστό στην καθημερινή εικόνα της πολιτικής ζωής. Δεν είναι υπερπαραβολικό ότι οι ιδρυτές αυτής της θεωρίας έφθασαν ως αυτήν ακολούθως ένα δρόμο σκεπτικισμού και αποστασιοποίησης από την κλασική διδασκαλία της δημοκρατίας, αποφασιστικό ρόλο στον οποίο έπαιξε φυσικά το σκληρό του κομματικού ανταγωνισμού των Αμερικανικών προεδρικών εκλογών.

Η αντικατάσταση της έννοιας της δημοκρατίας από την έννοια των «δημοκρατικών μεθόδων», είναι κάτι περισσότερο από επιλογή

11. J. A. Schumpeter, Καπιταλισμός Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Βέρνη 1950, σελ.

μίας νέας ορολογίας: περιέχει την απόρριψη της ιδέας, σύμφωνα με την οποία η δημοκρατία είναι ένας καθορισμένος στόχος, με περιεχόμενο που μπορεί να προδιαγραφεί. Με την μετάβαση από την έννοια της δημοκρατίας στην έννοια των δημοκρατικών μεθόδων και σε μία διαδικασία ανταγωνισμού των ελίτ, γίνεται φανερό ότι αποκλείεται κάθε προκαταβολικός καθορισμός του περιεχομένου της δημοκρατίας. Οι δημοκρατικές μέθοδοι του Schumpeter θα μπορούσαν έτσι να χαρακτηρισθούν σαν μία μεθοδολογία για την επιλογή ηγετών μέσω προκαθορισμένων εκλογικών πράξεων, καθώς ο κύριος ρόλος που προβλέπεται από αυτή την δημοκρατία για τους πολίτες είναι να εγκρίνουν ή να απορρίπτουν τις υποψήφιος για εκλογή πολιτικές ελίτ.

Με απλά λόγια, η δημοκρατία του Schumpeter δεν είναι τίποτε άλλο από ανταγωνισμός διάφορων ελίτ για την κρατική εξουσία. Τα κόμματα λειτουργούν σαν ιδεολογικές αλλά και πρακτικές βάσεις, στις οποίες στηρίζονται οι ελίτ για τον αγώνα τους.

Η κλασική θεωρία έβλεπε την αυτονόμηση των ομάδων εξουσίας σαν έναν από τους κυριότερους κινδύνους για την δημοκρατία, ενώ αντίθετα για την θεωρία του Schumpeter η δυνατότητα αυτή σημαίνει αντίστροφα ικανότητα των πολιτικών ελίτ να προστατεύσουν το σύστημα από τους συναισθηματισμούς των μαζών.

Ο Schumpeter ανάγει επίσης την δημοκρατία σε δημοκρατικές μεθόδους, κάνοντας λόγο για «μία συγκεκριμένη μορφή θεσμικής οργάνωσης, ώστε να επιτυγχάνεται η λήψη πολιτικών —νομοθετικών και διοικητικών— αποφάσεων»¹².

Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί για την δικαιολόγηση του μοντέλου του για την δημοκρατία προέρχονται, όμοια με την επιχειρηματολογία των θεωριών των ελίτ στις αρχές του αιώνα, από την ψυχολογία των μαζών, σύμφωνα με την οποία η εικόνα του συνειδητοποιημένου πολίτη, που αποτελούσε θεμελιώδη έννοια της κλασικής δημοκρατίας, αποκαλύπτεται σαν «δημοκρατικός μύθος», την θέση του οποίου παίρνει η άποψη ότι υπάρχουν και πρέπει να υπάρχουν πάντοτε κυβερνώντες και κυβερνώμενοι, επειδή αυτό επιβάλλεται από την φύση του ανθρώπου.

Η έννοια της δημοκρατίας του Schumpeter προκύπτει από την προβολή του οικονομικού μοντέλου της ελεύθερης αγοράς στον τομέα

12. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 384.

της πολιτικής: «Η πολιτική δραστηριότητα στα δημοκρατικά κράτη βασίζεται στην εκλογική πλειοψηφία. Η εμπειρική αυτή αλήθεια προσφέρει την δυνατότητα μεταφοράς της αρχής της 'μεγιστοποίησης του κέρδους' στην πολιτική ζωή των δημοκρατικών κρατών: οι πολιτικοί ενδιαφέρονται για την εξουσία, και άρα προσπαθούν να κερδίσουν την πλειοψηφία των εκλογένων, δηλαδή έχουν σαν σκοπό την 'μεγιστοποίηση' του αριθμού ψήφων. Τα κίνητρά τους αποδίδονται, σε συμφωνία με την ωφελισμική ψυχολογία, σε προσωπικές φιλοδοξίες, δίψα για εξουσία ή για μεγαλύτερα εισοδήματα, κτλ. Τα ιδεολογικά προγράμματα, δηλαδή η θεωρητική έκφραση των πολιτικών θέσεων, υποβιβάζονται σε απλό περιτύλιγμα και συνθηματολογία κομμάτων και ομάδων που ενδιαφέρονται μόνο για την εξουσία, και δεν καθορίζονται από σταθερές βασικές αρχές αλλά από την δυνατότητα επηρεασμού των εκλογένων. Το αποτέλεσμα αυτού του τύπου θεωρίας της δημοκρατίας μπορεί να συμπυκνωθεί επιχειρηματικά στην φράση: «οι πολιτικοί εκπροσωπούν διάφορα συμφέροντα, ιδεολογίες, απόψεις κτλ, με σκοπό να κερδίσουν την εξουσία, και δεν προσπαθούν να κερδίσουν την εξουσία με σκοπό να εφαρμόσουν προγράμματα και τις ιδεολογίες που εκπροσωπούν»¹³.

Όπως στην πραγματικότητα η παραγωγή δεν είναι μέσον για την ικανοποίηση αναγκών αλλά για την επίτευξη κέρδους, με όμοιο τρόπο «το κοινωνικό πνεύμα ή η κοινωνική λειτουργία της κοινοβουλευτικής δραστηριότητας είναι αναμφίβολα η παραγωγή νόμων και διοικητικών μέτρων. Και για να κατανοήσουμε πώς η δημοκρατική πολιτική εξημερεί αυτούς τους στόχους, πρέπει να ξεκινήσουμε από τον ανταγωνισμό για την εξουσία και τις ισχυρές θέσεις, και να διασαφηνίσουμε ότι η κοινωνική λειτουργία εκπηλώνεται σαν μία παρενέργεια αυτών των κινήτρων —ακριβώς όπως η παραγωγή είναι μία παρενέργεια της πραγματοποιήσεως κέρδους»¹⁴.

Ο ανταγωνιστικός αγώνας για την πολιτική εξουσία παραλληλίζεται έτσι με τον ανταγωνισμό στον οικονομικό τομέα. Τα κόμματα και οι υποψήφιοι βλέπουν την ψήφο των εκλογένων όπως οι επιχειρηματίες βλέπουν π.χ. το πετρέλαιο¹⁵. Αυτό που έχει σημασία είναι το κέρδος,

13. Η αυτοκαταστροφή της κοινωνίας της ανάπτυξης, K. G. Zinn, Reinbek 1980, σελ. 123.

14. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 448.

15. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 453.

δηλαδή στην συγκεκριμένη περίπτωση η επικράτηση στην εξουσία. Το εκλογικό σώμα εμφανίζεται σαν ένα είδος ανώνυμης εταιρίας, το διοικητικό συμβούλιο της οποίας έχει την εξουσιοδότηση να λαμβάνει αποφάσεις στο όνομα των μετόχων.

Η βασική κριτική του Schumpeter προς την κλασική έννοια της δημοκρατίας του διαφωτισμού, προκύπτει από την διαφορετική εκτίμηση της αρμοδιότητας του πολίτη πάνω στην λειτουργία του κράτους. Στο σημείο αυτό ισχύουν οι νόμοι της ψυχολογίας των μαζών, όπως και στον Le Bon: υπάρχουν καταστάσεις (φόβος, πανικός, ενθουσιασμός), στις οποίες μπορεί ο καθένας να γίνει μάζα. Οι συνέπειες είναι μείωση της αίσθησης της ευθύνης, και ροπή προς παράλογες επιρροές. Ο μέσος εκλογέας (όπως και ο μέσος καταναλωτής) υπόκειται στις επιδράσεις της επιτυχημένης προβολής ιδεών (διαφήμισης), δηλαδή της δημαγωγίας. «Οι κομματικοί μηχανισμοί και οι κομματικοί πολιτικοί δεν είναι παρά η απάντηση στο γεγονός ότι η μάζα των εκλογέων δεν είναι ικανή για καμία άλλη μορφή δραστηριότητας εκτός από τον πανικό, και αποτελούν μία προσπάθεια διεξαγωγής του πολιτικού ανταγωνισμού με τις αντίστοιχες πρακτικές μίας οικονομικής επιχείρησης. Η ψυχοτεχνική στρατηγική της κομματικής ηγεσίας και η κομματική προπαγάνδα, τα συνθήματα και τα εμβλήματα, δεν είναι δευτερεύοντα συμπτώματα. Ανήκουν στην ουσία της πολιτικής —όπως επίσης το κομματικό 'αφεντικό'»¹⁶.

Αν η δημοκρατία απογυμνωθεί από κάθε εσωτερικό στόχο και μειωθεί σε απλό ανταγωνισμό ομάδων ή ατόμων για την εξουσία, τότε μπορεί να οριστεί απλά σαν «ηγεμονία των πολιτικών»¹⁷. Η πολιτική δεν είναι πλέον επάγγελμα, αλλά «καριέρα». Προσανατολίζεται σε βραχυπρόθεσμους στόχους, που εξαρτώνται από τις περιστάσεις και τις διαθέσεις. Αποφασιστικός παράγοντας για την (προσωπική) επιτυχία ενός πολιτικού, είναι η επιλογή της κατάλληλης τακτικής.

4. Δημοκρατική κυριαρχία των ελίτ

Το ρεαλιστικό μοντέλο δημοκρατίας του Schumpeter βασίζεται στην ύπαρξη αλληλο-ανταγωνιζόμενων ελίτ, που προσπαθούν να

16. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 450.

17. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 452.

κερδίζουν τις ηγετικές πολιτικές θέσεις στο κράτος. Σε αντίθεση με την κλασική θεωρία της δημοκρατίας, το μοντέλο αυτό δεν αναγνωρίζει κανέναν απώτερο σκοπό για μία δημοκρατική κοινότητα, αφού η δημοκρατία ουσιαστικά αποτελείται από ένα σύνολο κανόνων και οι στόχοι καθορίζονται από τις εκάστοτε ομαδοποιήσεις των ελίτ που ενδιαφέρονται μόνο για την εξουσία. Ο όρος για την άνοδο στην εξουσία είναι οι εκλογές. Από την στιγμή που θα εκλεγούν, οι αντιπρόσωποι του λαού πρέπει να αφεθούν από τους εντολοδότες τους ανενόχλητοι να κυβερνήσουν. Τα απαιτούμενα προσόντα δεν περιορίζονται μόνο στις εξειδικευμένες ικανότητες κάθε πολιτικής θέσης, και το εκλογικό σώμα έχει μόνο την δυνατότητα να δίνει την προτίμησή του στην μία ή την άλλη ηγετική ομάδα.

Μετά τις εκλογές αποκαθίσταται καταμερισμός της εργασίας μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνώμενων. Με τον τρόπο αυτό, η πολιτική συμμετοχή των πολιτών σε ένα τέτοιο μοντέλο περιορίζεται στο ελάχιστο.

Αν η κλασική έννοια της δημοκρατίας ερμηνευθεί σαν άσκηση πολιτικής εξουσίας από τον ίδιο τον λαό, τότε ο δρόμος προς αυτή την δημοκρατία θα μπορούσε να περιγραφεί σαν μία διαδικασία, στην πορεία της οποίας η δυνατότητα πολιτικής επιρροής διευρύνεται σε διαρκώς μεγαλύτερες ομάδες πληθυσμού. Αν αντίθετα οι ελίτ, δηλαδή οι κυβερνώσες μειοψηφίες, θεωρηθούν σαν αναγκαία υποκείμενα της πολιτικής δραστηριότητας, τότε η εικόνα αυτή αντιφάσκει προς την ισχύ της αρχής της πλειοψηφίας στην δημοκρατική κοινωνία. Επίσης η αναγκαιότητα της ανισότητας που τονίζεται στις θεωρίες των ελίτ (ανεξάρτητα από το ερώτημα για την προέλευση αυτής της ανισότητας), αντιτίθεται στην θεμελιώδη για την δημοκρατία ιδέα της ισότητας των ατόμων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα όταν η κατοχή της εξουσίας από μειοψηφίες αιτιολογείται με την υπεροχή των ικανοτήτων τους.

Το μοντέλο της δημοκρατίας σαν εξουσία που πηγάζει από τον λαό, στο πνεύμα της αρχής της πλειοψηφίας, παραμένει από την οπτική των θεωριών των ελίτ μία αθεράπευτη ουτοπία. Το αξίωμα ότι σε κάθε κοινωνία υπάρχει, και άρα θα έπρεπε να υπάρχει, μία κυρίαρχη μειοψηφία, οδηγεί σε αναστάτωση της έννοιας της δημοκρατίας, η οποία καταλήγει σε πλουραλισμό των ελίτ. Σε αναλογία με το μοντέλο της φιλελεύθερης οικονομίας, η δημοκρατία καθορίζεται σαν προϊόν του ανταγωνισμού συμπεριόντων των ελίτ, όμοια π.χ. με το σχήμα του

ανταγωνισμού των λειτουργικών ελίτ που έχει αναπτύξει ο Otto Stammer.

Η δημοκρατία παρουσιάζεται σαν ένα πολιτικό σύστημα, στο οποίο οι υποψήφιοι (πολιτικές ελίτ) διεκδικούν την ψήφο της πλειοψηφίας των εκλογένων. Οπωσδήποτε οι ελίτ αυτές πρέπει να είναι ανοιχτές, και η επιλογή μεταξύ των ανταγωνιζόμενων ελίτ να δίνει την αίσθηση επιλογής ανάμεσα σε καθαρά διαφορετικές εναλλακτικές λύσεις.

Χάρη στην αντικειμενική αδυναμία λήψης πολιτικών αποφάσεων, ακόμη και για τα σημαντικότερα θέματα, από την ίδια την πλειοψηφία του λαού στα σύγχρονα εκτεταμένα κράτη που έχουν οργανωθεί με βάση τον καταμερισμό εργασίας, το σύστημα εξουσίας διαφόρων ελίτ που αλληλο-ελέγχονται και εναλλάσσονται στις πολιτικές θέσεις, αποτελεί την αμέσως καλύτερη εφικτή λύση. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, δημοκρατία σημαίνει να μπορεί ο λαός «απλά να δέχεται ή να απορρίπτει τους ανθρώπους που τον κυβερνούν»¹⁸. Έτσι η πολιτική εξουσία εξυπηρετεί ουσιαστικά την προστασία των πολιτικών ελευθεριών των πολιτών, και σαν κεντρικό πρόβλημα αποδεικνύεται η διατήρηση της σταθερότητας του συστήματος, χωρίς αυτό να γίνεται στεγανό.

Δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς ότι την κινητήρια δύναμη στα διάφορα στάδια της διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης, ακόμη και στις δημοκρατικές κοινωνίες, αποτελούν οι ενεργές μειοψηφίες, όμως η πρόταση αυτή δεν είναι λόγος για την αναγκαστική παραδοχή μίας θεωρίας των ελίτ. Θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα: πού ενάγεται το γεγονός του περιορισμού της πολιτικής δραστηριότητας σε μειοψηφίες. Στην αναζήτηση της απάντησης συναντάμε την εξάρτηση της συντριπτικής πλειοψηφίας του πληθυσμού από την ανάγκη εργασίας. Ο «ελεύθερος χρόνος» που απομένει μετά την καθημερινή εργασία καλύπτεται διαρκώς περισσότερο από τα καταναλωτικά πρότυπα, στα οποία η «ζήτηση» της πολιτικής παίζει εξαιρετικά μικρό ρόλο. Σε ένα περιβάλλον που καθορίζεται από την καταναλωτική συμπεριφορά, το πρότυπο της πολιτικής απάθειας είναι πολύ πιο «φυσιολογικό» από οποιαδήποτε μορφή πολιτικής δραστηριότητας.

Από αυτήν ακριβώς την ρηχότητα προσανατολισμών που

18. Schumpeter, Καπιταλισμός, σελ. 452. Μια συλλογή κειμένων σχετικά με την θεωρία της δημοκρατικής κυριαρχίας των ελίτ και την «ρεαλιστική» θεωρία της δημοκρατίας», περιέχεται στις Θεωρίες της δημοκρατίας, Gruber/Richter.

υπαγορεύουν οι πολιτικές συνθήκες αντλούν τα επιχειρήματά τους οι θεωρίες των ελίτ: καθώς η πολιτική αδιαφορία και απάθεια ανήκουν στα συχνότερα πρότυπα συμπεριφοράς που διαπιστώνονται εμπειρικά, υπάρχει ανάγκη στις σύγχρονες μαζικές δημοκρατίες για κάποιες ελίτ —συμπεραίνουν οι θεωρίες—, που θα ξεχωρίζουν από την μάζα των αδιάφορων και θα καθορίζουν τα μέτρα και τις αξίες. Η σχέση των εκλογένων προς τους αντιπροσώπους τους γίνεται μία σχέση τυφλής εμπιστοσύνης απέναντι στην πολιτική ηγεσία, που αναλαμβάνει όλη την ευθύνη για το καλό του συνόλου. Η αντιπροσώπευση βασίζεται σε μία μεταβίβαση της εξουσίας από τον κυρίαρχο λαό στο κοινοβούλιο.

Υπάρχει μία αναλογία μεταξύ της ερμηνείας των σημερινών δυτικών πολιτικών συστημάτων από τις θεωρίες των ελίτ, και του τονισμού της ιδέας της αντιπροσώπευσης: όπου τα διάφορα κοινωνικά στρώματα και ομαδοποιήσεις εκπροσωπούνται από ελίτ, εκεί η πολιτική αντιπροσώπευση πραγματοποιείται μέσα από κοινοβουλευτικά όργανα που διαμορφώνονται μέσα από εκλογές και αντιπροσωπεύουν το σύνολο του λαού. Ο διαχωρισμός του λαού (=εκλογικό σώμα) και του κοινοβουλίου σαν αντιπροσωπευτικό όργανο, αντιστοιχεί με τον διαχωρισμό μάζας και ελίτ.

Αυτό που αρχικά είχε θεωρηθεί σαν τεχνικά αναγκαίο όργανο και βοήθημα για την πρακτική υλοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας στα πολυάνθρωπα κράτη, παρουσιάζεται σήμερα σαν λαβή για την σωτηρία του κυρίαρχου κοινοβουλίου από την απειλούμενη επιρροή του λαού. Ο ρόλος του εκλογικού σώματος έχει περιοριστεί σε καθήκοντα μίας για τον σχηματισμό του κοινοβουλίου. Την στιγμή της εκλογικής πράξης η εξουσία βρίσκεται μεν στα χέρια του λαού, αλλά αυτό αποτελεί απλά ένα απαραίτητο διαδικαστικό βήμα για την νομιμοποίηση ενό οργάνου που λειτουργεί αυτόνομα από την λαϊκή θέληση.

Η συγγένεια που διαπιστώνεται μεταξύ της θεωρίας των ελίτ και της κοινοβουλευτικής αντιπροσώπευσης δεν ισχύει για την ίδια την έννοια του κοινοβουλευτισμού αλλά για την συγκεκριμένη παραλλαγή της εφαρμογής του, σαν κύρια σκοπιμότητα της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί η εδραίωση της δημοκρατίας μέσω της καθιέρωσης και της αυτονομιοποίησης του αντιπροσωπευτικού οργάνου που ονομάζεται κοινοβούλιο. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται με την υπόδειξη του ανεφάρμοστου χαρακτήρα της αρχής της δημοκρατίας όπως παρουσιάζεται από το αξίωμα της λαϊκής κυριαρχίας. Η μη εφαρμοσιμότητα δεν ισχύει μόνο για τεχνικούς λόγους, αλλά

εμπεριέχεται στο ουτοπικό αξίωμα για αυτοδιάθεση και αυτονομία του λαού, οι οποίες εγκαταλείπονται σαν απραγματοποίητοι και άρα ουτοπικοί στόχοι.

Το κριτικό πνεύμα της δημοκρατικής απαίτησης για αυτοδιάθεση του λαού, ουδετεροποιείται στο μοντέλο δημοκρατίας των θεωριών των ελίτ. Η δημοκρατία μπορεί να εξημερωθεί, με τον περιορισμό της στην περιοδική έγκριση του κυβερνώντος κόμματος —ή συνασπισμού— από τον λαό, και στο πλαίσιο του (οριζόντιου και κάθετου) διαχωρισμού των εξουσιών. Η δημοκρατία ορίζεται όχι σαν πολιτική υπόθεση που πρέπει να εκπληρωθεί, αλλά σαν ένα πλέγμα θεσμών και διαδικασιών, η σταθερότητα και η λειτουργικότητα του οποίου βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Η δημοκρατία σαν πολιτικό ιδανικό αντικαθίσταται από κριτήρια αποτελεσματικότητας στην επίλυση των υπαρχόντων πολιτικών προβλημάτων. Η διαδικασία αυτή της αποστασιοποίησης από το πρόβλημα του εκδημοκρατισμού, συμβαίνει κατά κανόνα κάτω από το σύνθημα της «κυβερνησιμότητας» των σύγχρονων μαζικών δημοκρατιών.

VI. Πολιτικά κόμματα

Στους σημαντικότερους πολιτικούς θεσμούς της κοινωνίας και του κράτους των δυτικοευρωπαϊκών δημοκρατιών ανήκουν τα μεγάλα πολιτικά κόμματα¹⁹, που επηρεάζουν όχι μόνο τις προσωπικές και αντικειμενικές αποφάσεις στο κοινοβούλιο και την κυβέρνηση, αλλά και διαθέτουν άμεση ή έμμεση επιρροή σε πολυάριθμα επίσημα και ημιεπίσημα όργανα, μερικά από τα οποία είναι π.χ. οι ραδιοτηλεοπτικοί οργανισμοί και τα ελεγκτικά συμβούλια των κρατικών οικονομικών επιχειρήσεων. Και φυσικά όλα τα κυβερνητικά στελέχη προέρχονται ή προτείνονται από τα κόμματα και τις παρατάξεις που π'εξουσιάζουν στο κοινοβούλιο.

Στις εκλογές, γενικές ή τοπικές, τα κόμματα έχουν ένα αναμφισβήτητο μονοπώλιο. Οι εκλογείς κατά κανόνα μπορούν απλά να διαλέξουν τους υποψήφιους του ενός ή του άλλου κόμματος. Δεν υπάρχει πλευρά του δημόσιου τομέα ανεξάρτητη από την επιρροή των κομμάτων.

19. Πηγές και υλικό σχετικά με τον κύκλο θεμάτων «κόμματα», υπάρχουν στο έργο Θεωρία και κοινωνιολογία των πολιτικών κομμάτων, έκδ. K. Lenk/F. Neumann, 2 τόμοι, Darmstadt και Neuwied 1974.

Το σύνταγμα της Ομοσπονδιακής Γερμανίας αναγνώρισε στα πολιτικά κόμματα για πρώτη φορά στην Γερμανική πολιτική ιστορία έναν καθοριστικό ρόλο στην πολυκομματική δημοκρατία. Η εντολή του συντάγματος προς τα πολιτικά κόμματα να «συμβάλλουν» στην διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του λαού, βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με το άρθρο 20, σύμφωνα με το οποίο κάθε εξουσία πηγάζει από τον λαό. Αφού ο «λαός», σαν υποκείμενο της πολιτικής δραστηριότητας, μπορεί να αρθρώσει την πολιτική του βούληση μόνο αν αποκτήσει οργανισμούς οι οποίοι να είναι σε θέση να διατυπώσουν τις διάφορες πλευρές των κοινωνικών συμφερόντων και αντιθέσεων, τα κόμματα από συνταγματική άποψη δεν διαθέτουν μονοπώλιο αλλά το προνόμιο να συμβάλλουν στην διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης, και άρα στον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας. Τα κόμματα είναι βέβαια αυτά που καθορίζουν όλα τα σημαντικά όργανα και επιτροπές του κράτους (κυβέρνηση, δημόσιες υπηρεσίες, κοινοβουλευτικές επιτροπές, εκλογή του προέδρου).

Ενώ τα Γερμανικά κόμματα πριν από το 1919 ήταν απαλλαγμένα από κάθε κυβερνητική ευθύνη, αντίθετα τα σημερινά έχουν δεθεί τόσο στενά με την κυβέρνηση ώστε (ιδιαίτερα τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα που συμμετέχουν σχεδόν μόνιμα στις κυβερνήσεις) μερικοί σκεπτικοί παρατηρητές φτάνουν να τα ονομάζουν «κρατικά όργανα». Ο R. Korlin π.χ. σημειώνει: «Κατά παράδοξο τρόπο... η νομική ένταξη των κομμάτων στον κρατικό μηχανισμό προσφέρει... ακριβώς την δυνατότητα συνέχισης της παραδοσιακής Γερμανικής πολιτικής νοστορπίας με άλλα μέσα: το μόνο που χρειάζεται ακόμη τα φορτωμένα από δικαιοδοσίες σημερινά κόμματα είναι ένας επίσημος τίτλος κρατικού οργάνου, ώστε να χάσουν πλέον κάθε δημοκρατικό περιεχόμενο, αυτά όπως και το Δυτικογερμανικό συνταγματικό σύστημα στο σύνολό του»²⁰.

Τα χαρακτηριστικά της έννοιας των κομμάτων που υπάρχουν αυτή την στιγμή στις δημοκρατίες της δυτικής Ευρώπης, είναι κυρίως τα εξής:

1. Η συμμετοχή σε εκλογές.
2. Ο ανταγωνισμός για άμεση συμμετοχή στην διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης στο κοινοβούλιο.

20. R. Korlin, Κόμματα και κράτος, από το: Μηνιαίο συνδικαλιστικό περιοδικό, έτος 17, τεύχος 9 (1966), σελ. 523.

3. Ένα πολιτικό πρόγραμμα, που απαιτεί την συμμετοχή στην διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης. Τα προγράμματα περιέχουν κατά κανόνα τρεις συνιστώσες: αξίες, ανάλυση της πραγματικότητας, και αιτήματα.

4. Ένα ελάχιστο μέτρο μονιμότητας και σταθερότητας, ενδείξεις για το οποίο είναι: α) Μία υπάρχουσα εκπροσώπηση στο κοινοβούλιο. β) Ένα ελάχιστο πλαίσιο οργάνωσης (καταστατικό, ηγεσία, ιεραρχία). ή γ) Μία νομική μορφή χωρίς καθορισμένη ημερομηνία λήξης.

Ο νομικός ορισμός των κομμάτων στην νομοθεσία της Ομοσπονδιακής Γερμανίας (14.7.1967, παράγραφος 2.1), λέει τα εξής: «Κόμματα είναι ενώσεις πολιτών, οι οποίες μόνιμα ή για μεγάλο χρονικό διάστημα, στο επίπεδο της ομοσπονδίας ή των κρατιδίων, εκδηλώνουν επιθυμία να ασκήσουν επιρροή στην διαμόρφωση της πολιτικής θέλησης και να συμμετάσχουν στην αντιπροσώπευση του λαού στο ομοσπονδιακό ή τοπικό κοινοβούλιο, υπό την προϋπόθεση ότι η συνολική εικόνα που παρουσιάζουν, ως προς το μέγεθος και την σταθερότητα της οργάνωσής τους, ως προς τον αριθμό των μελών τους και ως προς την παρουσία τους στην δημόσια ζωή, μπορεί να εγγυηθεί για την σοβαρότητα των στόχων τους. Μέλη ενός κόμματος μπορούν να είναι μόνο φυσικά πρόσωπα»²¹.

Ο παραδοσιακός ρόλος των Ευρωπαϊκών κομμάτων στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ου αιώνα, συνίστατο κυρίως στη (στον):

1. Συμβολή στην ένταξη ατόμων και ομάδων στο πολιτικό σύστημα (ενσωμάτωση), ή από την άλλη πλευρά (αντιπολιτευτικά κόμματα) τροποποίηση ή αναστροφή του συστήματος.

2. Καθορισμό προτεραιοτήτων των πολιτικών στόχων, και προσέλευση άλλων δυνάμεων για την επίτευξή τους.

3. Πρόταση και προβολή στην κοινή γνώμη υποψηφίων για δημόσιες θέσεις και εκλογές.

4. Μεσολάβηση μεταξύ κοινωνίας και κράτους: η ιδέα της λαϊκής αντιπροσώπευσης έχει τις ρίζες της στην έκφραση από τα κόμματα των απόψεων μίας μορφωμένης μειοψηφίας στην εποχή της συνταγματικής μοναρχίας, και στην προσπάθεια για αναγνώριση των απόψεων αυτών από την κυβέρνηση.

Ο σημερινός ρόλος αντίθετα των πολιτικών κομμάτων στις

²¹ Νόμος περί πολιτικών κομμάτων, παράγρ. 2, 14.7.1967, από το: Ευδοκοματική δημοκρατία, B. Zeuner, Βερολίνο 1969, σελ. 123.

δυτικοευρωπαϊκές χώρες εντοπίζεται ουσιαστικά σε τρεις τομείς:

1. Την κατανόηση, διεύρυνση και την επεξεργασία της λαϊκής θέλησης, ώστε ο λαός να μπορεί να καθορίζει τις βασικές αποφάσεις της πολιτικής διαμεταβιβαστικός μάντας μεταξύ κοινωνίας και κράτους).

2. Την διάπλωση και την επιλογή των ηγετικών πολιτικών προσώπων (επιλογή και ονομασία υποψηφίων).

3. Την επιδίωξη συμβιβασμού των αποκλόντων συμπεριόντων διάφορων (όσο το δυνατόν περισσότερων) ομάδων κάτω από γενικές πολιτικές αρχές, πριν από την στιγμή της τελικής απόφασης στο κοινοβούλιο (ενσωμάτωση ομάδων).

Η ιστορική προέλευση των σημερινών κομμάτων παρουσιάζει διαφορές, που αντικατοπτρίζονται ως σήμερα στην δομή τους:

1. Οι άλλοτε κλίκες των προκρίτων (ολιγαρχικές κοινοβουλευτικές ομάδες) εκδημοκρατίσθηκαν βαθμιαία με την διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος (Φιλελεύθερα κόμματα αντιπροσώπευσης). Παράδειγμα το Γερμανικό FDP.

2. Τα εξωκοινοβουλευτικά κοινωνικά, πολιτικά ή θρησκευτικά μαζικά κινήματα, απέκτησαν βαθμιαία την πολιτική τους νομιμοποίηση, και από αυτά προέκυψαν τα συστηρά οργανωμένα μαζικά κόμματα (ενσωμάτωσης μαζών, μελών και οργανωμένα). Παράδειγμα το Γερμανικό SPD.

3. Τα «Λαϊκά» (πολυσυλλεκτικά) κόμματα, θέλουν να θεωρούνται υπεράνω κοινωνικών τάξεων, και επίσης δεν έχουν θρησκευτική ομοιογένεια (χρησιανοδημοκρατικά κόμματα). Παράδειγμα το Γερμανικό Zentrum πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, και CDU μετά (οι ιδρυτικοί κύκλοι και αυτών των κομμάτων ήταν αρχικά επίσης επιτροπές προκρίτων, αργότερα δημιουργήθηκαν οργανώσεις βάσης, που όμως για πολύ καιρό έμειναν αποκομμένες από την ηγεσία).

Σε αντίθεση με το πολυκομματικό σύστημα της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η ανάπτυξη του κομματικού συστήματος της Ομοσπονδιακής Γερμανίας καθορίσθηκε από την αρχή της δεκαετίας του 1950 από μία διαδικασία πόλωσης, δηλαδή το κομματικό φάσμα περιορίσθηκε σε δύο μεγάλα και ένα τρίτο «δευτερεύον» κόμμα, σε βάρος των μικρότερων πολιτικών ομάδων. Στην πορεία της δεκαετίας του 1960 τα δύο μεγάλα κόμματα παρουσιάζαν στα αποτελέσματα των ομοσπονδιακών εκλογών διαρκώς μεγαλύτερα ποσοστά ψήφων. Αυτό οφείλεται σε ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων, όπως π.χ.:

1. Το εκλογικό όριο του 5%, το οποίο πρέπει οπωσδήποτε να περάσει ένα κόμμα για να συμμετάσχει στην κατανομή των βουλευτικών εδρών. Ο νομοθέτης ήθελε με τον τρόπο αυτό να αποφυγεί τον τεμαχισμό του πολιτικού φάσματος με την διάσπαση σε πολλά μικρά κόμματα. Η βασική επίδραση του ορίου βρίσκεται στον ψυχολογικό τομέα (λογική της «χαμένης ψήφου»).

2. Την απαγόρευση συγκεκριμένων κομμάτων στις πρώτες φάσεις της ζωής της Ομοσπονδιακής Γερμανίας (SRP 1952, KPD 1956), ως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 οπότε εμφανίσθηκε σαν νέο ακροδεξιό κόμμα το NPD. Έτσι οι δύο ακραίες πτέρυγες του πολιτικού φάσματος ήταν απούσες από τις εκλογικές αναμετρήσεις (η εμπειρία της Βαϊμάρης έπαιξε τον ρόλο της στην διαμόρφωση του νέου συντάγματος).

3. Την έλλειψη σοβαρών οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων μεγάλης έκτασης, που θα μπορούσαν να κλονίσουν βαθύτερα το κομματικό σύστημα.

4. Το διαρκώς αυξανόμενο κόστος της κομματικής οργάνωσης και του προεκλογικού αγώνα, που καταδικάζει σε αποτυχία κάθε προσπάθεια ίδρυσης νέου κόμματος, και άρα διέγερσης του κομματικού ανταγωνισμού.

5. Τις μορφές χρηματοδότησης από το κράτος, που ευνοούσαν καθαρά τα μεγάλα κόμματα, και ιδιαίτερα τα μη σοσιαλιστικά.

6. Την αρνητική στάση των εκλογέων απέναντι σε κάθε ακραία θέση (κάτι που μέχρι τα τελευταία χρόνια είχε επιπτώσεις στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, σαν εμπόδιο για την ανάπτυξη του νέου κόμματος των «Πράσινων», και μόνο μετά τις πρόσφατες επιτυχίες τους στις τοπικές εκλογές δείχνει να υποχωρεί).

1. Κομματική δημοκρατία

Σαν «κομματική δημοκρατία» (G. Leibholz) ορίζεται η πολιτική οργανωτική δομή ενός συνταγματικού κράτους, στο οποίο τα κόμματα έχουν αναδειχθεί σε αποφασιστικούς φορείς της διαμόρφωσης της πολιτικής θέλησης. Παράλληλα συνυπάρχουν σωμάτεια και ομάδες συμφερόντων, όπως επίσης η εκτελεστική εξουσία και οι διάφορες επιτροπές της, που έχουν συμμετοχή στην νομοθετική διαδικασία.

Ο όρος «κομματική δημοκρατία» δεν σημαίνει ότι τα πολιτικά

κόμματα είναι οι μοναδικοί φορείς της διαμόρφωσης της πολιτικής θέλησης, αλλά μόνο ότι τα κόμματα είναι εκ των πραγμάτων οι κυρίαρχοι ανάμεσα σε αυτούς τους φορείς. Προτείνουν τους υποψήφιους για τις εκλογές, οργανώνουν τον προεκλογικό αγώνα, αντιπροσωπεύονται στο κοινοβούλιο, και τελικά σχηματίζουν τις κυβερνήσεις, οι οποίες στις κομματικές δημοκρατίες είναι αποκλειστικά κομματικές κυβερνήσεις (πλειοψηφίας ή συνασπασμού). Η έννοια της κομματικής δημοκρατίας αίρει την γνώση στην Γερμανική πολιτική ιστορία, αλλά και παραπλανητική, αντίθεση: λαός εναντίον κόμματος. Αυτό το ιδεολογικό εκμεταλλεύσιμο πλάστο δίλημμα έχει χρησιμοποιηθεί πολύ συχνά για προπαγανδιστικούς σκοπούς στην Γερμανία, και έχει την προέλευσή του στο γεγονός ότι στην προδημοκρατική Γερμανική μοναρχία του Bismarck ο πρωτεύων στόχος ήταν η σταθεροποίηση του νεαρού Γερμανικού εθνικού κράτους, δηλαδή η εθνική ενότητα, και ο σχηματισμός κομμάτων παρουσιάζονταν απειλητικός για αυτή την ενότητα, μάλιστα ακόμη και η πράξη της ίδρυσης κόμματος αντιμετωπιζόταν σαν «προδοσία» απέναντι στην εθνική υπόθεση. Το σχήμα της αντιπαράθεσης λαού-κόμματος βασίζεται επίσης στην εφραλμένη παραδοχή ότι κάτω από τις σημερινές συνθήκες υπάρχει ο λαός σαν ενιαίο πολιτικό υποκείμενο.

Πίσω από τον ισχυρισμό αυτό κρύβεται πάντοτε η μορφή κάποιου συγκεντρωτικού κόμματος, που υψώνει την απαίτηση να αντιπροσωπεύσει το σύνολο του λαού. Το πραγματικό δίλημμα δεν είναι λοιπόν «ή λαός ή κόμματα», αλλά δημοκρατία ή μονοκομματική δικτατορία με πρόσχημα την αποκλειστική έκφραση της «αληθινής» λαϊκής θέλησης²² από το δικτατορικό κόμμα.

Το μοντέλο της κομματικής δημοκρατίας ξεκινά από την διαπίστωση ότι η φιλελεύθερη μορφή της λαϊκής αντιπροσώπευσης, σύμφωνα με την οποία οι βουλευτές είναι «στην υπηρεσία του συνόλου του λαού» και πρέπει να λογοδοτούν μόνο στην συνείδησή τους, έχει αποδειχθεί ανεφάρμοστη. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η αρχή της αντιπροσώπευσης έχει χάσει την σημασία της: η εφαρμογή της επεκτείνεται πλέον στον εκδημοκρατισμό του εσωτερικού των κομμάτων (εναντίον της παντοδυναμίας της κλειστής κομματικής ηγεσίας, για την προστασία των εσωτερικών διαφωνούντων από κυρώσεις, όπως διαγραφή από το κόμμα ή απώλεια της βουλευτικής

22. Συγκρ. Δομικά προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατίας, G. Leibholz, Καρλσρούη 1958, σελ. 76 κ.ε.

έδρας, κτλ). Έτσι η αρχή της λαϊκής αντιπροσώπευσης στρέφεται στην καταπολέμηση του ιδεολογικού ολοκληρωτισμού στο εσωτερικό των μεγάλων κομμάτων, ώστε το κομματικό συμφέρον του κρατικού συμφέροντος η υποταγή στο οποίο θα μπορούσε να γίνει το Α και το Ω για όλους τους βουλευτές.

Η ύπαρξη και η λειτουργία της σύγχρονης κομματικής δημοκρατίας συνδέεται με δύο βασικές προϋποθέσεις:

1. Μία δυναμική έννοια του κράτους, δηλαδή η διαμόρφωση της κρατικής θέλησης να προκύπτει αποκλειστικά με την μεσολάβηση των κομμάτων μέσα από την διακίνηση των διαφορετικών απόψεων. Τα κόμματα πάντως δεν μπορούν να ταυτισθούν με επαγγελματικά σωματεία, διότι είναι κατά τέτοιο τρόπο δομημένα ώστε να στοχεύουν στην κρατική-πολιτική ενότητα. Τα κόμματα βρίσκονται επίσης πολύ κοντά στο κράτος αλλά δεν ταυτίζονται με αυτό, αφού πρέπει πρώτα να επιτύχουν στο εσωτερικό τους τον συμβιβασμό των επιμέρους συμφερόντων, ώστε να γίνει δυνατή η πολιτική πράξη από την πλευρά του κράτους.

2. Από αυτή την πρώτη λειτουργική προϋπόθεση της κομματικής δημοκρατίας προκύπτει η απαίτηση για εσωκομματική δημοκρατία. Η ολιγαρχική οργάνωση των κομμάτων δεν αποτελεί με κανένα τρόπο φυσική αναγκαιότητα, αλλά απλά ένα ακόμη εμπόδιο που πρέπει να παραμεριστεί, έτσι και αν αυτό δεν θα είναι εύκολο.

Το μοντέλο αυτό της δημοκρατίας αντιτίθεται στην απολυτοποίηση της αντιπροσώπευσης όπως γινόταν παλιότερα από φιλελεύθερους και σήμερα από μάλλον αντηρητικούς πολιτολόγους, όσο και σε κάθε μορφή μονοκομματικού κράτους. Στο σημείο αυτό το μοντέλο της κομματικής δημοκρατίας συνδέεται με την έννοια του πλουραλισμού.

Η μοναδική δυνατότητα για διατήρηση της κομματικής δημοκρατίας είναι η αποκατάσταση «ενδοκομματικής δημοκρατίας», δηλαδή ο παράμερισμός και η εξουδετέρωση των ολιγαρχικών τάσεων που σχηματίζονται στο εσωτερικό του κομματικού μηχανισμού. Ενδοκομματική δημοκρατία σημαίνει:

1. Δημοκρατική συγκρότηση του κομματικού οργανισμού (ισότητα και μυστική ψηφοφορία για την εκλογή των κομματικών στελεχών, διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης από την βάση προς την κορυφή, ροή της πληροφορησης από την κορυφή προς την βάση).

2. Νομική ρύθμιση της θέσης των κομματικών μελών (ισότιμο δικαίωμα ψήφου, δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης μέσα στο κόμμα,

116

πάνγιες διαδικασίες για αποδοχή, αποχώρηση και διαγραφή ενός μέλους, όπως και για την επιλογή υποψηφίων για τις εκλογές).

3. «Πόθεν έσχες» των κομμάτων (Γερμανική νομοθεσία 1967).

Αν αναζητήσει κανείς τους λόγους για την περιορισμένη ενδοκομματική δημοκρατία ή δημοκρατική διαμόρφωση της πολιτικής θέλησης, θα καταλήξει στους εξής:

1. Πολύ μικρός αριθμός μελών των κομμάτων (περίπου 3% των εκλογέων).

2. Επίλυση πολιτικών αντιπαράθεσεων μέσα από γραφειοκρατικούς συμβιβασμούς.

3. Αποπολιτικοποίηση των μισθωτών εργαζομένων.

4. Υποβάθμιση των προεκλογικών αγώνων σε προσωπικές αναμετρήσεις.

5. Εκφυλισμός της αποτελεσματικότητας της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, και δυσμενείς συνθήκες για την ίδρυση νέων κομμάτων.

6. Τα κόμματα, αντί να είναι εκφραστές οργανωμένων και διαμορφωμένων κοινωνικών αναγκών στην διαδικασία της πολιτικής πράξης, γίνονται διαρκώς περισσότερο όργανα προστασίας του κράτους.

2. Τύποι κομμάτων

Από τις διάφορες προσπάθειες διατύπωσης μίας τυπολογίας ή κρινολογίας των κομμάτων, θα αναφερθούν εδώ μόνο εκείνες των Sigmund Neumann, Otto Kirchheimer και Maurice Duverger, που λαμβάνουν περισσότερο υπόψη τον παράγοντα της πολιτικής ένταξης.

Ο Neumann θεωρεί σαν κύρια καθοριστικά στοιχεία των σύγχρονων δυτικοευρωπαϊκών κομμάτων το πρόγραμμα, την οργάνωση και τον αγωνιαστικό χαρακτήρα. Τα κόμματα χρειάζονται επιπλέον έναν κοινό χώρο επιρροής, για να μπορούν να ασκήσουν την πολιτική τους δραστηριότητα. Μία πολιτική ομάδα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σαν κόμμα αν δεν υπερβαίνει ένα αναγκαίο μέτρο συμμετοχής σε εκλογικές διαδικασίες και οργανωτικής σταθερότητας. Η έκταση της οργάνωσης μπορεί να παρουσιάζει διαφορές. Σαν αγωνιαστικό χαρακτήρα ο Neumann ορίζει την πρόθεση για πολιτική δραστηριότητα και άνοδο στην εξουσία (συμμετοχή στο κοινοβουλευτικό έργο και την διακυβέρνηση).

Με βάση τα τρία αυτά στοιχεία που καθορίζουν την φύση ενός κόμματος, ο Neumann φτάνει στον ορισμό: «Κάθε κόμμα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κάποιας συγκεκριμένης οργάνωσης, και τον διαχωρισμό της θέσης του από άλλες ομάδες μέσω ενός συγκεκριμένου προγράμματος»²³. Ο ορισμός αυτός αποκλείει ήδη την έννοια του ολοκληρωτικού κόμματος και του μονοκομματικού κράτους.

Ξεκινώντας από τις συνθήκες της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, ο Neumann ανέπτυξε μία τυπολογία των κομμάτων σε τρεις βαθμίδες. Διακρίνει δύο μεγάλες ομάδες:

1. Τα φιλελεύθερα κόμματα αντιπροσώπευσης (Repräsentations Partei) με ελεύθερη αποδοχή μελών και ελεύθερη αντιπροσώπευση, είτε με τις χαλαρές οργανωτικές μορφές των τοπικών εκλογικών συνδέσμων κάτω από την ηγεσία προσωπικοτήτων με κάποιο κύρος, είτε μ'επιρροή ή λιγότερο αυστηρά οργανωμένο κομματικό μηχανισμό για την διαδικασία του εκλογικού αγώνα. Παράδειγμα το Αγγλικό σύστημα των κομματικών επιτροπών Caucus.

2. Τα σύγχρονα κόμματα ενσωμάτωσης (integrations partei) με μόνιμη και έντονα συγκεντρωτική οργάνωση, και διαφοροποιημένο κομματικό μηχανισμό που απαιτεί μεγάλο αριθμό επαγγελματιών στελεχών. Αυτός ο τύπος κόμματος επιδιώκει να απορροφήσει μεγάλες μάζες μελών, απέναντι στα οποία υψώνει μεγαλύτερες απαιτήσεις από ότι τα φιλελεύθερα κόμματα. Παράδειγμα στην Γερμανία τα χριστιανοδημοκρατικά μαζικά κόμματα πριν και μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και το σοσιαλδημοκρατικό SPD (στις τάξεις του οποίου υπήρχαν πάρα πολλοί σοσιαλιστές τους οποίους απασχολούσε περισσότερο το σοσιαλιστικό πρόγραμμα παρά το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, και έτσι ενδιαφερόταν μάλλον για εξωκοινοβουλευτική άνοδο στην εξουσία παρά κοινοβουλευτική ένταξη).

Η τυπολογία του Neumann αναγνωρίζει ακόμη:

3. Τα απολυταρχικά ολοκληρωτικά κόμματα, στα οποία μία απολυταρχική κλειστή ηγεσία κατευθύνει έναν αυστηρό κομματικό μηχανισμό. Παράδειγμα οι ιμπολσεβίκοι, ή τα φασιστικά και εθνικοσοσιαλιστικά κόμματα. Τα κόμματα αυτά δεν αναγνωρίζουν το πολιτικό σύστημα που υπήρχε πριν από την άνοδό τους στην εξουσία, και επιλέγουν αδιάστατα τα μέσα του αγώνα τους, αφού μοναδική τους

23. Συγκρ. Τα Γερμανικά κόμματα, S. Neumann, Βερολίνο 1932, 3η έκδοση Στουτγκάρδη 1973.

πρόθεση είναι η κατάκτηση της εξουσίας. Ο αγώνας τους για την εξουσία οδηγεί στην εξάντληση κάθε διαφορετικής άποψης, και έτσι στην κατάρρευση του κομματικού ανταγωνισμού. Η οργάνωσή τους χαρακτηρίζεται από άκαμπτη πειθαρχία και διαθέτουν παραστρατιωτικού τύπου όργανα που αντλούν τα μέλη τους από την νεολαία κυρίως του κόμματος, η οποία χρησιμεύει σαν στάδιο προετοιμασίας των ενεργών κομματικών μελών. Κύρια πολιτική δραστηριότητα αυτών των κομμάτων αποτελεί η επευφημία των αποφάσεων που έχουν ήδη ληφθεί. Ο ρόλος των μελών είναι υπακοή και υποταγή. Οι δημοσίες συγκεντρώσεις χρησιμεύουν μόνο για επίδειξη δύναμης.

Παρά την αυστηρή τους οργάνωση τα κόμματα ενσωμάτωσης περιλαμβάνουν μόνο έναν πολύ μικρό πυρήνα ενεργών μελών, που δεσμεύονται από το κόμμα και έτσι διαχωρίζονται από τις μάζες των απλών οπαδών και ψηφοφόρων. Η διαφοροποίηση αυτή στον βαθμό της συμμετοχής των μελών είναι ακριβώς η αιτία των ολιγαρχικών τάσεων των μαζικών κομμάτων, καθώς μία μικρή μονοομάδα είναι σε θέση να καθορίζει την πολιτική γραμμή της πλειοψηφίας. Αποφασιστικής σημασίας παραμένει πάντως το γεγονός ότι τα κόμματα ενσωμάτωσης επεκτείνουν διαρκώς τα ενδιαφέροντά τους σε νέους τομείς, σαν συνέπεια της αντίστοιχης διεύρυνσης των αρμοδιοτήτων του κράτους στον αιώνα μας.

Το δημοκρατικό κόμμα ενσωμάτωσης έχει γίνει, σύμφωνα με τον Neumann, μία σταθερά της πολιτικής ζωής. Για τον λόγο αυτό έχει μεγάλη σημασία η αναγνώριση της ουσιαστικής του διαφοράς από τα ολοκληρωτικά μαζικά κόμματα, που έγκειται στο γεγονός ότι εκείνα απαιτούν απόλυτη υποταγή του ατόμου στο κόμμα, αρνούνται για τους οπαδούς τους το δικαίωμα της ελεύθερης εκλογής, και θέτουν σαν στόχους την απόλυτη κατάκτηση της εξουσίας και την άνευ όρων μονοκομματική δικτατορία.

Ο τύπος του φιλελεύθερου κόμματος αντιπροσώπευσης χαρακτηρίζεται μία κοινωνία στην οποία δεν συνηθίζεται μεγάλη κλίμακας πολιτική δραστηριότητα. Η συμμετοχή των πολιτών περιορίζεται κατά κανόνα στην εκλογή των βουλευτών, κάτι που σημαίνει ότι η δομή αυτών των κομμάτων, σε αντίθεση με τα μαζικά κόμματα, αντιστοιχεί σε ένα σύνολο από εκλογικές επιτροπές.

Οι τύποι κομμάτων του Otto Kirchheimer²⁴ μοιάζουν πολύ με αυτούς του Sigmund Neumann. Κάνει διάκριση σε:

24. Συγκρ. Κοιμιστική δομή και μαζική δομή στην Ευρώπη, O. Kirchheimer, από το:

1. Μαζικά δημοκρατικά κόμματα, που επιθυμούν να κερδίσουν όσο το δυνατόν περισσότερους εκλογείς, ώστε με την υποστήριξή τους να αναλάβουν την διακυβέρνηση, με σκοπό —όχι υποχρεωτικά κάθε φορά— να υλοποιήσουν ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Τα κόμματα αυτά εμφανίζονται πρόθυμα να σεβασθούν τις απόψεις της βάσης, και προτιμούν να αποφεύγουν συμμαχίες με αντιδημοκρατικού χαρακτήρα κόμματα για χάρη στιγμιαίων εκλογικών πλεονεκτημάτων.

2. Ολοκληρωτικά κόμματα και κινήματα (εθνικοσοσιαλισμός, φασισμός, κομμουνισμός), χάρη στην ύπαρξη των οποίων έχει υποστεί αλλαγές η δομή και των δημοκρατικών κομμάτων: η επιβολή του συγκινησιακού παράγοντα, και οικοδόμηση ενός ηγετικού μηχανισμού που έχει πολύ μικρή σχέση με τα κοινοβουλευτικά όργανα. Οι διαδικασίες κομματικής διαφώτισης και εκπαίδευσης κομματικών στελεχών υπήρχαν ασφαλώς και νωρίτερα, αλλά οι τεράστιες δυνατότητές τους έγιναν φανερές μόνο με τα σύγχρονα ολοκληρωτικά κινήματα.

3. Υπολείματα παλιότερων κοινοβουλευτικών κομμάτων (π.χ. το Αγγλικό Φιλελεύθερο), οι προοπτικές των οποίων για επιβίωση διαφέρουν, ανάλογα με την κοινωνική δομή κάθε χώρας.

Ο χαρακτηρισμός «ολοκληρωτικό» ή «δημοκρατικό μαζικό» κόμμα δεν είναι αρκετός για να περιγράψει την εσωτερική κομματική δομή. Υπάρχουν ολοκληρωτικές ομάδες χωρίς καλή κομματική δημοκρατικά μαζικά κόμματα (π.χ. το Αυστριακό σοσιαλδημοκρατικό SPO) με πολύ αυστηρά οργανωμένο μηχανισμό, και αντίστροφα. Και οι δύο τύποι κομμάτων επιδιώκουν να περιβάλλουν τα αμοιβάμενα στελέχη και τα ενεργά μέλη τους με ένα κατά το δυνατόν πυκνότερο πλέγμα οπαδών και συμπαθούντων, ώστε να αποκτήσουν μεγαλύτερο δυναμικό πιθανών ψηφοφόρων. Ταυτόχρονα πρέπει βέβαια να φροντίζουν να αποφυγουν την ανεξέλεγκτη διεύρυνση των μελών τους, που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την λειτουργικότητα του μηχανισμού τους.

Ο Duverger²⁵ έχει αναπτύξει την πρώτη συγκριτική μελέτη κομμάτων, κάτω από συστηματική ανάλυση και στην βάση εμπειρικού υλικού. Δεν επιθυμεί να προκαθορίσει με υποθέσεις την πορεία της μελλοντικής έρευνας. Συγκεντρώνει την πρόσοχή του στην εσωτερική

Αρχείο δημοσίου δικαίου, 1953.

25. Συγκρ. Τα πολιτικά κόμματα, M. Duverger, Tuebingen 1959.

δομή των κομμάτων και του κομματικού συστήματος, σε συνδιασμό με το εκάστοτε πολιτικό σύστημα του κράτους. Ξεκινάει από την παραδοχή ότι η προέλευση κάθε κόμματος έχει θεμελιώδη σημασία για την δομή του, και διακρίνει ένα τύπο κοινοβουλευτικών κομμάτων που οφείλουν την δημιουργία τους σε εξωεκλογικούς παράγοντες, όπως π.χ. τα συνδικάτα.

Ο Duverger κάνει πολύπλευρες διαφοροποιήσεις. Διακρίνει κόμματα με έμφαση και άμεση δομή (κόμματα δηλαδή όπου τα μέλη ανήκουν απευθείας στο κόμμα, ή αντίθετα ανήκουν σε ενδιάμεσους οργανισμούς, οι οποίοι στο σύνολό τους σχηματίζουν το κόμμα), κόμματα με συγκεντρωτική και αποκεντρωμένη δομή, ή ακόμη κόμματα με κάθετη και οριζόντια οργάνωση (ανάλογα αν οι κατώτερες κομματικές οργανώσεις συνδέονται άμεσα μεταξύ τους, ή μόνο μέσω δευτεροβάθμιων οργάνων).

Ο Duverger υιοθετεί μία οργανωτική τυπολογική διάκριση των βασικών στοιχείων των διάφορων κομμάτων. Κάθε τύπος κόμματος αποτελείται από συγκεκριμένης μορφής όργανα βάσης, όπως π.χ. τα αστικά ολιγαρχικά κόμματα του 19ου αιώνα από εκλογικές επιτροπές, τα σοσιαλιστικά από τοπικές οργανώσεις ή τα κομμουνιστικά από πυρήνες. Τα φασιστικά κόμματα είχαν σαν σημαντικότερο όργανο του ανώτατού τους ένα είδος παραστρατιωτικής οργάνωσης, την «πολιτοφυλακή».

1. Οι εκλογικές επιτροπές έχουν μικρό αριθμό μελών, και δεν παρουσιάζουν τάση διεύρυνσης. Πρόκειται για μικρές κλειστές ομάδες διακεκριμένων προσώπων, που έχουν επιλεγεί (με σιωπηρή συνεκδοχή ή επίσημη ονομασία) ακριβώς επειδή διαθέτουν κοινωνική επιρροή. Σε σύγκριση με την οργανωτική δομή των σύγχρονων μαζικών κομμάτων, αποτελούν αρχαϊκές μορφές οργάνωσης, χιρακτηριστικές για την περιοριστική εκλογική νομοθεσία χωρίς γενικό δικαίωμα ψήφου. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρουσιάσθηκε διαφοροποίηση σε δύο κομματικές κατευθύνσεις: τις συντηρητικές επιτροπές (αριστοκρατία, μεγαλοβιομήχανοι, τραπεζίτες, κληρικοί με μεγάλη επιρροή), και τις φιλελεύθερες (έμποροι, δημόσιοι υπάλληλοι, καθηγητές, δικηγόροι, δημοσιογράφοι, συγγραφείς). Για όσο χρονικό διάστημα τα πλατώτερα στρώματα του πληθυσμού δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσουν τα δικά τους συνδικαλιστικά ή πολιτικά όργανα, η δραστηριότητα των επιτροπών συνεχίσθηκε ακόμη και μετά την καθέρωση του γενικού δικαιώματος ψήφου. Σήμερα εξακολουθούν να αποτελούν τον κορμό των Βρετανών συντηρητικών, των φιλελεύθε-

ρων και συντηρητικών κομμάτων στις Σκανδιναβικές χώρες, των δεξιών κομμάτων στην Γαλλία, και των Αμερικανικών κομμάτων.

2. Το βασικό κύτταρο των περισσότερο συγκεντρωτικά οργανωμένων μαζικών σοσιαλιστικών κομμάτων, είναι η τοπική οργάνωση. Στόχος της είναι να κερδίσει νέα μέλη, και έτσι απευθύνεται σε πλατύτερες ομάδες του πληθυσμού. Τοπικές συγκεντρώσεις διέθεναν επίσης τα καθολικά (κεντρώα) και τα φασιστικά κόμματα.

3. Η μορφή οργάνωσης των πυρήνων κατάνεται από το Ρωσικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, και υιοθετήθηκε το 1924 από την 3η Διεθνή για λογαριασμό των κομμουνιστικών κομμάτων όλων των χωρών. Τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον πυρήνα από την τοπική οργάνωση είναι δύο: η τοπική οργάνωση, όπως και η εκλογική επιτροπή, σχηματίζεται με γεωγραφικά κριτήρια, ενώ ο πυρήνας με επαγγελματικά, με πρότυπο τον πυρήνα των εργαζομένων σε μία επιχείρηση, και επιπλέον το μέγεθος ενός πυρήνα (15 ως 20 άτομα) είναι πολύ μικρότερο από αυτό της τοπικής οργάνωσης. Ο πυρήνας είναι κυρίως επίκεντρο δημογωγικής δραστηριότητας, και αν χρειασθεί μυστικής δράσης.

4. Η πολιτοφυλακή είναι ένα δημιούργημα των φασιστικών κομμάτων. Αποτελείται από πολύ μικρές ομάδες, που σχηματίζουν μεγαλύτερες με μία ιεραρχική πυραμίδα. Τα μέλη τους υποχρεούνται σε απόλυτη πειθαρχία, σαν στρατιώτες.

Με την τυπολογία των οργανώσεων βάσης ο Duverger βρήκε μία νέα δυνατότητα διάκρισης των κομμουνιστικών και των φασιστικών κομμάτων, που θεμελιώνεται ακόμη περισσότερο στην τυπολογική του συστηματοποίηση. Το σημείο που υπογραμμίζει είναι η δυνατότητα και η προθυμία συζήτησης στους πυρήνες, σε αντίθεση με την πολιτοφυλακή. Από την άλλη πλευρά έχει τελειοποιήσει το εννοιολογικό όργανο για την μελέτη του προβλήματος της πολιτικής ένταξης, και έχει διευρύνει την περιγραφή, έστω και αν εξακολουθεί να αγνοεί — εκούσια — τα κοινωνικά αίτια.

Ο Duverger προσπαθεί να παρουσιάσει την πορεία από την εκλογική επιτροπή και την τοπική οργάνωση ως τον πυρήνα και την πολιτοφυλακή στα πλαίσια της εξέλιξης από το «περιορισμένο κόμμα (Rahmenpartei) στο «μαζικό κόμμα». Ο λόγος που οδήγησε στην δημιουργία των μαζικών κομμάτων δεν ήταν τόσο η πολιτικοποίηση των μαζών ή η διεύρυνση της πολιτικής δραστηριότητας, όσο η εξεύρεση πρόσθετης υποστήριξης για τα κόμματα από την οικονομική δύναμη των μαζών,

με την οποία μπόρεσαν να προταθούν ανεξάρτητοι εργατικοί υποψήφιοι και να δημιουργηθεί εργατικός πολιτικός τύπος ο οποίος να μπορεί να αντιμετωπίσει τον αστικό τύπο. Ουσιαστικό χαρακτηριστικό της εποχής μας είναι για τον Duverger η τάση σχηματισμού ομαδοποιήσεων, που μπορούν να πάρουν τον χαρακτήρα θρησκευτικών δεσμών. Στο πρώτο στάδιο της εξέλιξης από τα αστικά στα προλεταριακά μαζικά κόμματα οι ομαδοποιήσεις πύκνωσαν, και έτσι αυξήθηκε το ποσοστό του πληθυσμού που συμμετείχε. Τα κομμουνιστικά και τα φασιστικά κόμματα — αν και ήταν μαζικά — ανέπτυξαν μία τάση απόρριψης αυτού του χαρακτήρα και περιορισμού του αριθμού των μελών, ώστε να γίνουν κόμματα της ελίτ. Αποτελούν μία τρίτη κατηγορία, σαν κόμματα των αφοσιωμένων μελών, που είναι μεν περισσότερο ανοιχτά από τα περιορισμένα κόμματα, αλλά λιγότερο από τα μαζικά. Ο Duverger συνδέει στο σημείο αυτό τον ισχυρισμό για το τέλος της εποχής των μαζών και την έναρξη της εποχής των ελίτ. Οπωσδήποτε δεν θεωρεί αδύνατη μία διαφορετική εξέλιξη των κομμάτων αυτών, καθώς αρχικά παρουσιάζαν και τα σοσιαλιστικά κόμματα όμοια χαρακτηριστικά.

Η έννοια «μέλος» έχει διαφορετική σημασία στα διάφορα κόμματα. Υπάρχουν επίσης διάφοροι τύποι μελών (π.χ. πρόσωπα και συλλογικά όργανα), και διαβαθμίσεις της συμμετοχής ενός μέλους σε ένα κόμμα. Έτσι μπορεί να κατασκευασθεί μία κλίμακα του βαθμού συμμετοχής, που να έχει για κάθε τύπο κόμματος σαν πρώτη βαθμίδα την εκλογική επιτροπή, την τοπική οργάνωση, τον πυρήνα, ή την πολιτοφυλακή αντίστοιχα. Η έννοια του «μέλους» είναι προϊόν της εξέλιξης από τα παρασκηνακά ως τα μαζικά κόμματα, και είναι ιδιαίτερα τυπική για τα σοσιαλιστικά κόμματα της δυτικής Ευρώπης. Καθώς τα μαζικά κόμματα αποτελούνταν από εκλογικές επιτροπές χωρίς απαιτήσεις για προσέλευση μελών, τα όρια μεταξύ μελών και συμμετεχόντων ήταν πολύ ρευστά. Τα μαζικά κόμματα αντίθετα διατηρούν καταλόγους μελών, και εισπράτουν τακτικές συνδρομές (π.χ. SFIO ή SPD).

Σε κόμματα που δεν αναγνωρίζουν επίσημη ιδιότητα μέλους, η συμμετοχή μπορεί να καταταχθεί σε τέσσερα επίπεδα:

1. Ψηφοφόροι, που ψηφίζουν τους υποψηφίους που προτείνει το κόμμα.
2. Συμπαθούντες.
3. Στενότερος κύκλος ενεργών μελών.
4. Σε μαζικά κόμματα, μέλη που βρίσκονται μεταξύ των επιπέδων (2) και (3).

Το πρόβλημα του βαθμού συνοχής ενός κόμματος αντιμετωπίζεται από τον Duverger με τις έννοιες «ολικληρωτικό» και «αποκεντρωμένο», και επιπλέον προσπαθεί να συνδέσει τις κοινωνιολογικές έννοιες «κοινότητα», «κοινωνία» και «σύνδεσμος» των Toennies και Schmalenbach με τα σοσιαλιστικά, αστικά και ολοκληρωτικά κόμματα, ώστε να εκφράσει τον εκάστοτε βαθμό συνοχής. Οι έννοιες αυτές είναι όμως πολύ ασαφείς ώστε να μπορούν να δώσουν αξιολογες νέες διαπιστώσεις. Ο Duverger πιστεύει ότι τα «συνδεσμικά» κόμματα εξελίσσονται με τον καιρό και πάλι προς την κατεύθυνση των «κοινοτικών» κομμάτων.

Όλα τα κόμματα έχουν σύμφωνα με τον Duverger ολιγαρχική δομή. Χρησιμοποιεί το γνωστό μοντέλο του Michels για την αυταρχική στράτευση των ηγετικών οργάνων των κομμάτων με την βοήθεια έγκρισης και ορισμού από τα κέντρα αποφάσεων, και άλλες παρόμοιες μεθόδους. Οπισθόπηκτα η κομματική ηγεσία είναι υποχρεωμένη να συγκαλύπτει από τα μάτια της κοινής γνώμης την ολιγαρχική πραγματικότητα με την επίκληση της συναίνεσης των οπαδών, καθώς η δημοκρατική αρχή που έχει διαποτίσει όλη την πολιτική ζωή απαιτεί εκλογικές διαδικασίες για την επιλογή των υπεύθυνων προώπων σε όλα τα επίπεδα. Θεωρητικά οι εκλογικές διαδικασίες που προβλέπονται ρητά από τα κομματικά καταστατικά θα έπρεπε να αποτρέψουν την δημιουργία ολιγαρχικών συνθηκών στα κόμματα. Στην πραγματικότητα δείχνουν μάλλον να την ευνοούν (προτεραιότητα των αρχαιότερων μελών). Η εσωτερική ολιγαρχία εκφράζεται κυρίως με το σύστημα της λίστας των κομματικών υποψηφίων, καθώς οι βουλευτές προκαθορίζονται ουσιαστικά από την κομματική ηγεσία.

Οι ηγετικοί κύκλοι και ομάδες των κομμάτων μπορούν να διακριθούν σε πολλούς τύπους, ανάλογα με τον τρόπο σχηματισμού και την μορφή οργάνωσής τους:

1. Η «Καμπαρίλλα» (με γάση προσωπικές διάσυνδέσεις —ιδίως σε αυλικούς κύκλους).
2. Η «φατρία» (οπαδοί ενός ηγέτη, που σχηματίζουν μία κλειστή ολιγαρχία —ιδιαίτερα σε συντηρητικά και μετριοπαθή κόμματα).
3. Η ηγετική ομάδα (με σχετική ισότητα μεταξύ των μελών).
4. Η κομματική γραφειοκρατία (μορφή θεσμικού σχηματισμού ολιγαρχίας, που εμφανίσθηκε με το σύστημα των τοπικών οργάνων —σοσιαλιστικά κόμματα, σε συνεργασία με σωματεία και συνδικάτα. SPD: 3000 στελέχη το 1910).

5. Η ολιγαρχία των τενοκρατών (στελέχη και ηγέτες που έχουν προέλθει και εκπαιδευθεί μέσα από το κόμμα).

Τον προηγούμενο αιώνα η δομή των κομμάτων παρουσίασε μεγάλες αλλαγές. Σε πολύ γενικές γραμμές μπορούν να καταγραφούν από τα μέσα του 19ου αιώνα ως σήμερα οι εξής τύποι κομμάτων:

1. Τα κόμματα του φιλελευθερισμού και του συντηρητισμού, με βάση τις εκλογικές επιτροπές.
2. Τα σοσιαλιστικά μαζικά εργατικά κόμματα, ανοιχτά για κάθε πολίτη, και με διεθνείς μεταξύ τους συνδέσεις.
3. Τα κομμουνιστικά κόμματα, με βάση τους πυρήνες, οργανωμένα σύμφωνα με τις αρχές του «δημοκρατικού συγκεντρωτισμού» (Λένιν), στα οποία τα μέρη μένουν σχετικά απομονωμένα μεταξύ τους, χάρη στην κυριαρχία κάθεται διασυνδέσεων.
4. Τα φασιστικά κόμματα, που αποτελούσαν κυρίως αντικοινοβουλευτικά κινήματα, και στηριζόταν στην πολιτοφυλακή, με βάση την αρχή της τυφλής πίστης στον ηγέτη.

Διαφορετική και ιδιαίτερη εξέλιξη παρουσιάζουν:

— Τα Αμερικανικά κόμματα (από τις εκλογικές επιτροπές στον γραφειοκρατικό κομματικό μηχανισμό, χωρίς να περάσουν από το βήμα του μαζικού κόμματος).

— Τα σοσιαλιστικά μαζικά κόμματα, της μορφής του Βρετανικού Εργατικού κόμματος.

Αυτά προφέρουν τα κριτήρια ταξινόμησης της τυπολογίας έμμεσων και άμεσων κομμάτων:

— Κοινή ίδρυση από συνδικάτα, συνεταιρισμούς, και ομάδες διανοομένων. Για μεγάλο χρονικό διάστημα δεν υπάρχει συμμετοχή αλλά μόνο έμμεση συμμετοχή μέσω των ιδρυτικών οργάνων.

— Έμμεσα οργανωμένα είναι εργατικά κόμματα και καθολικά κόμματα. Τα πρώτα αποτελούνται από συνδικάτα και εργατικά σωματεία, διαθέτουν δηλαδή έμμεση οργάνωση σε ενιαία ταξική βάση. Τα καθολικά κόμματα από την άλλη πλευρά περιλαμβάνουν οργανώσεις εργατών, αστών, αγροτών και βιομηχάνων, δηλαδή το κόμμα συνδέει επίσημα τις οργανώσεις διάφορων κοινωνικών στρωμάτων.

— Μία τρίτη κατηγορία έμμεσων κομμάτων είναι τα αγροτικά κόμματα των Σκανδιναβικών κυρίως χωριών, που σχηματίζονται από αγροτικές ενώσεις, και ιδίως συνεταιρισμούς.

Τα όρια μεταξύ ενός έμμεσου κόμματος που, δεν έχει ιστορικά μέλη και ενός άμεσου κόμματος είναι πάντως ρευστά, όπως φαίνεται από το παράδειγμα του Βρετανικού εργατικού κόμματος, όσον αφορά την σχέση κόμματος και συνδικάτων.

Σαν αίτια της έμμεσης κοιμητικής δομής μπορούν να θεωρηθούν ο χρόνος ίδρυσης των συνδικάτων, που προϋπήρχαν του κόμματος, ή η εισαγωγή του γενικού εκλογικού δικαιώματος. Αν το εργατικό κόμμα προϋπάρχει τότε θα ιδρύσει αυτό τα συνδικάτα και θα αναπτύξει μία άμεση οργανωτική δομή.

Το κοιμητικό πολιτικό σύστημα μπορεί να είναι μονοκομματικό, δικομματικό, ή πολυκομματικό. Καθαρό δικομματικό σύστημα δεν μπορεί να βρεθεί ποτέ, καθώς παράλληλα με τα δύο μεγάλα κόμματα υπάρχουν πάντοτε μικρότερα, τοπικού ή κοινωνικού χαρακτήρα (π.χ. στην Αγγλία).

Στα δικομματικά συστήματα μπορεί να υπάρχει διάφορων τύπων εναλλαγή κομμάτων:

1. Μεταξύ δύο αστικών κομμάτων (Αγγλία μέχρι την μεταρρυθμίση του εκλογικού νόμου το 1878).
 2. Μεταξύ αστικού και μεταρρυθμιστικού εργατικού κόμματος.
 3. Μεταξύ αστικού και κομμουνιστικού κόμματος (μετά το 1918).
- Χρονικά διακρίνονται τρία διαφορετικά στάδια του δικομματικού συστήματος από τον 19ο αιώνα:

1. Το περιορισμένο εκλογικό σώμα είχε φέρει αρχικά έναν αστικό δικομματισμό, μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών κομμάτων (συντηρητικοί: αριστοκρατία και ύπαιθρος —φιλελεύθεροι: έμποροι, βιομήχανοι, αστική διάνοηση).

2. Η εμφάνιση του δημοκρατικού ριζοσπαστισμού στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα έσπασε αυτό τον δικομματισμό, αλλά ουσιαστικά πρόκειται για μία διάσπαση των φιλελεύθερων. Η ανάπτυξη του σοσιαλισμού αντίθετα έφερε μία αλλαγή του δικομματισμού, η οποία καθυστέρησε σε μερικές χώρες, χάρη στους εκλογικούς περιορισμούς που συνέχιζαν να ισχύουν. Η είσοδος των σοσιαλιστικών κομμάτων στα κοινοβούλια συμπίπτει συνήθως με την καθιέρωση του γενικού δικαιώματος ψήφου.

3. Μετά τον παραγκωνισμό των φιλελεύθερων, ή αντίστοιχα την συγχώνευσή τους με τους συντηρητικούς, δημιουργήθηκε ένας νέος δικομματισμός, μεταξύ σοσιαλιστικών και αστικών κομμάτων, όπου τα

σοσιαλιστικά χαρακτηρίζονται συνήθως από μεταρρυθμιστικούς στόχους.

Ο Duverger βλέπει τον δικομματισμό σαν φυσικό φαινόμενο, και συμφωνεί στο σημείο αυτό με πολλούς συγγραφείς που θεωρούν το δικομματικό σύστημα σαν το καταλληλότερο για τις σημερινές συνθήκες. Αποδεικνύει ότι το κέντρο μπορεί να είναι μόνο ένα παράγωγο των δύο πόλων.

Ο δικομματισμός ευνοείται από το πλειοψηφικό σύστημα. Οι χώρες με δικομματικό σύστημα έχουν πλειοψηφικό εκλογικό νόμο, και οι χώρες με πλειοψηφικό εκλογικό νόμο δεν μπορούν να μην έχουν δικομματικό σύστημα. Οι λίγες εξαιρέσεις μπορούν να εξηγηθούν χάρη σε ιδιαίτερες συνθήκες:

1. Το εκλογικό σύστημα (που αδικεί το τρίτο κόμμα, δίνοντάς του δυσανάλογα λιγότερες έδρες από το ποσοστό του σε ψήφους).

2. Ο ψυχολογικός παράγοντας (λογική της «χαμένης ψήφου»: αν κάποια στιγμή το σύστημα γίνει τρικομματικό, οι εκλογείς αντιλαμβάνονται σύντομα ότι η ψήφος τους χάνει την αξία της αν την δώσουν στο τρίτο κόμμα, και έτσι ψηφίζουν το λιγότερο δυσάρεστο από τα δύο πρώτα κόμματα —με εξαίρεση την Γαλλία).

Το παράδειγμα των Σκανδιναβικών χωρών και της Αυστραλίας αποδεικνύει ότι ανεξάρτητα από το εκλογικό σύστημα μπορεί να αναπτυχθεί ένα τρίτο κόμμα δίπλα στο συντηρητικό και το σοσιαλιστικό, συγκεκριμένα ένα αγροτικό κόμμα. Το σχήμα αυτό —αστικό, εργατικό και αγροτικό κόμμα— εμφανίζεται επίσης κατά κανόνα στα κοιμητικά συστήματα των «λαϊκών δημοκρατιών». Αγροτικά κόμματα δημιουργούνται πάντως συνήθως μόνο σε περιοχές με σχετικά ομοίμορφο καθεστώς ιδιοκτησίας (κεντροδυτικές ΗΠΑ, Σκανδιναβία, Αυστραλία).

Όπως το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα ευνοεί την ανάπτυξη του δικομματισμού, όμοια το αναλογικό ευνοεί την δημιουργία ενός πολυκομματικού συστήματος. Η γενική αυτή διαπίστωση πρέπει όμως να διορθωθεί κάπως: ιστορικά τα πρώτα πολυκομματικά συστήματα παρουσιάστηκαν κάτω από συνθήκες πλειοψηφικού εκλογικού νόμου με εκλογή σε δύο γύρους στις εκλογικές περιφέρειες, όπως συμβαίνει σήμερα μόνο στην Γαλλία. Το σύστημα αυτό έχει έντονες αποκεντρωτικές επιδράσεις πάνω στα κόμματα, εξασθενίζει σε μεγάλο βαθμό την αντιπολίτευση, και αυξάνει την επιρροή των τοπικών εκλογικών επιτροπών.

Τα μονοκομματικά συστήματα είναι τα νεώτερα. Εδώ το κόμμα έχει έναν επίσημο ρόλο, και μέλη του —σπρίγγμα του συστήματος— είναι οι πολίτες που διακρίνονται για την νομιμοφροσύνη τους. Η συμμετοχή στο κόμμα υπόκειται σε πολλούς περιορισμούς, και θεωρείται πρόνόμιο. Έτσι το κόμμα έχει την τάση να εξελιχθεί σε μία κλειστή ελίτ. Ο σημαντικότερος ρόλος του είναι ο έλεγχος της κοινής γνώμης και η εξασφάλιση της συναίνεσης προς την κυβέρνηση. Οι αποφασιστικές κυβερνητικές αρμοδιότητες βρίσκονται στα χέρια της κοινοτικής ηγεσίας. Υπουργοί, βουλευτές και διοικητικο υπάλληλοι, ενεργούν μόνο σύμφωνα με τις υποδείξεις της. Αυτό σημαίνει εξαιρετικό συγκεντρωτισμό της εξουσίας από την ηγεσία της κυβέρνησης, που ταυτόχρονα είναι και η ηγεσία του κόμματος. Η επίσημη συνταγματική μορφή των μονοκομματικών συστημάτων είναι συχνά ο κοινοβουλευτισμός (π.χ. στην ΕΣΣΔ σύμφωνα με το σύνταγμα του 1936).

Ο συγκεντρωτισμός της εξουσίας ευνοείται επίσης από το δικομματικό σύστημα, καθώς το ένα από τα δύο κόμματα θα έχει την απόλυτη πλειοψηφία στο κοινοβούλιο και άρα θα κατέχει όλες τις κυβερνητικές θέσεις. Η διαφορά είναι ότι αυτή η μονοκρατορία μπορεί να ανακληθεί μέσα από εκλογές, και δεν είναι μόνιμη.

3. Κεντρώα «Λαϊκά» κόμματα

Ο ανταγωνισμός των κοινοβουλευτικών κομμάτων (στην Ομοσπονδιακή Γερμανία) για τον χώρο του κέντρου, εκφράζει την μεγάλη σημασία του χώρου αυτού. Οι λόγοι είναι οι εξής:

1. Η δεξιά πτέρυγα έχει επιβαρυνθεί από το ναζιστικό παρελθόν.
2. Η αριστερά έχει επιβαρυνθεί από τον αντικομμουνισμό.
3. Μόνο από μία κεντρώα θέση μπορούν να αποκηρυχθούν ταυτόχρονα η άκρα δεξιά και η άκρα αριστερά (με την καταδίκη π.χ. του «ολοκληρωτισμού»).
4. Οι («αναποφάσιστοι») ψηφοφόροι που κρίνουν τις εκλογικές αναμετρήσεις προέρχονται από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, τα οποία μπορούν να κερδηθούν μόνο από μετριοπαθή κόμματα.
5. Το κέντρο ταυτίζεται με την κοινωνική εξομάλυνση και την αρμονική επίλυση όλων των συγκρούσεων και των αναγκών.

Δεν λείπει ένας τόνος ειρωνίας από το γεγονός ότι στο παρελθόν

— στην πορεία της δημιουργίας των Λαϊκών κομμάτων — ήθελαν να διαχωρίσουν την θέση τους από κάθε δεξιά και αριστερή θέση εκείνους ακριβώς οι οποίοι πίστευαν ότι «ζούμε σε μία ισοπεδωμένη κοινωνία της μεσαίας τάξης» όπου δεν υπάρχουν πλέον σοβαρές πολιτικές αντιθέσεις, καθώς με την ισοτήτα των ευκαιριών οι κοινωνικές διαφορές έχουν ξεπεραστεί και οι άλλοτε μη προνομιούχοι έχουν βρει τον δρόμο της κοινωνικής ένταξης.

Η ιδέα ενός Λαϊκού κόμματος ξεκινάει από την σκέψη ότι τα άλλοτε αμετακίνητα ιδεολογικά μέτωπα έχουν εξαφανισθεί, και ότι στα σύγχρονα κόμματα κυριαρχεί ο «πραγματισμός». Η τάση αυτή ανταποκρίνεται στην σύγκλιση των κομματικών προγραμμάτων, τα οποία —πέρα από τις προεκλογικές αντιπαραθέσεις— συμφωνούν τουλάχιστον στα κύρια σημεία των βασικών τους πολιτικών προθέσεων.

Σύμφωνα με την ιδεολογία αυτή του νέου κέντρου η ακροδεξιά και η ακραριστερά συγκλίνουν στον ολοκληρωτισμό, αλλά από την άλλη πλευρά οι θέσεις του ίδιου του κέντρου παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αόριστες. Ο ορισμός του «κέντρου» δίνεται αρνητικά, με τον διαχωρισμό από τις άλλες παρατάξεις, κάτι βέβαια που δεν μπορεί να θεωρηθεί σαν ένδειξη σταθερότητας. Ο διαχωρισμός γίνεται εντελώς αυθαίρετα, με τον γενικό κανόνα: «Ό,τι δεν συμφωνεί μαζί μας, είναι εξτρεμιστικό». Με τον τρόπο αυτό χρησιμοποιείται η υποκειμενική μισαλλοδοξία για την αρνητική οριοθέτηση ενός (υγιούς) κέντρου.

Το ανωδικό ρεύμα των Λαϊκών κομμάτων στον χώρο του κέντρου συνδέεται με μία διφορούμενη στάση απέναντι στην αντιπολίτευση. Αν αναζητήσουμε τους λόγους για τις δυσκολίες της κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, θα προκύψουν οι εξής εξηγήσεις:

1. Οι εμπειρίες από την ριζική αντιπολιτευτική στάση ολοκληρωτικών κομμάτων έχουν οδηγήσει σε μία σύγκλιση των κοινοβουλευτικών κομμάτων, και κάθε συμβίβαση αντιπολίτευση κινεί τις υποψίες για φανατισμό και αναρχοριστικές πολιτικές θέσεις.
2. Οι κοινωνικές και πολιτικές δομικές εξελίξεις χαρακτηρίζονται από την προώθηση νέων μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων (ειδικευμένοι εργάτες, δημόσιοι και ιδιωτικοί υπάλληλοι). Αυτή η λεγόμενη «νέα μεσαία τάξη» διέπεται από πολιτική αδιαφορία, καθώς: α) Η συμμετοχή σε ένα κόμμα σημαίνει πιθανούς κινδύνους. β) Η προοπτική πολιτικής δραστηριότητας σταθμίζεται με ωφελιμιστικά κριτήρια. γ) Η κριτική ανάλυση εγκαταλείπεται, για χάρη συγκεκριμένων υλικών υπολογι-

σμών. Χαρακτηριστικό για αυτή την μεσαία τάξη είναι η το ιδανικό της απλής εξασφάλισης, χωρίς αυτονομία ή αυτοδιάθεση στην εργασιακή διαδικασία. Το μεγαλύτερο μέρος της είναι εξαρτημένο από τις οδηγίες άλλων. Όμοια, και η σχέση προς την πολιτική καθορίζεται από το διχοτομικό αυτό σχήμα της προσωπικής εξάρτησης σε αντίθεση με τους παντοδύναμους «εκεί πάνω», που παραδοσιακά θεωρούνται σαν ανώτεροι.

3. Είναι δεδομένη μία αυξανόμενη τάση κυριαρχίας της γραφειοκρατίας και της εκτελεστικής εξουσίας πάνω στο κοινοβούλιο. Η νομοθετική πρωτοβουλία ανήκει ήδη σήμερα στους εισηγητές των κυβερνήσεων και των διάφορων υπουργείων, και όχι, όπως στον κλασσικό κοινοβουλευτισμό, στο νομοθετικό σώμα.

4. Οι περισσότερες πολιτικές αποφάσεις δεν αφορούν θέματα αρχών, αλλά τεχνικά προβλήματα και λεπτομέρειες, που απαιτούν συμβιβαστικό πνεύμα και όχι κλειστή αντιπολιτευτική στάση.

5. Ο διακομματικός ανταγωνισμός επισκιάζεται σήμερα πολλές φορές από τον εσωκομματικό ανταγωνισμό. Τα ίδια τα κόμματα αναλαμβάνουν τον ρόλο της πολιτικής εξομάλυνσης των διαφορών μεταξύ των κοινωνικών και οικονομικών ομάδων τις οποίες στεγαζουν.

6. Η εξαφάνιση του κομματικού τύπου, που υπήρχε ακόμη στο πρώτο τρίτο του 20ου αιώνα, δείχνει την πολιτική ουδετεροποίηση της διαδικασίας διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Αλλά αποτελεσματική αντιπολίτευση μπορεί να κάνει μόνο ένα κόμμα που με μακροχρόνια εργασία μέσα από τον τύπο έχει δημιουργήσει μία ανάλογη υποδομή στο μεγαλύτερο μέρος των μελών και των ψηφοφόρων του. Η άνοδος π.χ. των φιλελεύθερων κομμάτων τον προηγούμενο αιώνα συνδέθηκε με την μεσορράνιση των εφημερίδων σαν όργανα διαμόρφωσης της πολιτικής κοινής γνώμης. Ο πραγματισμός σήμερα έχει οδηγήσει σε μία ουδετεροποίηση των πολιτικών απόψεων, και αυτό δεν ευνοεί την καλλιέργεια αντιπολιτευτικής στάσης στο κοινοβούλιο.

7. Οι πολιτικές αντιπαράθεσεις και συγκρούσεις έχουν παραχωρήσει την θέση τους σε προσωπικές αναμετρήσεις στους προεκλογικούς αγώνες: μία ομάδα πολιτικών ανταγωνίζεται με μία άλλη για την προτίμηση των εκλογών, και τα πολιτικά θέματα παραμερίζονται στο περιθώριο.

8. Τα κομματικά συνέδρια χρησιμεύουν συνήθως σαν επίδειξη ενότητας και δύναμης του κάθε κόμματος.

Με μία έρευνα που δημοσιεύθηκε το 1957 («Αλλαγές της πολιτικής

αντιπολίτευσης»), ο Otto Kirchheimer παρουσίασε την φανερή παρακμή της αντιπολίτευσης στα κοινοβουλευτικά συστήματα της Ευρώπης σαν αποτέλεσμα μίας σειράς παρασκηνιακών συμπαγυνών των πολιτικών κύκλων. Η νέκρωση του φυσιολογικού αγώνα μεταξύ κυβερνητικών και αντιπολιτευτικών κομμάτων, ενός αγώνα που σύμφωνα με την κλασσική κοινοβουλευτική θεωρία μπορούσε να εγυνηθεί την ισορροπία ενός κοινοβουλευτικού συστήματος, είναι ένα από τα συμπτώματα για γενικότερη δομική και λειτουργική αλλαγή στις περισσότερες Ευρωπαϊκές χώρες, που εμφανίσθηκε με την δημιουργία μίας νέας μορφής άσκησης της διακυβέρνησης: μέσα από την συνεννόηση κομμάτων. Οι ψήφοι στα πολυκομματικά συστήματα συγκεντρώνονται από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα, κάτι που σημαίνει ότι για τους εκλογείς «η άσκηση της διακυβέρνησης και της δημόσιας διοίκησης από τα δύο μεγάλα κόμματα είναι σημαντικότερη από την ύπαρξη της παραδοσιακής αντιπολίτευσης»²⁶.

Η κοινωνική βάση αυτής της συγκέντρωσης των ψήφων, που είναι τυπική όχι μόνο για την Ομοσπονδιακή Γερμανία, σε δύο κόμματα, ένα συντηρητικό και ένα μεταρρυθμιστικό, εντοπίζεται στην ανάπτυξη ενός νέου μεσαίου κοινωνικού στρώματος που δεν υπήρχε σε αυτή την κλίμακα μέχρι τον καιρό του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Το στρώμα αυτό αποτελείται κυρίως από τους ειδικευμένους εργάτες και τα μεσαία στρώματα των δημόσιων και ιδιωτικών υπαλλήλων, που ενδιαφέρονται μόνο για την «εξασφάλιση» (άνετης ζωής) σε συνθήκες ευημερίας και οικονομικής ανάπτυξης, και ανήκουν, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, στα νεόπλουτα μεσοαστικά στρώματα.

Ακριβώς αυτά τα διευρυνόμενα μεσαία στρώματα είναι το αντικείμενο του ανταγωνισμού των δύο μεγάλων κομμάτων: στα στρώματα αυτά ανήκουν οι οριακοί ψηφοφόροι, οι προσδοκίες των οποίων —όταν εκφράζονται στο πολιτικό πεδίο— στρέφονται κυρίως στην διαρκή βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, και οι απαιτήσεις των οποίων από το κράτος προσανατολίζονται στην πρόληψη κάθε είδους κινδύνων (ασθένεια, ατυχήματα, ανεργία, συνταξιοδότηση, κτλ).

«Εφόσον τα κοινοβουλευτικά κόμματα είναι υποχρεωμένα, για λόγους εκλογικής στρατηγικής, να υπολογίζουν τις απόψεις και τα αιτήματα αυτών των ομάδων, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η μείωση της κοινωνικής πόλωσης έχει σαν συνέπεια μία αντίστοιχη μείωση της

26. O. Kirchheimer, Πολιτική και σύγχρονα, Φρανκφούρτη 1964, σελ. 136 κ.ε.

πολιτικής πόλωσης»²⁷.

Σήμερα είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι στην πορεία της εξίσωσης των εισοδηματικά μεσαίων στρωμάτων μειώνεται το χάσμα που ανέκαθεν τα χώριζε από την επαγγελματικά αυτόνομη μεσαία τάξη, όπως επίσης ότι —όσον αφορά τις αντιλήψεις— αυτή η τάση μείωσης των ανισοτήτων μέσα στις εργασιακά εξαρτημένες μάζες των μισθωτών έχει φέρει μία τάση τυποποίησης των συνθηκών και των απαιτήσεων, καθιερώνοντας μία καταναλωτική συμπεριφορά ακόμη και στον τομέα της πολιτικής, με ύψιστο ιδανικό την ασφάλεια και την εξασφάλιση με κάθε αντίτιμο.

Η νοοτροπία αυτή των οριακών στρωμάτων των εκλογένων έχει βαθιές συνέπειες στον τρόπο ανταγωνισμού των κομμάτων και στην μορφή του προεκλογικού αγώνα, που δεν στρέφεται όπως παλιότερα εναντίον άλλων κομμάτων αλλά στην προσπάθεια να κερδηθούν τα αποπολιτικοποιημένα στρώματα του εκλογικού σώματος, που ζητούν από το κράτος την εγγύηση πως θα γίνει ό,τι είναι δυνατόν για την αύξηση της ευημερίας, την σταθεροποίηση των τιμών, και την αποφυγή κάθε εξέλιξης που εμφανίζεται σαν απειλητική για την τρέχουσα (ικανοποιητική) κατάσταση. Είναι κατανοητό ότι με δεδομένη αυτή την νοοτροπία δεν απομένει μεγάλη ελευθερία επιλογών σε μία αντιπολίτευση που θα ήθελε να είναι κάτι περισσότερο από μία μελλοντική νέα παραλλαγή της κυβέρνησης κόμματος πλειοψηφίας.

Η εμπιστοσύνη στην ικανότητα ενός κόμματος να αναλάβει την κυβέρνηση στηρίζεται, από την οπτική γωνία του μέσου εκλογέα, η ψήφος του οποίου είναι ο στόχος του Λαϊκού κόμματος, στην ικανοποίηση κυρίως των αυξανόμενων καταναλωτικών αλλαγών. Παροχές όμως μπορεί να δώσει ένα κόμμα, κάτω από τις σημερινές συνθήκες κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης, μόνο αν συμμετέχει στην κυβέρνηση ή κατέχει μόνο του την κυβέρνηση: «Αυτό ελλοτώνει για ένα κόμμα την ελκυστικότητα της προοπτικής να μείνει στην αντιπολίτευση, διότι εκεί δεν είναι δυνατόν να ικανοποιήσει τις προσδοκίες των οπαδών του. Στο μέτρο στο οποίο η επιτυχία ενός κόμματος είναι συνάρτηση της ικανοποίησης των ομαδών τις οποίες εκπροσωπεί, η πιθανότητα μίας μακροχρόνιας αντιπολίτευσης καταλήγει να είναι χωρίς περιεχόμενο»²⁸.

27. O. Kirchheimer, Πολιτική, σελ. 142.

28. O. Kirchheimer, Πολιτική, σελ. 146.

Μόνο όταν αποκτήσει το κύρος της κρατικής εξουσίας μπορεί ένα κόμμα να υπολογίζει ότι θα γίνει κόμμα πλειοψηφίας, ώστε σαν κυβερνητικό κόμμα να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε αυτούς που εκπροσωπεί, με την βοήθεια του κρατικού μηχανισμού. Ένα κόμμα δεν κερδίζει την εμπιστοσύνη των εκλογένων επειδή είναι κόμμα, αλλά επειδή, παρόλο που είναι κόμμα, μπορεί να γίνει φορέας της κρατικής εξουσίας. Αυτή είναι η ιδιότητα που το ανυψώνει σε ρόλο μεσίτη και διατητή για τα συμφέροντα των οπαδών και των ψηφοφόρων του, στις τάξεις των οποίων μπορεί θεωρητικά να ανήκει κάθε πολίτης. Έτσι επιβίωει κάθε Λαϊκού κόμματος είναι να γίνει το κόμμα όλων, με την έννοια ότι κατά βάση μπορεί να κερδίσει τις ψήφους των οπαδών του άλλου κόμματος, αφού εμφανίζεται ικανό να αναλάβει την εξουσία. Αν αυτό είναι το κριτήριο της επιτυχημένης πολιτικής δραστηριότητας, τότε το κόμμα είναι υποχρεωμένο να προσαρμόζεται στις εκάστοτε διαθέσεις του εκλογικού σώματος, κάτι που φυσικά σημαίνει ότι η εκλογική τακτική αναβιβάζεται σε κομματική στρατηγική και υποκαθιστά το πολιτικό πρόγραμμα.

Τα κόμματα που επιθυμούν να γίνουν κόμματα πλειοψηφίας, και άρα κυβερνητικά κόμματα, παραποιούνται από τις αυξηθείσες αρχών και μετατρέπονται σε πραγματιστικούς εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας. Μία αναπόφευκτη συνέπεια της μεταβολής αυτής είναι η υπερβολική σημασία που δίδεται στην υποτιθέμενη ή πραγματική άποψη του μέσου εκλογέα, η οποία προκύπτει μέσα από δημοσκοπίσεις και στατιστικές μεθόδους. Η εγκατάλειψη των μακροπρόθεσμων προγραμματικών στόχων είναι μία συνέπεια της προσπάθειας στην εκλογική επιτυχία.

Την θέση των κομματικών προγραμμάτων παίρνουν τα λεγόμενα κοινά προβλήματα, που πρέπει να λυθούν για το καλό του συνόλου του λαού. Όσο περισσότερο το κεντρικό κόμμα βλέπει τον εαυτό του σαν κυβερνητικό κόμμα, τόσο γίνεται εκφραστής του κράτους δικαίου και του κράτους προνοίας, με την αξίωση να απορροφήσει όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η συχνή σήμερα εντύπωση για την πολιτική γυνότητα των Λαϊκών κομμάτων δεν είναι με κανένα τρόπο ένδειξη για έλλειψη ικανοτήτων από την πλευρά της κομματικής τους ηγεσίας, αλλά ακριβώς μία έκφραση αυτής της κατάστασης. Η καπιταλιστική κοινωνία, στο σημερινό υψηλό επίπεδο ανάπτυξης, αφήνει σαν κοινό στόχο των κεντρικών κομμάτων την διαχείριση του συστήματος (Kirchheimer). Πολιτικές αντιθέσεις που πιθανόν εμφανίζονται,

μετατοπίζονται στο εσωτερικό των κομμάτων ώστε να επιλυθούν χωρίς να διακινδυνεύσει η προς τα έξω αναγκαία εικόνα της ενότητας.

VII. Κοινή γνώμη

1. Φιλελεύθερη δημοσιότητα — ένα μοντέλο

Το αστική μοντέλο της δημοσιότητας βασιζόταν στην θεμελιώδη αντίθεση μεταξύ «κοινωνίας» και «κράτους». Κοινωνία είναι ενσάρκωση του συνόλου των ιδιωτικών τομέων, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι μορφές ιδιοκτησίας, με τις πολιτικές τους συνέπειες στην δομή κυριαρχίας. Στο μοντέλο αυτό η κοινωνία υψώνεται απέναντι στο κράτος, και ελέγχει τα όρια της παρέμβασής και της επιρροής του στους διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής, οι οποίοι θεωρούνται αυτόνομοι (οικογένεια, εργασία, σύλλογοι, ενώσεις, κτλ). Προϋπόθεση είναι η ύπαρξη μίας κοινής γνώμης που να αποτελείται από πολιτικοποιημένους και ανεξάρτητους πολίτες, που είναι ικανοί και έχουν την θέληση να ασκήσουν κριτική. Πολιτικό τους όργανο είναι το κοινοβούλιο το οποίο προορίζεται για την αντιπροσώπευση της κοινής γνώμης αυτής της κοινωνίας.

Με τον αστικό διαφωτισμό του 18ου αιώνα, σε συνδυασμό με την Γαλλική επανάσταση, η απαίτηση για δημοσιότητα και διαφάνεια των κρατικών υποθέσεων έγινε πολιτική αρχή. Προηγούμενως υπήρχε η μυστική «πολιτική των γραφείων», των απόλυτων μοναρχών και των συμβούλων τους. Βαθμιαία ξεπεράσθηκαν οι μοναρχικές μορφές εξουσίας του απολυταρχισμού, και έτσι η κοινή γνώμη άρχισε να αποκτά επιρροή στις πολιτικές αποφάσεις. Ακόμη μεγαλύτερο βάρος κέρδισαν οι πολιτικές μορφές συμμετοχής στις κρατικές αποφάσεις με την επικράτηση του γενικού δικαίωματος ψήφου έπειτα από αγώνες. Τότε απέκτησαν για πρώτη φορά οι πρόδρομοι των σημερινών κομμάτων και συνδικάτων την θέση τους σαν αποφασιστικά όργανα για την διαμόρφωση της κοινής γνώμης, η οποία βαθμιαία αναλάμβανε τον σημερινό της πολιτικό ρόλο.

Γύρω από την έννοια της φιλελεύθερης δημοσιότητας υπάρχει ένα ολόκληρο πλέγμα από συγγενικές έννοιες, όπως π.χ.: κοινή γνώμη, συμμετοχή, αστική κοινωνία, διαφωτισμός, διαφάνεια, γενικό δικαίωμα ψήφου, κόμματα, δημόσια κριτική, κοινοβούλιο, κτλ.

Ένας ορισμός της έννοιας της δημοσιότητας δεν μπορεί να περιοριστεί στην απλή περιγραφή της εμφάνισης και της ιστορικής πορείας της κοινής γνώμης. Θα πρέπει να ληφθούν επίσης υπόψη οι κοινωνικές διαδικασίες που συνέβαλαν στην δημιουργία και την εξέλιξη της κοινής γνώμης και της δημόσιας ζωής. «Αν μελετήσει κανείς μόνο τα σημερινά φαινόμενα της δημοσιότητας. «Αν μελετήσει προβληματισθεί για το αρχικό περιεχόμενο της έννοιας, ... θα καταλήξει σε μία εντελώς ... αβαθή περιγραφή ... αυτό που σήμερα χαρακτηρίζεται σαν έρευνα της επικοινωνίας»²⁹. «Δεν θα πρέπει π.χ. να παραβλεφθεί ότι η απαίτηση για φιλελεύθερη δημοσιότητα υψώθηκε για πρώτη φορά απέναντι στην φεουδαρχική κοινωνία, από συνειδητοποιημένους ανθρώπους, σαν προϋπόθεση της δημοκρατίας, στο όνομα μίας φυσικής κοινής λογικής, όμοιας για όλους τους ανθρώπους»³⁰.

Δηλαδή από την πλευρά της ιστορικής της καταγωγής, η δημοσιότητα δεν ήταν ένα ουδέτερο κοινωνικό φαινόμενο αλλά ένα μέσον αγώνα: οι πολιτικές αποφάσεις έπρεπε να πάρουν να μένουν μακριά από την δημοσιότητα. Η κοινή γνώμη, σαν μορφή κριτικής της απολυταρχικής κλειστής πολιτικής, ήταν από την πρώτη στιγμή ένα αγωνιστικό όργανο της αστικής τάξης που διεκδικούσε το μερίδιό της στα κοινά.

Έτσι η δημοσιότητα δεν επιτρέπεται να θεωρηθεί σαν κάτι το αυθαίρετο. Αντίθετα είναι κάτι που διαρκώς πρέπει να αναδιαμορφώνεται —όπως και η ίδια η δημοκρατία, στην οποία ανήκει. Καθώς οι δημοκρατικές μορφές κοινωνίας δεν μπορούν να επιβιώσουν για πολύ δίχως πολιτικοποιημένους πολίτες που έχουν ενδιαφέροντα πέρα από τα άμεσα συμφέροντά τους, δεν μπορεί να υπάρξει δημοσιότητα υπό την έννοια της «κοινής γνώμης», χωρίς άτομα που θα ασκούν κριτική και θα προσπαθούν να κατανοήσουν την θέση τους, τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες τους, στο γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο. Για τον λόγο αυτό, μία από τις βασικές προϋποθέσεις κάθε δημοκρατικής μορφής πολιτεύματος είναι επίσης το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης χωρίς το οποίο η δημοκρατία καταδικάζεται σε εκφυλισμό. Μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, δημοσιότητα σήμαινε κατά κανόνα την ανταγωνιστική αρχή των ανοιχτών για το κοινό κοινοβουλευτικών συζητήσεων. Η

29. Εισαγωγικές παραδόσεις στην κοινωνιολογία (θερινό εξάμηνο 1968), T. W. Adorno, Φρανκφούρτη 1973, σελ. 152 κ.ε.

30. Παραδόσεις, Adorno, σελ. 152.

εγγύηση των δημοκρατικών ελευθεριών έμενε συνδεδεμένη με το δικαίωμα παρακολούθησης και κριτικής των εργασιών του κοινοβουλευτικού σώματος, το οποίο αποτελούσε την «εκπροσώπηση» της δημοσιότητας —σύμφωνα με την εξιδανικευμένη εικόνα του κοινοβουλίου σαν αντιπροσωπευτική μικρογραφία της κοινής πολιτικής θέλησης. Η εικόνα αυτή εκφράζεται π.χ. από το αναλογικό εκλογικό σύστημα της δημοκρατίας της Βαϊμάρης («κοινοβουλευτική δημοσιότητα»). Παράλληλα ίσχυε σαν βασική αρχή της φιλελεύθερης δημοσιότητας η ανοιχτή πρόσβαση του κοινού στα δικαστήρια: κάθε δίκη μπορούν να την παρακολουθήσουν όχι μόνο οι αντίδικοι, αλλά και οποιοσδήποτε τρίτος επιθυμεί. Κεντρικό ρόλο έπαιζε και στο σημείο αυτό η δυνατότητα ελέγχου των δικαστικών αποφάσεων από την κοινή γνώμη («δημοσιότητα της δικαιοσύνης»). Στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, «δημοσιότητα» σήμαινε «δυνατότητα πληροφόρησης της κοινής γνώμης για όλα όσα την αφορούν. Η δυνατότητα αυτή προκύπτει από την ελευθερία του λόγου και αντιλόγου πάνω σε κάθε θέμα που έχει επιπτώσεις στην δημόσια ζωή ενός λαού, ελκύει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης, και ενισχύει την πολιτική συνείδηση»³¹.

Στο ίδιο λεξικό, που έχει γραφεί με το φιλελεύθερο πνεύμα του επαναστατικού κινήματος του 1848, η «κοινή γνώμη» ορίζεται σαν «κοινή άποψη ή κοινή κρίση της πλειοψηφίας πάνω στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής, η οποία διαμορφώνεται ανάλογα με τον βαθμό προόδου της κοινωνικής μόρφωσης. Είναι σαν μία άμορφη κραυγή, που προκύπτει από το σύνολο του έναρθρου λόγου στην κοινωνία. Δεν είναι αλάνθαστη και συχνά χρειάζεται διόρθωση, όπως αποδεικνύεται στην πράξη. Δεν είναι επίσης εύκολο να εξευρεθεί η αληθινή κοινή γνώμη μέσα από τον λαβύρινθο των προσωπικών απόψεων. Από την στιγμή που θα αναγνωρισθεί αυτή, μπορεί κανείς να την εμπιστευθεί, αλλά όχι και να υποταχθεί σαν σκλάβος σε αυτήν»³².

Η φιλελεύθερη δημοσιότητα δεν δέχεται τίποτε το αυταρχικό, το αναντίρρητο, το δογματικό και το απόλυτο, δεν δέχεται καμία θεοποιημένη στο κράτος και την εκκλησία στο όνομα της κοινής γνώμης και της κοινής λογικής, που είναι προϊόν απλού ατομικού εγώισμού. Στην επαναστατική Γαλλία του 18ου αιώνα η «κοινή γνώμη» ήταν μία αγωνιστική έννοια, η οποία στρεφόταν εναντίον του «κρατικού απόρρητου», που ήταν το όργανο του κρατικού

31. C. F. L. Hoffmann, Πλήρες πολιτικό λεξικό τσέπης, Λειψία 1849, σελ. 183.
32. Hoffmann, Λεξικό τσέπης, σελ. 132.

απολυταρχισμού. Η αιχμή της απαίτησης για ελευθερία του τύπου σπρεφόταν κατά της εκτεταμένης λογοκρισίας των τότε κυβερνώντων, που έβλεπαν την κριτική και την «πολιτικολογία» των υπηκόων τους σαν ένα μόνιμο κίνδυνο για την διατήρηση της τάξης και της γαλήνης στο κράτος.

Στην καχυποψία αυτή των κυβερνώντων απέναντι στην ελευθερία του τύπου αναφέρεται π.χ. το άρθρο «Τύπος» στην «Εγκυκλοπαίδεια» των Diderot και d'Alembert:

«Είναι γνωστό το ερώτημα, αν η ελευθερία του τύπου είναι πλεονέκτημα ή μειονέκτημα για ένα κράτος. Η απάντηση δεν είναι δύσκολη. Έχει μεγάλη σημασία για κάθε κράτος η τήρηση αυτής της αρχής, η οποία θεμελιώνεται πάνω στην ελευθερία. Ακόμη περισσότεροι: τα μειονεκτήματα αυτής της ελευθερίας είναι τόσο σήμαντα σε σύγκριση με τα πλεονεκτήματά της, ώστε θα έπρεπε να είναι μία παγκόσμια πολιτική αρχή, και όλες οι κυβερνήσεις να φροντίσουν για την καθιέρωσή της... Συνεπώς η ελευθερία του τύπου, όσο και αν την καταχρασθούν μερικοί, δεν μπορεί ποτέ να προκαλέσει ταραχές στον λαό. Όσον αφορά την δυσάρεσκεια και την ατιμώσιμια διαμαρτυρίας που θα μπορούσε να προκαλέσει, θέλω εγώ να ρωτήσω, δεν είναι καλύτερα να εκδηλώνονται αυτά με λόγια, ώστε να δίνουν την ευκαιρία στις αρχές να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα έγκαιρα; ...Τέλος, σε ένα κράτος όπου η κυβέρνηση είναι ανεξάρτητη, τίποτε δεν μπορεί να κάνει τις διαμαρτυρίες και την αναστάτωση να διογκωθούν τόσο, όσο αν απαγορευόταν η καλοπροαίρετη κριτική ή αν κάποιος εξασφάλιζε απερίορστα δικαιώματα να τιμωρεί κάθε τίπου δεν θα του άρεσε. Τέτοιες δικαιοδοσίες θα σήμαιναν πλήγμα της ελευθερίας σε ένα ελεύθερο κράτος, ώστε να μπορεί να ισχυρισθεί κανείς ότι η ελευθερία θα χανόταν π.χ. στην Μεγάλη Βρετανία από την στιγμή που θα επιτύγχαναν οι προσπάθειες περιορισμού της ελευθερίας του τύπου. Για τον λόγο αυτό είναι πολύ σοφή η φροντίδα με την οποία αποφεύγεται η δημιουργία ενός τέτοιου θεσμού (Jauscourt)»³³.

2. Κοινή γνώμη

Ο όρος «κοινή γνώμη» (öffentliche Meinung) μεταφράσθηκε στην

33. Άρθρο από την Εγκυκλοπαίδεια των Diderot και d'Alembert, έκδ. M. Naumann, φρανκφούρτη 1972, σελ. 886 κ.ε.

Γερμανία προς τα τέλη του 18ου αιώνα από τον αντίστοιχο Γαλλικό όρο «*opinion publique*» —δημόσια γνώμη. Το επίθετο «δημόσια» έδειχνε ότι η κοινή γνώμη ενδιαφέρεται για ό,τι σχετίζεται με τις δημόσιες και τις κρατικές υποθέσεις. Σαν συνολική άποψη όλων των πολιτών —*citoyen*— που ασχολούνται με τα κοινά, η *opinion publique* αντιπροσώπευε μία αόρατη μεν αλλά υπολογίσιμη δύναμη, εναντίον της οποίας δεν μπορούσε να έχει σε μόνιμη βάση ελπίδες καμία πολιτική, ούτε του ίδιου του βασιλιά.

Η δημιουργία του επαναστατικού αστικού κινήματος εναντίον του απολυταρχικού κράτους έχει εξηγηθεί ακριβώς σαν έργο μίας αόρατης δύναμης, της «*opinion publique*». Σύμφωνα με τους Γάλλους συγγραφείς και χρονικογράφους του διαφωτισμού, η κοινή γνώμη ήταν «αυτό που προετοίμασε σιωπηρά και βαθμιαία μέσα στις ψυχές των Γάλλων την αλλαγή των εννοιών και των αντιλήψεων, η οποία οδήγησε στις ορατές και απότομες πολιτικές αλλαγές. Η κοινή γνώμη καθοδηγούσε τους αντιπροσώπους του Γαλλικού λαού, ακόμη και όταν αυτοί παραβίαζαν απροκάλυπτα τα όρια των αρμοδιοτήτων και των υποχρεώσεών του»³⁴.

Το αποφασιστικό σημείο στην έννοια αυτή της κοινής γνώμης —που την διακρίνει ριζικά από την αντίστοιχη έννοια των σημερινών δημοσκοπήσεων—, είναι ότι δεν θεωρείται σαν αποτέλεσμα προπαγάνδας ή κατευθυνόμενης πληροφόρησης των πολιτών, αλλά σαν η βαθύτερη συμφωνία όλων στα βασικά ζητήματα της δημόσιας ζωής, που προκύπτει από τις ιδιαίτερες πεποιθήσεις του καθενός.

Η κοινή γνώμη ήταν η τελική συνιστώσα των διάφορων προσωπικών αντιλήψεων, στον βαθμό που αυτές δεν αποτελούσαν έκφραση μονομερών συμφερόντων των διάφορων ομάδων αλλά αναγόταν στο γενικότερο συμφέρον της αστικής τάξης. Η κοινή γνώμη ήταν δηλαδή «η συμφωνία των πολλών, ή τουλάχιστον του μεγαλύτερου μέρους των πολιτών ενός κράτους, σε απόψεις που ο καθένας έχει διαμορφώσει μόνος του σύμφωνα με τις εμπειρίες του και τον προσωπικό του προβληματισμό»³⁵.

Ο ορισμός αυτός σημαίνει ότι η παράδοση, η καταγωγή, οι συνήθειες, ή η απλή συμπίεση με τα πρότυπα της (σιωπηρής), πλειοψηφίας, πρέπει να αποκλεισθούν από την φύση της (ενεργητικής)

34. Η κοινή γνώμη, Chr. Garve, από το: Εκλαϊκευμένα φιλοσοφικά γραπτά, τόμος 2, έκδ. Κ. Woelfel, Στουτγάρδη 1974, σελ. 1267.

35. Garve, Η κοινή γνώμη, σελ. 1269.

κοινής γνώμης. Ο κριτικός αγωνιστικός χαρακτήρας της έννοιας της κοινής γνώμης του διαφωτισμού, υπονοεί πως ο καθένας διαμορφώνει μόνος του την άποψή του, μέσα από εμπειρίες και προβληματισμό, και δεν εμπίστεύεται τυφλά τις απόψεις άλλων, ακόμη και αν αυτοί αποτελούν πλειοψηφία.

Η κριτική αυτής της έννοιας προβάλλει κάθε είδους τυφλή πίστη, δογματισμό, ορθοδοξία, μισαλλοδοξία, ή απλά παράδοση. Στόχος της ουσιαστικά είναι η συμμαχία μεταξύ θρόνου και εκκλησίας.

Η κοινή γνώμη είχε να αντιμετωπίσει έναν ισχυρό αντίπαλο: τον σκοταδισμό των ηγεμόνων —η ελέω θεού νομιμότητα των οποίων δεν ήταν πιά τόσο σκλόνητη και αναντίρροπη— και των οργάνων τους, το τελετουργικό, και τον αποστεωμένο κρατικό μηχανισμό που είχε αιχμαλωτισθεί σε μία άκαμπτη λατρεία του παρελθόντος. Από την πλευρά της μπορούσε να επικαλεσθεί την γενική λαϊκή θέληση («*Volonte generale*»), η οποία, αν και ουσιαστικά ήταν θέληση της μειοψηφίας της διανόησης, μπορούσε να εμφανισθεί σαν έκφραση της πραγματικής θέλησης της πολιτικά ανερχόμενης *Bourgeoisie*, ο ορθολογισμός της οποίας έθετε σε αμφισβήτηση την νομιμότητα του παλιού καθεστώτος. Η διαδικασία αυτή της ιστορικής αμφισβήτησης των παραδοσιακών κανόνων περιγράφει τον δρόμο με τον οποίο δημιουργήθηκε εκείνη η κοινή γνώμη, που εμφανίστηκε στον 18ο αιώνα.

Από την έννοια αυτή της κοινής γνώμης έπεται ότι οι εκπρόσωποι της αστικής τάξης του 18ου αιώνα δεν θεωρούνταν σαν «ηγέτες» αλλά σαν αντιπρόσωποι μίας πλατιά διαδεδομένης κοινής γνώμης, όχι σαν ιδρυτές αλλά σαν απόστολοι ενός κοινωνικού και πολιτικού κινήματος. Καθώς μόνο η ελεύθερα εκφρασμένη γνώμη μορφωμένων πολιτών μπορούσε να θεωρηθεί σαν «κοινή γνώμη», κάθε προσπάθεια οργάνωσης της κοινής γνώμης με την μορφή κόμματος φαινόταν ύποπτη. Κοινή γνώμη μπορούσε να υπάρχει μόνο στα έθνη εκείνα, στα οποία «μπορούν πολλοί να σκέφτονται ελεύθερα και να διαμορφώνουν δική τους κρίση, και μάλιστα πάνω σε θέματα τα οποία ενδιαφέρουν πολλούς»³⁶.

Η φωνή αυτή του λαού δεν είναι φυσικά αλάνθαστη. Όταν συμβεί να συνενωθούν απόψεις «μη διαφωτισμένων» πολιτών και σχηματίσουν μία επικρατούσα άποψη, τότε υπάρχει ο κίνδυνος να εξαρτηθεί ο λαός από πλανημένες θρησκείες, προλήψεις, ή άλλους μύθους. Άρα είναι

36. Garve, Η κοινή γνώμη, σελ. 1282.

αναγκαίο να αφυπνίζεται διαρκώς η κριτική ικανότητα και το ενδιαφέρον του λαού για τα κοινά, ώστε να είναι δυνατή η διαμόρφωση της κοινής γνώμης σύμφωνα με το πνεύμα της γνώσης λαϊκής θέλησης.

3. Η δημοσιότητα σήμερα

Αν συγκρίνουμε το εξιδανικευμένο μοντέλο της κοινής γνώμης που είχε η φιλελεύθερη αστική τάξη του 18ου αιώνα και του διαφωτισμού, με την σημερινή εικόνα της «κοινής γνώμης», θα προκύψουν τρεις τουλάχιστον εμφανείς διαφορές.

Πρώτο: η εμπιστοσύνη στην κριτική ικανότητα των πολιτών φαίνεται σήμερα να έχει εξαφανισθεί, ακόμη και στις δυτικές δημοκρατίες. Με δεδομένες τις εμπειρίες των μαζικών κινημάτων του αιώνα μας, του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού, των οργανωμένων διώξεων μειονοτήτων (Εβραίων, Τσιγγάνων, κτλ), που πραγματοποιήθηκαν κάτω από την επιδοκμασία μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού, η πολιτική κριτική ικανότητα του μέσου πολίτη εμφανίζεται πολύ αμφίβολη. Η ικανότητα αυτή αμφισβητήθηκε για την μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα στα πλαίσια του σχήματος ελίτ/μάζα, είτε λόγω έλλειψης επαρκούς πληροφόρησης, είτε λόγω παραπλάνησης, χάρη στην ευπάθεια σε προκαταλήψεις ή χάρη στην αποτελεσματικότητα των προπαγανδιστικών τεχνικών.

Δεύτερο: το πλήθος και η πολυπλοκότητα των σημερινών πολιτικών προβλημάτων έχουν αυξηθεί κατακόρυφα (π.χ. πυρηνική ενέργεια, περιβάλλον, ανεργία, πληθωρισμός, κτλ). Οι ίδιοι οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι του λαού εμφανίζονται αβόητοι απέναντι σε τέτοιας κλίμακας πολιτικές αποφάσεις. Φαίνεται παράδοξο: ακριβώς για τα θέματα από τα οποία δείχνει να εξαρτάται το μέλλον μας, η πλειοψηφία των εκλογένων παραμένει σχεδόν απληροφόρητη, και αμέτοχη στις αποφάσεις.

Τρίτο: η διαμόρφωση της κοινής γνώμης από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, όπως συμβαίνει στην πλειοψηφία των βιομηχανικών κρατών, μοιάζει με ένα πανηγύρι όπου μπορεί να βρει κανείς κάθε είδους γυαλιστερά μικροπράγματα, όχι όμως και τις ουσιαστικές πληροφορίες για πολιτικό προβληματισμό. Ο ακροατής και ο τηλεθεατής υπερφορτώνονται κατά κανόνα με πληθώρα από πολιτικές

πληροφορίες, και έτσι αντιδρούν όχι σαν συνειδητοποιημένοι πολίτες αλλά μάλλον σαν κορεσμένοι και πολιτικά αδιάφοροι καταναλωτές.

Η ενασχόληση με τις δημόσιες υποθέσεις φέρνει (αν φέρνει) με πολύ αργό ρυθμό, και μόνο μετά από πολλές περιπλανήσεις σε εσφαλμένες κατευθύνσεις, κάποιες επιθυμητές αλλαγές. Δεν είναι καθόλου παράξενο το γεγονός ότι σήμερα, παράλληλα με την απάθεια και τις βίαιες μορφές διαμαρτυρίας, εμφανίζονται αισθήματα απογοήτευσης ακριβώς εκεί όπου συνταγματικά υπάρχει δυνατότητα για ολοκληρωμένη πληροφόρηση πάνω στην πολιτική.

Το εκφυλισμένο προϊόν της άλλοτε φιλελεύθερης αστικής δημοσιότητας παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της «κατευθυνόμενης δημοσιότητας». Ο όρος αυτός μπορεί κατ' αρχήν να εκφράσει μόνο την ποιοτική αλλοτρίωση. Τα ερωτήματα που πρέπει να ακολουθήσουν κατόπιν, είναι:

— Ποιός την καθοδηγεί, με ποιές μεθόδους και ποιά μέσα;

— Ποιές είναι οι επιπτώσεις της σημερινής δημοσιότητας των μαζικών μέσων στις σημερινές μορφές πολιτικής;

Η «κατευθυνόμενη δημοσιότητα μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα όψιμο προϊόν των δυτικών δημοκρατιών που έχουν χαρακτηρίσει κράτους προνοίας³⁷. Η συμπεριφορά του μεμονωμένου ατόμου απέναντι στο κράτος μπορεί να συγκριθεί με την στάση ενός πελάτη, που ενδιαφέρεται να ικανοποιηθούν οι ανάγκες του χωρίς ο ίδιος ο ίδιος να μπορεί ή να θέλει να επιβάλει δικές του αποφάσεις. Η επαφή του πολίτη με τις κρατικές αρχές, έχει αποπολιτικοποιηθεί, και χαρακτηρίζεται σε μεγάλο βαθμό από μία «επαγγελματική αδιαφορία». Σε αναλογία με τον «ετεροπροσδιοριζόμενο τύπο» του David Riesman³⁸, οι πολίτες της σημερινής κοινωνίας γνωρίζουν για την πολιτική τόσα, όσα ακριβώς είναι απαραίτητα για να μένουν ανέπαφοι από αυτήν. Η εκπροσώπηση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους επαφίεται στις αρμόδιες οργανώσεις (συνδικάτα, σωματεία, κτλ), που απαιτούν από τα μέλη τους μόνο την τακτική πληρωμή συνδρομών. Κατά τα άλλα η πολιτική δραστηριότητα είναι έργο των κομμάτων σε προεκλογικές περιόδους.

Αλλά και τα κόμματα θεωρούν σαν κύριο άξονα του έργου τους

37. J. Habermas, Δομικές μεταβολές της δημοσιότητας, 5η έκδοση, Neuwied και Βερολίνο 1971.

38. Συγκρ. Η μοναξιά της μάζας, D. Riesman, Αμβούργο 1958. Συγκρ. επίσης κεφ. VIII, 2.

4. Μαζική επικοινωνία

«Η «κατευθυνόμενη δημοσιότητα», σαν ένας τύπος μετα-αστικής κοινής γνώμης, χαρακτηρίζεται κυρίως από το γεγονός ότι αποδέκτης της πολιτικής διαφήμισης είναι ένα κοινό με καταναλωτικούς και όχι πολιτικούς προσανατολισμούς. Από την άποψη αυτή, η μαζική επικοινωνία έχει σαν αντικείμενο σε πρώτη γραμμή τις μάζες —στο πνεύμα της γνωστής εμπορικής αρχής «ο πελάτης έχει πάντα δίκιο».

Η μονόδρομη μαζική επικοινωνία με την κατευθυνόμενη δημοσιότητα, εφαρμόζεται επίσης στην πολιτική. Με την αντιμετώπιση των πολιτών από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας σαν καταναλωτών, το πολιτικό σύστημα εξασφαλίζει την νομιμοποίηση που χρειάζεται για την σταθερότητά του. Ο όρος που ακούγεται συχνότερα σε σχέση με αυτή την κατάσταση, είναι «χειραγώγιση». Αναμφισβήτητη η χειραγώγιση υπάρχει, και —από τεχνική πλευρά— έχει γίνει παγκόσμια δυνατή. Πάντως τα προβλήματα που συνδέει μαζί της η «υλιστική» έρευνα περιορίζονται συχνά στο επίπεδο του κέρδους που επιτυγχάνουν οι καπιταλιστές με την βοήθεια των μέσων μαζικής επικοινωνίας που έχουν στην διάθεσή τους (μοντέλο οι εκδόσεις Springer), ή χάρη στην επιρροή τους στην πορεία της εμπορευματοποίησης δημοσίων οργανισμών μαζικής επικοινωνίας. Το μοντέλο αυτό απλοποιεί την διαδικασία, στο πνεύμα μίας εξωτερικής επιρροής των ιδιοκτητών των μέσων επικοινωνίας πάνω στις —βασικά προοδευτικές— μάζες, και παραβλέπει το αποφασιστικό ερώτημα, πώς και γιατί μπορεί να γίνεται κάτι τέτοιο.

Σήμερα ένα μεγάλο ποσοστό του ελεύθερου χρόνου καλύπτεται από κατανάλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας, και μία από τις συνέπειες αυτού του γεγονότος είναι ο παραμερισμός κάθε κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής δραστηριότητας πέρα από τον μικροκοινωνικό κύκλο της οικογένειας, χάρη σε ένα χείμαρο ερεθισμάτων που είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμα με το πάτημα ενός κουμπιού.

Δεν μπορούμε να παραγνωρίσουμε την οπισθοδρομική «ολοκληρωτική» απόχρωση της δομής των σημερινών μέσων μαζικής επικοινωνίας —ειδικότερα της τηλεόρασης με την εξαιρετικά μονόδρομη επικοινωνία της:

— Οι εκπομπές είναι προϊόντα τρομακτικά πολύπλοκων κοινωνικών και τεχνικών συστημάτων (και εκτέμνονται από μεγάλες επιχειρήσεις με τεράστια οικονομική και τεχνική υποδομή).

— Η ροή των πληροφοριών δεν απαιτεί καμία απολύτως

την καθοδήγηση (προσέλευση) της «κοινής γνώμης»³⁹. Αυτό μπορεί να διαπιστωθεί π.χ. από το γεγονός ότι οι προεκλογικοί αγώνες δεν έχουν πλέον σαν αντικείμενο την αντιπαράθεση πάνω σε συγκεκριμένα σημεία πολιτικών προγραμμάτων, αλλά αποτελούν προεκλογικές «εκστρατείες» που πρέπει να οργανωθούν και να χρηματοδοτηθούν σωστά, ώστε να «επιτύχουν», χωρίς τίποτε να αφήνεται από τα προεκλογικά επιτελεία στην τύχη. Έτσι η ψήφος δεν είναι —κατά κανόνα— με κανένα τρόπο η τελική πράξη της διαμόρφωσης πολιτικής άποψης, αλλά απλά η έκφραση συνηθειών και δοκιμασμένων ιδεολογικών σχημάτων, που είναι δεδομένα πολύ πριν από την ημέρα της ψηφοφορίας, και —στατιστικά τουλάχιστον— εξαρτώνται συνήθως μόνο από παράγοντες κοινωνικής τάξης, ηλικίας, και μόρφωσης.

Δεν είναι λοιπόν σύμπτωση, ότι στην πορεία της αναζήτησης του σημερινού περιεχόμενου της έννοιας «δημοσιότητα» η προσοχή μας συγκεντρώνεται σε κόμματα και «εκλογική πελατεία». Αυτό που εκφράζεται με την εικόνα αυτή είναι η τάση συρρίκνωσης της άλλοτε φιλελεύθερης δημοσιότητας που αποτελούσε αγωνιστικό μέσο πολιτικοποιημένων ατόμων εναντίον της μυστικής «κλειστής» πολιτικής», σε ένα σύνολο από στατιστικά μεγέθη στα οποία ανατρέχουν με τις λεπτές μεθόδους τους οι δημοσκοπήσεις για να διαπιστώσουν το «κλίμα» και τις διαθέσεις του εκλογικού σώματος. Όσο περισσότερο η δημοσιότητα περιγράφεται με «ποσοστά δημοτικότητας» πολιτικών προσώπων, ή «ρεύματα» και εκλογικά προγνωστικά, τόσο περισσότερο χάνει την ουσία του αυτό που θα μπορούσε ακόμη να ονομασθεί δημοσιότητα.

Βρισκόμαστε και πάλι μπροστά στο ίδιο σχήμα: μία μειοψηφία πολιτικά ενεργών ατόμων απέναντι στην πλειοψηφία των παθητικών και απαθών πολιτών «που έχουν πάθει ανοσία στο μικρόβιο των καθημερινών πολιτικών αντιθέσεων»⁴⁰. Οι πολιτικές συζητήσεις έχουν παραχωρήσει την θέση τους στις πρακτικές του marketing: «Αντί για διαμόρφωση της κοινής γνώμης κυριαρχεί στην κατευθυνόμενη δημοσιότητα ένα κλίμα εύκολης χειροκρότησης προσφωρών, που έχουν σχεδιασθεί μέσα στο υπολογισμό της κοινωνικής ψυχολογίας, και απευθύνονται σε ασυνείδητες τάσεις ώστε να προκαλέσουν προβλέψιμες αντιδράσεις...»⁴¹.

39. Συγκρ. Η κοινωνία έχει μείνει πλέον μόνο κοινό, G. Hoffmann, από το περιοδικό Die Zeit, αρθ. 51, 11. Δεκ. 1981, σελ. 59 κ.ε.

40. Habermas, Δομικές μεταβολές, σελ. 254.

41. Habermas, Δομικές μεταβολές, σελ. 258.

δραστηριότητα του αποδέκτη, και είναι διαθέσιμη κάθε στιγμή.

— Οι εικόνες της τηλεόρασης μεταβιβάζονται τυφλά σε ένα πολύ πλατύ κοινό, του οποίου οι αντιδράσεις μπορούν να γίνουν αισθητές μόνο μεμονωμένα και σε ανεπαρκή βαθμό.

Το πρόγραμμα καθορίζει τι πρόκειται να δει ή να ακούσει ο θεατής κάθε ώρα της ημέρας ή της νύχτας. Για όσους παρακολουθούν πολλές ώρες τηλεόραση, «η γλώσσα ... δεν είναι αυτό που μιλάει κανείς, αλλά αυτό που ακούει. Η ομιλία δεν είναι πλέον δραστηριότητα, αλλά εξωτερικό ερέθισμα»⁴².

Απέναντι σε ένα τόσο ολοκληρωτικό μέσο, όπως η τηλεόραση, υψώνονται τα ερωτήματα: σε ποιές αλλαγές υπόκεινται οι παθητικοί θεατές κάτω από την διαρκή πίεση των εντυπώσεων της κατάστασης να «έχουν όλο τον κόσμο σπίτι τους», και επίσης ποιές είναι οι «όχι λιγότερο ιδιόμορφες συνέπειες αυτών των εντυπώσεων πάνω στις τρέχουσες κοσμοθεωρίες και πάνω στον ίδιο τον κόσμο»;⁴³.

5. Κοινή γνώμη στην εποχή της μαζικής επικοινωνίας — παράδειγμα τηλεόραση

Σαν μέσο μαζικής επικοινωνίας θεωρούνται γενικά όχι μόνο ο τύπος, ο κινηματογράφος, η ραδιοφωνία και η τηλεόραση, αλλά επίσης οι δίσκοι, κασέτες, βιντεοταινίες, κτλ. Το κοινό στοιχείο σε όλα αυτά τα μέσα είναι η ποσοτικά μεγάλη διάδοση, η σχετική ομοιομορφία του περιεχομένου, και ο μονόπλευρος χαρακτήρας της επικοινωνίας που προσφέρουν χάρη στον οποίο εξασφαλίζεται η ενσωμάτωση μεγάλων και συχνά ετερογενών στρωμάτων του πληθυσμού.

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας έχουν ήδη εξελιχθεί σε κοινωνικο-πολιτιστικούς θεσμούς, ανάλογους με τους θεσμούς των πρωτόγονων πολιτισμών που ήταν γνωστοί στην εθνολογία του προηγούμενου αιώνα σαν «ανιμιστικές θρησκείες»⁴⁴. Η διάφορα απέναντι στους

42. Ο απηρχαιωμένος άνθρωπος, G. Anders, Μόναχο 1956, σελ. 109.

43. Ο απηρχαιωμένος άνθρωπος, Anders, σελ. 111.

44. Π.χ. ο Edward Burnett Tyler (1832-1917) προσπάθησε να εξηγήσει τους πρωτόγονους πολιτισμούς μέσα από την πίστη στις ικανότητες ισχυρών πνευμάτων, και έφθασε έτσι σε ένα βαθμό κατανόησης των θρησκειών και των τελετουργιών αυτών των πολιτισμών.

θεσμούς, εκείνους έγκειται ουσιαστικά μόνο στο γεγονός ότι στα σημερινά μαζικά μέσα είναι ανοιχτό το θέμα «ποιός λέει τί σε ποιόν, σε ποιο κανάλι, και με ποιά σκοπό». Αντίθετα στους πρωτόγονους πολιτισμούς ήταν ξεκαθαρισμένο ποιός θα παίζει τον ρόλο του «πνεύματος» και ποιός του «δέκτη». Από τότε έχουν μεσολαβήσει μάγοι, μάντιες, ιερείς, που γιάτρευαν ή χόρευαν τον χορό της βροχής, με ουσιαστικό ρόλο την μεσολάβηση και την επικοινωνία με τα πνεύματα και τους προγόνους.

Αν ανοίξουμε ένα παλιότερο λεξικό και αναζητήσουμε την λέξη «medium» (= μέσο επικοινωνίας), θα συναντήσουμε κατά κανόνα μία παραπομπή στο λήμμα «πνευματισμός». Παρόλη την διαφορά της από την σημερινή έννοια των μαζικών μέσων επικοινωνίας, η έννοια του «μέντιουμ» εξακολουθεί να έχει ένα κοινό με αυτά: την μεταβίβαση πληροφοριών από τον «άλλο κόσμο», που σήμερα δεν είναι παρά ο υπόλοιπος κόσμος, πέρα από τους τέσσερις τοίχους του θεατή. Η υποβλητικότητα και η γοητεία που έχουν ιδιαίτερα οι «ζωντανές μεταδόσεις», δεν είναι ξένη προς την αντίστοιχη υποβλητικότητα των πνευματιστικών «μέντιουμ». Ο μέσος (δυτικο-)Γερμανός παρακολουθεί κατά μέσο όρο 2 ώρες καθημερινά τηλεόραση τις εργάσιμες ημέρες, και πάνω από 3 ώρες Σάββατο και Κυριακή. Ο χρόνος που αφιερώνει σε διάβασμα είναι μισή ώρα κατά μέσο όρο για εφημερίδες (συνήθως τοπικές) και περιοδικά, και κάτω από 15 λεπτά για βιβλία.

Όταν η παραστατικότερη και άρα «πειστικότερη» εικόνα πάρει την θέση του γραπτού λόγου, το αποτέλεσμα είναι ο βαθμιαίος περιορισμός της αφαιρετικής δραστηριότητας και του νηπτικού προβληματισμού. Η τηλεόραση — και σε μικρότερο βαθμό το ραδιόφωνο — διαμορφώνει πολιτικές απόψεις, ακόμη και όταν δεν μεταδίδει τίποτε το φανερά πολιτικό. Όλα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, και όχι μόνο ο τύπος, αποτελούν ένα είδος «τέταρτης εξουσίας». Η τηλεόραση είναι ένα μέσον που επιδρά στον συναισθηματικό κόσμο του αποδέκτη. Οι συγκεκριμένες και ζωντανές εικόνες έχουν πολύ μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από τον έντυπο λόγο, ο οποίος προκαλεί τουλάχιστον τον σκεπτικισμό του αναγνώστη καθώς απαιτεί προσπάθεια για να κατανοηθεί. Ο χαρακτηρισμός «ζωντανός» μπορεί να συνδεθεί μόνο με την εικόνα. Αλλά η «ζωντανή» εικόνα δεν είναι υποχρεωτικά πράγματι.

Ανεξάρτητα από την προσωπική στάση του καθενός απέναντι στις θετικές, αρνητικές ή ουδέτερες επιδράσεις της τηλεόρασης, το γεγονός είναι ότι η εικόνα κυριαρχεί πάνω στις συζητήσεις και τις διαθέσεις, και

οπωσδήποτε έχει βαθιά επιρροή στον κόσμο των παραστάσεων εκείνων στους οποίους απευθύνεται.

Οι δυσκολίες αρχίζουν ήδη από το θέμα της «δημοσιότητας» της τηλεόρασης. Από την μία πλευρά το τηλεοπτικό κοινό —δηλαδή η πλειοψηφία των τακτικών καταναλωτών αυτού του μαζικού μέσου— δεν αποτελεί ένα κοινό που θα ήταν πραγματικά σε θέση να παρουσιάσει μία δημόσια αντίδραση με πολιτικές συνέπειες. Αντίθετα αποτελείται από έναν κυριολεκτικά ανώνυμο στρατό μεμονωμένων ατόμων και μικρών ομάδων, οι επιθυμίες των οποίων μπορούν ίσως να διαπιστωθούν με την βοήθεια δημοσκοπήσεων, αλλά οι οποίοι δεν μπορούν να διαμορφώσουν συνεπή συνολική πολιτική θέληση. Είναι αμφίβολο αν με την «μονοδρομική» δομή της τηλεόρασης θα μπορούσε ποτέ να δημιουργηθεί «κοινή γνώμη». Σε κάθε περίπτωση, το βέβαιο είναι ότι αυτοί που βρίσκονται στην θέση του «θεατή» δεν είναι εύκολο και ούτε έχουν την θέληση να αντιμετωπίσουν με δυσπιστία αυτά που βλέπουν.

Αν στο σημείο αυτό κάναμε λόγο για «σκηνοθεσία», αυτό θα σήμαινε ότι η σκηνοθεσία μπορεί να διαχωριστεί από την «πραγματικότητα», κάτι που προϋποθέτει μία αρκετά σοβαρή κριτική ικανότητα από την πλευρά του θεατή.

Με την συνεχιζόμενη και αυξανόμενη τηλεοπτική κατανάλωση, ο ήδη υπερφορτωμένος θεατής βρίσκεται διαρκώς περισσότερο απομονωμένος και αβοήθητος. Και αυτό που κάνει συνήθως κάποιος που αισθάνεται αβοήθητος, είναι να αναζητήσει λαβή από τις υπάρχουσες δομές, να προσαρμοστεί στο κλίμα των ανιληψέων γύρω του, το κλίμα δηλαδή που του μεταφέρεται —αν δεν κατασκευάζεται— από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας. Και από την άλλη πλευρά, αυτό που αποφεύγουν οι δημιουργοί των προγραμμάτων είναι να προσξενούν δυσπρόσπεκα και αγανάκτηση, κάτι που κατά κανόνα συμβαίνει όταν βήγονται καθιερωμένες «αυτονόητες» συνήθειες, όταν τα πράγματα δεν γίνονται «όπως πρέπει».

Η εικόνα και οι πολύπλευρες δυνατότητες παρουσιάσής της, ο καταιγισμός των οπτικών ερεθισμάτων, έχουν παραγκωνίσει τον ακουστικό λόγο, δηλαδή την ουσιαστική πληροφορία, σε δευτερεύοντα ρόλο. Αυτό που μεταδίδεται από την τηλεόραση, το μήνυμα, επειδή ακριβώς είναι κυρίως εικόνα και όχι λόγος, οδηγεί τον θεατή σε μία παθητική καταναλωτική στάση.

Η τηλεοπτική εικόνα γίνεται πιστευτή, αλλά η πιστευτή εικόνα δεν

γίνεται απόλυτα κατανοητή, και ούτε θα μπορούσε ποτέ να γίνει, αφού έρχεται αμέσως η επόμενη εικόνα που δεν αφήνει χρόνο για προβληματισμό πάνω στην προηγούμενη. Φαντάσματα, που διεισδύουν στο δωμάτιο του αποδέκτη, και αναβάλουν επί αόριστον την λογική επεξεργασία των λαμβανόμενων λεκτικών πληροφοριών μεταβάλλοντας την πληροφόρηση σε απλό οπτικό καταναλωτισμό: ο ουσιαστικός προορισμός του τεχνολογικού θαύματος της τηλεόρασης.

Η συνεπίδραση της συντριπτικής πλειοψηφίας των σημερινών θεατών καταλαμβάνεται συστηματικά από προγράμματα των μέσων μαζικής επικοινωνίας, που παίρνουν την θέση των «προσωπικών αναγκών». Τα ενδιαφέροντα που έχουν γίνει υποκειμενικά —καθώς έχουν αποκοπεί από τα κοινά— καλύπτονται από τα μαζικά μέσα, και συχνά παραγκωνίζονται από άλλα, χάρη στην τεχνική πρόοδο. Με τον τρόπο αυτό έχει μεταβληθεί ριζικά η σχέση μεταξύ «ιδιωτικής» και «δημόσιας» ζωής. Στην θέση της «προσωπικής σφαίρας», της αυτοσυγκέντρωσης και της περισυλλογής, έχει περάσει ένα ανώνυμο «πρόγραμμα», που, χωρίς να έχει σημασία το συγκεκριμένο περιεχόμενό του, εξυπηρετεί την ισοπέδωση της προσωπικής ταυτότητας, τον παραμερισμό των υποκειμενικών αναμνήσεων, και άρα την «λήθη».

Το κριτήριο για την επιτυχία ενός προγράμματος, τα υψηλά ποσοστά ακροαματικότητας, είναι ήδη ένα προϊόν της παθητικής νοοτροπίας των αποδεκτών, ο ελεύθερος χρόνος των οποίων καταναλώνεται με την παρακολούθηση των προγραμμάτων.

Ο τηλεοπτικός εθισμός είναι το τεχνικά τελειοποιημένο υποκατάστατο για την έλλειψη της πραγματικής επικοινωνίας. Η ισότιμη επικοινωνία προϋποθέτει διαδικασίες κατανόησης, στο πνεύμα ενός διαλόγου μεταξύ υποκειμένων με μεταβιβάσιμο σύνολο παριστάσεων, ενώ η τηλεόραση παραμένει ένας εξωτερικός μονόλογος, που χάρη στην τεχνική του τελειότητα διαθέτει το κύρος της δημόσιας δεσμευτικότητας.

Τα τηλεοπτικά μέσα σκηνοθετούν ψευτο-διαλόγους και παράγουν ανώνυμα πρότυπα αναγκών, προσφέροντας ευκαιρίες ταύτισης με αυτά, την πραγματοποίηση της οποίας όμως δεν επιτρέπει. Η οικογένεια απαλλάσσεται από την υποχρέωση ενός διαλόγου. Καθώς δεν έχει κανείς να πει τίποτε, αφήνει το «κουτί» να μιλάει, ενώ κατά κανόνα ούτε τα ερεθίσματα που προσφέρει αυτό χρησιμεύουν σαν αφορμές για επικοινωνία, έστω και με την μορφή «καυγά».

δημοσιότητας, τον πυρήνα του αστικού τρόπου ζωής, που σήμερα έχει πάψει να υπάρχει. Έτσι είναι εύκολο για ένα μαζικό μέσον όπως η τηλεόραση να παρεμβάλλει στην ήδη κορεσμένη ιδιωτική σφαίρα και να την προγραμματίζει.

Η αλλοτρίωση που προκαλείται από την τηλεόραση και τις περισσότερες κινηματογραφικές ταινίες, κυρίως τα αστυνομικά έργα και τα γουέστερν, έχει περιγραφεί από τον Αδόλφο με την εξής εικόνα: «Η τέχνη ... περιπλανείται μεν σαν αμάξι τσιγγάνων σε όλο τον κόσμο, αλλά ουσιαστικά δεν βγαίνει ποτέ από το σταύντιο»⁴⁵.

Η αρνητική έννοια της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, όπως έχει καθιερωθεί μέσα από τα τηλεοπτικά μέσα, είναι από πολιτική άποψη ύποπτη, και μάλιστα όχι επειδή τα περισσότερα προσφερόμενα ερεθίσματα είναι «φτηνά» ή «χαμηλού επιπέδου», αλλά επειδή χάρη στην τηλεόραση έχει χαθεί κάθε δυνατότητα αυθορμητισμού και αυτόνομης κριτικής.

Η κριτική προς τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προκαλεί από την άλλη πλευρά με ευκολία τις υποψίες για νοσταλγική προσκόλληση στο παρελθόν (έντυπος λόγος, φωτογραφία, κινηματογράφος) και ρομαντική απόρριψη της τεχνικής επανάστασης των ηλεκτρονικών μέσων. Όμως ακόμη και αν ήταν έτσι, η τάση αυτή θα ήταν καταδικασμένη. Τα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας υπάρχουν, και αυτό δεν μπορεί να το αρνηθεί κανείς.

Η κριτική πάντως δεν στρέφεται εναντίον των τεχνικών δυνατοτήτων που προσφέρουν τα ηλεκτρονικά μέσα, αλλά προσανατολίζεται στο θέμα της χρήσης τους. Αναμφίβολα τα μέσα αυτά αποτελούν μία απάντηση στην μαζική ανάγκη για πλουραλισμό και ευκολία πρόσβασης στην πληροφόρηση, για διεύρυνση των δυνατοτήτων πρόσληψης παραστάσεων, αλλά ταυτόχρονα εκμεταλλεύονται αυτή ακριβώς την ανάγκη. Η ελκυστικότητα των μαζικών μέσων δεν στηρίζεται στην δημιουργία τεχνητών αναγκών, αλλά στην εκμετάλλευση υπαρκτών και νόμιμων αναγκών. Η ύπαρξη αυτών των μέσων εγείρει υποσχέσεις και προσδοκίες, οι οποίες δεν εκπληρώνονται με τον τρόπο της χρησιμοποίησής τους.

Τέτοιες φυσιολογικές και παραδεκτές ανάγκες, που εκφράζονται με την κατανάλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας, είναι π.χ.:

— Η ανάγκη για συμμετοχή στις κοινωνικές διαδικασίες, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

45. Κοινωνιολογικά γραπτά, Th. W. Adorno, Φρανκφούρτη 1979, σελ. 133

Η παράλυση των παθητικών θεστών αντικατοπτρίζεται από την πολιτική απάθεια του εκλογικού σώματος, που έχει γίνει κανόνας. Ο θεατής μαθαίνει από την τηλεόραση για την πολιτική: ότι η τάδε συγκεκριμένη απόφαση είναι επιτυχία των τάδε πολιτικών, που μόλις συνεδρίσαν και κατέληξαν στην τάδε απόφαση, και από τις χειραψίες και τα χαμόγελα των οποίων μπροστά στον φακό μπορεί κανείς να καθουχασθεί, ότι παρά τις δυσμενείς συγκυρίες βρέθηκε η καλύτερη δυνατή λύση. Ή ακόμη, αν δεν έχει βρεθεί η λύση: αυτός που τους είδε από το δωμάτιό του να κατεβαίνουν προβληματιζόμενοι τα σκαλοπάτια έξω από το κτίριο της συνεδρίασης, θα είχε ποτέ το θράσος να τους κατακρίνει, ή να σκεφθεί ότι θα μπορούσε ίσως ο ίδιος να τα καταφέρει καλύτερα;

Το μήνυμα που έρχεται από την οθόνη είναι σαφές: η πολιτική είναι το πεπρωμένο των πολλών, και βρίσκεται στα χέρια των λίγων, που κάνοντας χαμογελαστοί αισιόδοξες δηλώσεις υποβάλλουν τα έργα τους κάθε τετραετία στην κρίση των εκλογών. Η εξατομίκευση και η αντιστροφή της «προσωπικής ζωής», που έχει στραφεί προς την δημόσια, αλληλοσυμπληρώνονται, και κάνουν την πολιτική να εμφανίζεται σαν κάτι το απόλυτο και υπερβατικό στον ορίζοντα των θεστών.

Αυτό που προσφέρει η τηλεόραση χάρη στην δομή της, όσον αφορά την σχέση της με την πολιτική, μπορεί να περιγραφεί σαν η τυποποίηση και η επισφράγιση της αποξένωσης του εκλογέα από την πολιτική, και παράλληλα η εξύψωση αυτής της αποξένωσης σε ένα καθεστώς δεύτερης φύσης. Έτσι η πολιτική αποκτά τον χαρακτήρα ενός τομέα της ψυχαγωγίας, μίας ψυχαγωγίας που δεν είναι πάντοτε επιτυχημένη, κάτι που αντισταθμίζεται από το γεγονός ότι οι πολιτικές εκπομπές συνήθως μεταδίδονται σε ώρες με μικρή ζήτηση. σαν ένα αναγκαίο κακό για την συμπλήρωση του προγράμματος.

Η τηλεόραση είναι η τεχνικά τελειοποιημένη κατάσταση της εξάρτησης. Τεχνικά τελειοποιημένη, επειδή για να υπάρξει εξάρτηση πρέπει να υπάρχει παράλληλα και ένας βαθμός αυτονομίας, η εκμηδένιση της οποίας είναι ακριβώς η ιδιαιτέρη επιτυχία ενός τόσο ολοκληρωτικού μέσου όπως η τηλεόραση. Για να μπορεί να γίνει λόγος για παθητική αποδοχή και απλή αναπαραγωγή της αλλοτριωμένης ύπαρξης των υποκειμένων που έχουν απογυμνωθεί από την συνείδησή τους, είναι απαραίτητο να υπάρχει ο ορισμός της αυτόνομης διαφοροποίησης μεταξύ ιδιωτικής και κοινωνικής ζωής, η οποία όμως ιστορικά έχει δεθεί με τον διαχωρισμό μεταξύ προσωπικής ζωής και

χώρες του τρίτου κόσμου, και αυτό μπορεί να αναγνωρισθεί από ένα απλό γεγονός:

Κάθε φορά που εκδηλώνεται σε μία χώρα ένα πραξικόπημα για την εγκατάσταση στρατιωτικής δικτατορίας, οι πραξικοπηματίες φροντίζουν πάντοτε να καταλάβουν πρώτα όχι τους κεντρικούς δρόμους και τα δημόσια κτίρια ή τις βαριές βιομηχανίες, αλλά τους ραδιοσταθμούς, την τηλεόραση, τους οργανισμούς τηλεπικοινωνιών και τα κρατικά τυπογραφεία. Η κατοχή πληροφοριών σήμερα είναι σημαντικότερη παρά ποτέ, και αυτό μπορεί να φανεί από το γεγονός ότι ακόμη και ο μικρότερος οργανισμός διατηρεί τμήμα «δημοσίων σχέσεων».

Σε τί οφείλεται η διαρκώς αυξανόμενη επιρροή της τηλεόρασης;

1. Μπορεί να προσφέρει τα πάντα για τους πάντες (και ιδίως «ζωντανά»).
2. Δείχνει (φαινομενικά τουλάχιστον) τα πράγματα όπως ακριβώς είναι. Έχει από την φύση της θεπκιστικό χαρακτήρα, αφού δεν μπορεί να υπάρχει «λογική» εναλλακτική αντίδραση απέναντι στην πραγματικότητα εκτός από την προσαρμογή στην πραγματικότητα αυτή (παρουσίαση της απτής «πραγματικότητας»).
3. Σε σύγκριση με το τυπωμένο χαρτί, το μέγαφωνο του ραδιοφώνου ή την οθόνη του κινηματογράφου, η τηλεόραση αποτελεί ένα σύνθετο έργο τέχνης, που συνενώνει όλα τα προτερήματα των άλλων μέσων: ήχο, εικόνα, λόγο, χρώμα, σε συνδυασμό με την «ανθρώπινη νότα», χωρίς την οποία θα έχανε ένα μεγάλο μέρος από την «μαγεία» της.
4. Το αναμφισβήτητο πλεονέκτημα της τηλεόρασης είναι η συνεχής παρουσία της στο σπίτι, όπως επίσης

5. Η οικονομική πλευρά: με την πληρωμή μίας ανεπαίσθητης συνδρομής (μηνιαία τέλη) μπορεί να έχει κανείς κάθε μέρα όλο τον κόσμο στο σπίτι του.

6. Η ιδιαιτερότητα της τηλεόρασης είναι η εξισορροπημένη παρουσίαση του συνόλου του κόσμου των ανθρώπων, και μάλιστα με την μεγαλύτερη δυνατή χρονική αμεσότητα, ώστε πατώντας ένα κουμπί να μπορεί ο καθένας να μεταφερθεί με τις αισθήσεις του σε κάθε σημείο της γης.

Ο όρος «πολιτιστική βιομηχανία»⁴⁶ είναι απόλυτα δικαιολογημέ-

46. Συγκρ. κυρίως: Ο διαφωτισμός σαν μαζική απάτη, M.Horkheimer/Th. W.

— Η ανάγκη για νέες μορφές πρωτοβουλίας, για απελευθέρωση από την άγνοια και την παθητικότητα.

Το τελικό αποτέλεσμα είναι συνήθως η ψευδαίσθηση της «πανταχού παρουσίας» του θεατή, ή κάτι σαν την «Βουλή των αναγνωστών» της εφημερίδας Bild, που δημιουργεί την αυταπάτη της άμεσης δημοκρατίας ενώ στην πραγματικότητα φροντίζει να ενισχύει τα πρότυπα προκαταλήψεων που καλλιεργούνται μέσα από τις στήλες.

Αυτό που εκφράζεται από την κατάσταση αυτή είναι το φανερό γεγονός ότι η κριτική ικανότητα και οι δυνατότητες πρόσληψης παραστάσεων των καταναλωτών των μαζικών μέσων δεν είναι το ίδιο υψηλές με το επίπεδο τεχνικής προόδου των ηλεκτρονικών μέσων, και ότι για τον λόγο αυτό η τεχνολογική πρόοδος μετατρέπεται σε νέες μορφές εξάρτησης για τους καταναλωτές οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με έναν χείμαρο πληροφοριών που μάλλον τους αποπροσανατολίζουν, καθώς δεν έχουν να αντιπάρουν ικανοποιητικές δυνατότητες λογικής επεξεργασίας αυτών των πληροφοριών, και έτσι καταλήγουν στην τυφλή αφομοίωση αυθαίρετων «μηνυμάτων» που τους οδηγούν σε μόνιμη εξάρτηση από εξωτερική καθοδήγηση: ακριβώς το αντίθετο της δημοκρατικής διαμόρφωσης πολιτικής θέλησης. Η ικανότητα αντίληψης και κρίσης του μέσου καταναλωτή έχει ισοπεδωθεί από τις σύλληπτες διαστάσεις των ερεθισμάτων που προσφέρει ο κόσμος των ηλεκτρονικών μαζικών μέσων, και έτσι το υποκείμενο κινδυνεύει κάθε στιγμή να μεταβληθεί σε αντικείμενο.

Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, και προπάντων η τηλεόραση, υπόσχονται να γεμίσουν τον ελεύθερο χρόνο προσφέροντας διασκέδαση. Στην πραγματικότητα όμως μένουν αιχμαλωτισμένα από τις ανάγκες της επαγγελματικής εργασίας, που είναι εξωτερικά κατευθυνόμενες, άρα αλλοτριωμένη εργασία. Η διασκέδαση, τα τουριστικά ταξίδια, «ρυθμίζονται» πολλές φορές με εντελώς «επαγγελματικό» τρόπο, με ορθολογικό καταμερισμό και εντολές των οργανωτών, στις οποίες υπακούουν αυτοί που «διασκεδάζουν».

Ο ελεύθερος χρόνος υπακούει στους νόμους της εργασίας και του επαγγελματισμού. Η καταναλωτική νοοτροπία, με την οποία διαμορφώνεται ο ελεύθερος χρόνος από την βιομηχανία της διασκέδασης, έχει σκοπό να εξασφαλίζει ότι οι μάζες θα διατηρούν την καλή τους διάθεση. Η «βιομηχανία συνειδησεων» έχει αναδειχθεί καθοριστικός παράγοντας στο δεύτερο μισό του αιώνα μας, διαμορφώνοντας την νοοτροπία και την συμπεριφορά εκτεταμένων στρωμάτων του πληθυσμού όχι μόνο στις βιομηχανικές αλλά και στις

μονολιθικά σαν απολιτική συμπεριφορά. Η άρνηση πολιτικής συμμετοχής κάτω από ένα καθεστώς όπως π.χ. του εθνικοσοσιαλισμού αποτελεί πολιτική πράξη, και έχει τον χαρακτήρα της αντίστασης. Η μη συμμετοχή ισοδυναμεί μερικές φορές με σαμποτάζ. Από την άλλη πλευρά επίσης, η ενεργητική πολιτική δραστηριότητα μπορεί να γίνει ρουτίνα και να χάσει κάθε νόημα αν η εκλογή και η έκταση των χρησιμοποιούμενων μέσων δεν έχει ορατή σύνδεση με την λογική των πολιτικών στόχων (π.χ. στον προεκλογικό χαρτοπόλεμο, που συχνά δεν διαφέρει από εμπορική διαφήμιση και απωθεί αντί να προσελκύει τους εκλογείς που διαθέτουν κριτικές ικανότητες).

Αν η παραπάνω πρόταση ισχύει, τότε κάθε ποσοτική μέθοδος για την αξιολόγηση της πολιτικής απάθειας ή συμμετοχής είναι ανεπαρκής, και άρα μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα. Από κριτήρια όπως η συμμετοχή σε σωματεία, συνελύσεις ή ψηφοφορίες, κριτήρια με καθαρά τυπικό χαρακτήρα, μπορεί να διαπιστωθεί μόνο η δραστηριότητα και όχι ο βαθμός της πολιτικής συνεδηγοποίησης κάποιου. Η πολιτική δραστηριότητα διαφέρει από την αλλοτριωμένη επαγγελματική δραστηριότητα, ακριβώς επειδή δεν μπορεί ποτέ να τυποποιηθεί και να γίνει ρουτίνα (στο πνεύμα της εργασιοθεραπείας).

Η πολιτική απάθεια δεν ταυτίζεται με την πολιτική αποστασιοποίηση. Η απλή τήρηση των αποστάσεων από τον τομέα της πολιτικής, δεν επιτρέπει δικαιολογημένα συμπεράσματα για πολιτική απάθεια. Μόνο όταν η πολιτική οδυστομία είναι προϊόν τυφλής αποδοχής του πολιτικού πεπρωμένου μπορεί ουσιαστικά να γίνει λόγος για απάθεια, αλλά ακόμη και τότε δεν έχει περιγραφεί ο ιδιαίτερος τρόπος έκφρασης της πολιτικής απάθειας.

Υπάρχουν τρεις έννοιες της πολιτικής απάθειας. Ενώ μερικοί συγγραφείς θέλουν να διανώσουν μια παραλλαγή απάθειας στην περισσότερο ή λιγότερο απολιτική συμμετοχή σε εκλογές, άλλοι παράγουν στην χαρακτηριστική για την πολιτική απάθεια τάση ηθικολογικής ή προσωπικής ερμηνείας πολιτικών διαδικασιών, και στις αντιδράσεις που παράγονται —ιδίως σε περιόδους κρίσης— από την τάση αυτή, οι οποίες συχνά συνδέονται με επιθετικότητα και φυλετικές διακρίσεις σε βάρος μειονοτήτων. Κάποιοι άλλοι επίσης, σε ένα πλαίσιο τεχνοκρατικά δομημένης πολιτικής πραγματικότητας όπου υπάρχουν μόνο λειτουργικές αναγκαιότητες και άρα δεν μένει περιθώριο για πολιτική δραστηριότητα εκ μέρους της πλειοψηφίας των πολιτών, ορίζουν την απάθεια σαν ένα μέρος της λειτουργίας του συστήματος. Τέλος οι

νος, καθώς η παρουσιαζόμενη ποικιλία καλύπτει στην πραγματικότητα μία ομοιομορφία. Τηλέοραση, κινηματογράφος, ραδιόφωνο, περιοδικά, σχηματίζουν ένα σύστημα, όλες οι συνιστώσες του οποίου συγκλίνουν. «Κατά βάθος πρόκειται για ένα κύκλο της χειραγώγησης και των αναπαραγόμενων αναγκών, που διαρκώς ενισχύουν την συνοχή του συστήματος»⁴⁷, με μία διαδικασία αφομοίωσης συνθηκών και εμφύτευσης προτύπων συμπεριφοράς (παθητικότητα, απώλεια της πρωτοβουλίας και του αυθορμητισμού, αναζήτηση της λήθης, κτλ) στους θεατές (ακροατές).

Η έλλειψη εναλλακτικών λύσεων απέναντι στα κυρίαρχα μέσα μαζικής επικοινωνίας υποβιβάζει τους ανθρώπους σε αντικείμενα: «οι διαθέσεις του κοινού, που δείχνουν να ευνοούν και πραγματικά ευνοούν το σύστημα της πολιτιστικής βιομηχανίας, είναι ένα μέρος του συστήματος και όχι η δικαίωσή του»⁴⁸.

Στο βιβλίο «Ο απρηχαιωμένος άνθρωπος», που πρωτοκυκλοφόρησε το 1956, ο Guenther Anders έχει δώσει μία ανάλυση των Αμερικανικών ραδιοτηλεοπτικών μέσων, η οποία σήμερα, ένα τέταρτο του αιώνα μετά, δείχνει να επαληθεύεται.

Ο Karl Kraus, που είχε αφιερώσει την ζωή του στην «αποκάλυψη του ψεύδους του έντυπου λόγου», είχε πει:

«Εν αρχή ήν ο Τύπος, και κατόπιν δημιουργήθηκε ο κόσμος».

Σήμερα η μορφή αυτή της κριτικής του τύπου είναι τουλάχιστον αφελής. Με δεδομένη την τηλεοπτική κατανάλωση, θα ήταν σωστότερο να πούμε:

«Εν αρχή ήν η εντύπιά, και μετά γίγνηται ο άνθρωπος».

VIII. Πολιτική απάθεια και συμμετοχή

Δεν είναι δυνατόν να αξιολογηθεί προκαταβολικά κάθε μορφή πολιτικής συμμετοχής σαν θετική, και όμοια η άρνηση πολιτικής συμμετοχής δεν μπορεί να χαρακτηριστεί πάντοτε και πάντα

Adorno, από το: Διαλεκτική του διαφωτισμού, Στογκόλμ 1947.

47. Ο διαφωτισμός, Horkheimer/Adorno, σελ. 145.

48. Ο διαφωτισμός, Horkheimer/Adorno, σελ. 146.

49. Συγκρ. Ο απρηχαιωμένος άνθρωπος, Anders, σελ. 191.

πολιτική. Στην βάση της στάσης αυτής υπάρχει η σκέψη ότι το άτομο μπορεί να αποκοπεί εντελώς από την πολιτική, ώστε να αφαιρεθεί είτε στην ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του είτε στο ιδανικό της επιστήμης. Σήμερα είναι μάλλον γενικά γνωστό ότι η σκέψη αυτή αποτελεί αυταπάτη.

Ενώ η επικουρική εκλογίκευση της πολιτικής απάθειας είναι κατά κανόνα υπόθεση των μορφωμένων αστικών κύκλων, η αδιαφορία προς την πολιτική, που εκφράζεται με την στάση «καλύτερα μακριά», είναι πολύ περισσότερο διαδεδομένη και είναι προϊόν της εμπειρίας ότι είτε έτσι είτε αλλιώς δεν μπορούν να αλλάξουν πολλά πράγματα, αφού η πολιτική είναι ανέκαθεν υπόθεση των λίγων που παλεύουν για εξουσία, κύρος και επιρροή. Η μορφή αυτή της απάθειας, που μπορεί να χαρακτηριστεί σαν μοιολατρία, είναι στην πράξη η συχνότερη.

Τα επιχειρήματα που προβάλλονται (στην Γερμανία) για την δικαιολόγηση αυτής της στάσης, είναι συνήθως τα εξής:

— Ο Γερμανός είναι ανίκανος να αφομοιώσει την δημοκρατική συμπεριφορά, καθώς η δημοκρατία του έχει επιβληθεί από ξένους στρατούς, μετά από εθνικές καταστροφές, και δεν έχει αναπτυχθεί αυθόρμητα μέσα από την ιστορική συνέχεια.

— Στην μεταπολεμική εποχή (τουλάχιστον ως το 1967) η οικονομική ασφάλεια και ο κορεσμός οδήγησαν σε μία αδιαφορία απέναντι στα θέματα της πολιτικής, τα οποία έτσι απομονώθηκαν από τα άμεσα καθημερινά ενδιαφέροντα. Η οικονομική ευημερία απεδείκνυε αυτόματα την λειτουργική ικανότητα του δημοκρατικού συστήματος, ώστε δεν φαινόταν να υπάρχει ανάγκη ιδιαίτερης πολιτικής δραστηριότητας. Οι αυξανόμενες δυνατότητες καταναλωτικής ικανοποίησης μεγάλων στρωμάτων του πληθυσμού, και η σταθεροποίηση των πολιτικών συσχετισμών, δημιούργησαν την εικόνα ενός ικανοποιητικού σε γενικές γραμμές συστήματος το οποίο χρειαζόταν βελτιώσεις μόνο σε δευτερεύουσες λεπτομέρειες. Όσο η εργασία, η εργατικότητα και η κατανάλωση προβαλλόταν σαν ιδανικά, τόσο επικρινόταν η πολιτική δραστηριότητα, από την στιγμή που ξέφευγε από τα όρια του κοινά αποδεκτού καθεστώτος της μεταπολεμικής περιόδου.

Κάθε τί που έχει σχέση με την πολιτική φαινόταν και φαίνεται σε πολλούς πολίτες σαν βαρετό και δυσάρεστο, ή τουλάχιστον όχι ευχάριστο, και η αιτία δείχνει να είναι το γεγονός ότι βασικό συστατικό της πολιτικής είναι οι κοινωνικές συγκρούσεις. Έτσι η πολιτική

συντηρητικοί κυρίως θεωρητικοί υποδεικνύουν τον νέο ρόλο του κράτους, το οποίο σαν μία γιγάντια επιχείρηση παροχής υπηρεσιών δεν επιθυμεί και δεν χρειάζεται κανενός είδους πολιτική δραστηριότητα.

Ο Franz Neumann⁵⁰ κατατάσσει στην κατηγορία της πολιτικής απάθειας τρία είδη πολιτικής στάσης:

— Αδιαφορία για την πολιτική, που προκύπτει από την πεποίθηση ότι η πολιτική δεν αφορά τους απλούς πολίτες, αφού πρόκειται για έναν αγώνα μεταξύ μικρών κλειστών ομάδων και ουσιαστικά δεν μπορεί να αλλάξει τίποτε στην κατάσταση αυτή.

— Επικουρική αντιμετώπιση της πολιτικής, σύμφωνα με την οποία ο ρόλος της πολιτικής και του κράτους είναι να δημιουργήσουν το πλαίσιο στο οποίο ο άνθρωπος θα αφιερωθεί στην ολοκλήρωσή του. Στην ρίζα αυτής της άποψης υπάρχει η πεποίθηση ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί ή δεν πρέπει να πραγματώσει τις δυνατότητές του στον τομέα της πολιτικής ζωής.

— Γενική και αφηρημένη απόρριψη του πολιτικού συστήματος, που εκφράζεται με την μορφή της απάθειας, από την στιγμή που το άτομο δεν βλέπει με κανένα τρόπο δυνατότητα να επιτευχθεί ριζική αλλαγή του συστήματος μέσα από τις προσπάθειές του.

Η τρίτη αυτή μορφή απάθειας αποτελεί τον πυρήνα της στάσης που μπορεί να χαρακτηριστεί σαν πολιτική αποστασιοποίηση, και κατά κανόνα οδηγεί σε μερική παράλυση του κράτους που με την σειρά της μπορεί να οδηγήσει στην εμφάνιση «καισαριστικών κινήσεων». Έτσι π.χ. εκμεταλλεύθηκε το Γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα την απαθή στάση πολλών πολιτών, σαν αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στην δεκαετία του 1930, και πέτυχε την ταύπισή τους με τον ηγέτη («φύρερ») του. Αποφασιστικό στοιχείο για την μορφή αυτή απάθειας είναι η απόλυτη απόρριψη του συστήματος από την πλευρά μίας ομάδας πολιτών που δεν βλέπουν λογική εναλλακτική λύση απέναντι στην επίσημη πολιτική των κυβερνήσεων κομμάτων, και άρα γίνονται επιρρεπείς στην δημαγωγία.

Η επικουρική εκλογίκευση, η αποστρόφι από την πολιτική καθημερινότητα, όπως εμφανίζεται στην δεύτερη μορφή απάθειας, αποτελεί την παραδοσιακή στάση των Γερμανών επιστημόνων και διανοούμενων, των μορφωμένων Γερμανών αστών απέναντι στην

50. Συγκρ. Φόβος και πολιτική, F. Neumann, από το: Δημοκρατικό και αυταρχικό κράτος, Φρανκφούρτη/Βιέννη 1967.

πραγματικότητα. Αν αυτή η υπόθεση ήταν σωστή, τότε ο πολιτικά απαθής πολίτης θα μπορούσε να οριστεί σαν άτομο που αρνείται την πολιτική, σαν πηγή παρενόχλησης της ταυτότητάς του, ώστε να μην υποχρεωθεί να παραδεχθεί την ανεπάρκειά του την οποία θεωρεί πηγή δυσάρεστων αισθημάτων.

-Σε αντίθεση με την απώθηση, που συνδέεται με ιδιαίτερα κίνητρα, η απάρνηση της πολιτικής αποτελεί μία απάρνηση της εξωτερικής πραγματικότητας την οποία το Εγώ δεν αισθάνεται ικανό να αντιμετωπίσει, και έτσι προσπαθεί να παρακάμψει. Η αποφυγή αυτή της πραγματικότητας μπορεί να εκφραστεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους: με την ικανοποίηση μέσα από τον καταναλωτισμό, ή με την αυτάρκη απομόνωση στην (αστική) διανόηση.

Απαλλαγμένο από τις δυσάρεστες καταστάσεις της προσωπικής αντιμετώπισης συγκρούσεων, το πολιτικά απαθές άτομο βρίσκει σαν αντιστάθμισμα την απολιτική μορφή «καλής συμπεριφοράς», που θα μπορούσε να περιγραφεί σαν «αρετές των συνοδοιπόρων».

Μία σειρά ερευνητών του «Ινστιτούτου Κοινωνικών Ερευνών», που εργαζόταν σαν πολιτικοί εξόριστοι στις Ηνωμένες Πολιτείες, αποπεράθηκαν στις έρευνές τους πάνω στην «Αυταρχική Προσωπικότητα»⁵¹ να κάνουν μία σύνδεση των μεθόδων διερεύνησης της κοινής γνώμης με τις ψυχαναλυτικές μεθόδους. Αντικείμενο της έρευνας ήταν ο στενότερος προσδιορισμός της δομής και του ρόλου του αυταρχικού χαρακτήρα, σαν προϊόν ενός γενικού κοινωνικού κλίματος. Το αποτέλεσμα ήταν ένα είδος ψυχογράμματος του αυταρχικού χαρακτήρα, που αποδεικνύει συγκεκριμένες αντιστοιχίες προτύπων αντιλήψεων.

Τα χαρακτηριστικά του αυταρχικού χαρακτήρα, όσον αφορά τις ψυχικές και ψυχοκοινωνικές τους ρίζες, συμπιπτουν από πολλές απόψεις, αν δεν ταυτίζονται τελικά, με τα χαρακτηριστικά της πολιτικής απάθειας. Όπως μπόρεσε να αποδειχθεί με εμπειρικές έρευνες οι οποίες ακολούθησαν την παραπάνω μελέτη για την «Αυταρχική Προσωπικότητα», στην γένεση τόσο του αυταρχικού χαρακτήρα όσο και της τάσης για πολιτική απάθεια, η οποία συχνά τον συνωδεύει, συμβάλλουν κυρίως ο αυταρχισμός των γονέων και η έλλειψη πολιτικής πληροφόρησης ή μόρφωσης. Από την διαπίστωση

51. Συγκρ. Η αυταρχική προσωπικότητα, Adorno/Fraenkel, Brunswik/Levinson/Sandford, Ν. Υόρκη 1969. Στα Γερμανικά: Μελέτες του αυταρχικού χαρακτήρα, T. W. Adorno, Φρανκφούρτη 1973.

απάθεια δεν είναι παρά ένα σύμπτωμα ενός πολύ πλατύτερου φαινομένου, που θα μπορούσε να ονομασθεί απέχθεια προς κάθε σύγκρουση.

Με την αναγωγή πάντως της πολιτικής απάθειας σε μία γενικότερη τάση αποφυγής συγκρούσεων, το μόνο που πετυχαίνουμε είναι απλά ένα νέο βήμα στον εμπλουτισμό της ορολογίας —αν δεν αναζητηθούν βαθύτερα οι αιτίες αυτής της τάσης αποφυγής συγκρούσεων. Αν και οι τρόποι συλλογικής αντίδρασης δεν μπορούν να κατανοηθούν άμεσα με την εξέταση της ατομικής συμπεριφοράς, είναι φυσικό να ερμηνευθούν πρότυπα συλλογικής συμπεριφοράς πάνω στο μοντέλο εξατομικευμένων ψυχολογικών διαδικασιών, καθώς, ως σήμερα τουλάχιστον, λείπουν από την πολιτική βιβλιογραφία οι αναλύσεις που θα εξηγούσαν ικανοποιητικά την πολιτική απάθεια.

1. Ο αυταρχικός κοινωνικός χαρακτήρας

Στην μελέτη του φαινομένου της αποφυγής συγκρούσεων, συναντάμε στην ψυχαναλυτική βιβλιογραφία συμπτώματα φόβου και έλλειψης αυτοπεποίθησης που δημιουργούνται από την αντιπαράθεση ενός αδύναμου Εγώ με την πραγματικότητα. Σύμφωνα με τις μελέτες αυτές, οι συγκρούσεις παρουσιάζονται στο Εγώ που έχει τάση αποφυγής συγκρούσεων όχι σαν φυσιολογικές διαδικασίες και μέρος της πραγματικότητας η οποία πρέπει να αντιμετωπισθεί, αλλά σαν μόνιμη πηγή φόβου, και έτσι ένα μέρος του Εγώ είναι υποχρεωμένο να φροντίζει για την αποφυγή των συγκρούσεων ώστε να μην είναι διαρκώς εκτεθειμένο στην πηγή του φόβου και της ανασφάλειας. Το Εγώ αρνείται την σύγκρουση και την μεταμορφώνει σε απολιτική κατάσταση, κατ'αφ'ερρόντας έτσι να αντιμετωπίσει όχι την ίδια την σύγκρουση αλλά τα δυσάρεστα αισθήματα που συνοδεύουν την αντιμετώπισή της. Με τον τρόπο αυτό, μέσα από διεργασίες αυτο-εξάπτησης, οι συγκρούσεις παρεμβαίνουν στην διαμόρφωση της ταυτότητας του Εγώ: μόλις αναγνωρισθούν σαν ανασφάλετες ακολουθεί μία οχύρωση σε απλή συμπεριφορά, που δεν σημαίνει τίποτε άλλο από την γνωστή παραίτηση από τους «πειρασμούς» του γύρω κόσμου, με σκοπό την άρνηση της ύπαρξής τους. Το ανασφαλές Εγώ απαλλάσσεται από τις συγκρούσεις που αποτελούν πηγή φόβου, με τον αμυντικό μηχανισμό της άρνησής του να δεχθεί την εξωτερική

του παραλληλισμού αυτού προκύπτει το ερώτημα, μήπως ένα μέρος τουλάχιστον των πολιτικά απάθων ατόμων δεν είναι μόνο πολιτικά ουδέτερα και αδιάφορα, όπως θα μπορούσε να φανεί με την πρώτη ματιά, αλλά είναι από την δομή της προσωπικότητάς τους επιρρεπείς σε προκαταλήψεις και προπαγάνδα.

Τα βασικότερα χαρακτηριστικά του αυταρχικού χαρακτήρα είναι:

- Διαχωρισμός του κόσμου σε σε δύο στρατόπεδα, τους «δικούς μας» και τους «άλλους».

- Αναγκαστική ταύτιση του ατόμου με την ομάδα του, μία διαδικασία που οδηγεί σε επιθετική εχθρότητα προς τις άλλες ομάδες.

- Αδιαφοροποίητη υιοθέτηση των δεδομένων καταστάσεων, και τάση διαμόρφωσης των αντιδράσεων του ατόμου πάνω σε ένα μίγμα αλήθειας και αναλήθειας.

- Μία επιφανειακή προσαρμοστικότητα, που κάνει τον αυταρχικό χαρακτήρα, μόλις αλλάξουν οι εξωτερικές συνθήκες, να στρέφεται σε άλλες δικαιολογίες για την συμπεριφορά του.

Στοιχεία του αυταρχικού χαρακτήρα είναι επίσης:

- Η ανικανότητα εναρμόνισης των εσωτερικών προθέσεων με τις εξωτερικές απαιτήσεις της πραγματικότητας.

- Ο διαρκής κίνδυνος «συντριβής» από τις καταστάσεις, ματαίωσης των εσωτερικών προθέσεων, και άρα απόλυτης υποταγής σε αυτό που γίνεται αντιληπτό σαν «σκληρή πραγματικότητα».

- Λόγω της ανασφάλειάς του, το άτομο αισθάνεται αδύναμο απέναντι στην υποχρέωση για συγκρίσεις με την πραγματικότητα, δηλαδή για διάκριση μεταξύ υποκειμενικών και αντικειμενικών δεδομένων, και αντισταθμίζει την αδυναμία αυτή με την προσκόλληση σε συγκεκριμένες και δοκιμασμένες πεποιθήσεις.

Ο αυταρχικός χαρακτήρας παρουσιάζει για τον λόγο αυτό τάση υποταγής, επιθετικότητας εναντίον ξένων ομάδων, προλήψεων, αποφυγής κάθε αυτοανάλυσης και αυτοκριτικής, ή με άλλα λόγια: τάση συλλογικού ναρκισσισμού, αντι-διανοήσης, και αντι-ουτοπισμού.

Τα αποφασιστικά κριτήρια για το σύνδρομο της πολιτικής απάθειας, είναι τα εξής:

- (—) Ελάχιστη ή καθόλου αυτογνωσία της κοινωνικής θέσης και του κοινωνικού ρόλου του ατόμου, και των πολιτικών συσχετισμών.

- Έλλειψη θετικής διάθεσης απέναντι σε πολιτικά ζητήματα, γεγονότα, ή πολιτικές αντιπαραθέσεις.

— Υπερβολική προβοιμία υπακόης σε απαιτήσεις, κανόνες και υποδείξεις, που προέρχονται από το «κράτος» ή τους εκπροσώπους του, ή σε δεδομένες αντιλήψεις που έχουν υιοθετηθεί χωρίς την παραμικρή αμφισβήτηση.

Σε αυτή την πολιτική συμπεριφορά αντικατοπτρίζονται κυρίως τρία χαρακτηριστικά στοιχεία, που μπορούν να περιγραφούν σαν αποφυγή αυτοκριτικής, σκαμψία αντιλήψεων, και προβοιμία υποταγής ή αντι-ουτοπισμός, και τα οποία με την σειρά τους είναι συμπτώματα της ανασφάλειας του Εγώ. Με όλα αυτά βέβαια δεν έχει απαντηθεί το ερώτημα σχετικά με την σύνδεση της πολιτικής απάθειας και του αυταρχισμού σε κάθε ατομική περίπτωση, αν π.χ. το ένα φαινόμενο προκαλεί ή απλά ενισχύει το άλλο. Μπορούν μόνο να διατυπωθούν υποθέσεις, που βοηθούν στην περιγραφή αυτής της σύνδεσης, χωρίς όμως να μπορούν να θεωρηθούν σαν αιτιοκρατικές σχέσεις. Είναι δυνατόν να δεχθούμε ότι κάποιες συγκεκριμένες ψυχολογικές τάσεις, χαρακτηριστικές για το σύνδρομο της αυταρχικότητας, συντελούν κατά ένα μέρος στην παρεμπόδιση της ανάπτυξης πολιτικών ενδιαφερόντων, κάτι που οδηγεί σε πολιτική απάθεια. Από την άποψη αυτή μπορεί να διατυπωθεί μία σχέση μεταξύ αυταρχικότητας και πολιτικής απάθειας, με την μορφή τριών κυρίως υποθέσεων:

1. Η ανασφάλεια του Εγώ, και ένας αντι-ουτοπισμός που είναι αποτέλεσμα παραίτησης από τον εξωτερικό κόσμο, αποτελούν διαστάσεις της αυταρχικότητας και παράλληλα είναι κεντρικά στοιχεία της πολιτικής απάθειας.

2. Η πολιτική απάθεια κατά κανόνα δεν είναι απλά μία ουδέτερη στάση απέναντι στον τομέα της πολιτικής, αλλά ανικανότητα ή άρνηση προσαρμογισμού προς αυτόν, που εκδηλώνεται με αυταρχικές προκαταλήψεις.

3. Ένα μέρος των πολιτικά απάθων ατόμων είναι αυταρχικά, και ο λόγος που αντιμετωπίζουν με αδιαφορία κάθε πολιτικό ζήτημα είναι ότι εσωτερικά μένουν αμετακίνητοι σε ιδέες και αντιλήψεις που επίσημα έχουν καταδικασθεί (όπως π.χ. η προσκόλληση στον εθνικοσοσιαλισμό, που έχει ταξινομηθεί σαν παθολογική μορφή συλλογικού ναρκισσισμού).

Η συμβατικότητα σε συνδυασμό με την ανασφάλεια —όπως παρουσιάζεται στον αυταρχικό χαρακτήρα— κλίνει στην απάθεια και την κυνική καταστροφικότητα.

Αν τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με το σύνδρομο της

αυταρχικότητας εξελιχθούν σε κυρίαρχη μή των κοινωνικών χαρακτήρων μίας κοινωνίας, η κατανόησή και η επικοινωνία αντικαθίστανται από χειραγώγηση, απάθεια, και τέλος βία.

Τα σχήματα που καθορίζουν τον αυταρχικό χαρακτήρα είναι προϊόν ιστορικών και κοινωνικών εξελίξεων. Η κριτική αυθεντία του Εγώ των αστικών υποκειμένων, ψυχική εκδήλωση της οικονομικής και κοινωνικής τους ανεξαρτησίας, έχει παραμεριστεί βαθμιαία στις εξελιγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες από την αυξανόμενη πίεση για ευελιξία και προσαρμοστικότητα στους μηχανισμούς της κοινωνικής εξουσίας. Τα πολύπλευρα συμπτώματα του συνδρόμου της κοινωνικής ηττας, καθώς δεν έχουν ιδιαίτερη σημασία τα μεμονωμένα χαρακτηριστικά αλλά η βασική κοινή τάση, δείχνουν στο σύνολό τους ότι το πρότυπο του αυτόνομου πολίτη έχει γίνει αναχρονιστικό.

2. Ο ετεροπροσδιοριζόμενος

Αποφασιστική συμβολή στο πρόβλημα της πολιτικής απάθειας είχε η Αμερικανική κοινωνική ψυχολογία. Ο David Riesman με την μελέτη «Η μοναξιά της μάζας» (1950) έστρεψε τα βλέμματα στο φαινόμενο αυτό, το οποίο ανέλυσε σε σχέση με τις δομικές συνθήκες της Αμερικανικής κοινωνίας. Το βιβλίο του είχε σαν υπότιτλο «Μια έρευνα των μεταβολών του Αμερικανικού χαρακτήρα». Πρόκειται για το θέμα των επιδράσεων της προηγμένης εκβιομηχάνισης και των προτύπων καταναλωτισμού και ευημερίας που την συνωδεύουν, της τάσης αστικοποίησης και επιστημονικοποίησης του τρόπου ζωής, πάνω στον κοινωνικό χαρακτήρα των ανθρώπων. Ο Riesman καταλήγει στην πασίγνωστη διάκριση τριών τύπων συμπεριφοράς: παραδοσιακή, εσωπροσδιοριζόμενη και ετεροπροσδιοριζόμενη.

Για την ερμηνεία του φαινομένου της πολιτικής απάθειας ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρίτος τύπος συμπεριφοράς: ο ετεροπροσδιοριζόμενος. Σε μία ετεροπροσδιοριζόμενη κοινωνία, αποφασιστικό μέτρο για την κρίση και την αξιολόγηση της συμπεριφοράς του ατόμου από το ίδιο το άτομο γίνεται η αναγνώριση των «άλλων», η προσαρμογή στην κοινή γνώμη και τα «σημάτά» της, δηλαδή την μαζική πληροφόρηση από τον τύπο, την γνώμη συναδέλφων, συνομηλίκων και συγγενών⁵².

52. Η μοναξιά της μάζας, Riesman, εισαγωγή H. Schelsky, σελ. 9 κ.ε.

Η απλότητα και η σχηματικότητα αυτής της υπόθεσης δεν εμπόδισαν τον Riesman να ανατρέξει για την ανάλυση του τύπου της περιωριακής συμπεριφοράς σε πολυάριθμες μελέτες και υλικό που είχε συγκεντρώσει η Αμερικανική κοινωνιολογία από το τέλος του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Η θέση ότι ο σύγχρονος πολίτης των ανεπτυγμένων βιομηχανικών κοινωνιών της ευημερίας έχει περιθωριοποιηθεί, επαληθεύεται κυρίως μέσα από την περιγραφή του μεσοαστού που απασχολείται σε εξαρτημένη εργασία, κατοικεί στα προάστια των Αμερικανικών μεγαλουπόλεων, και έχει περάσει από μία εκπαίδευση σε κολλεγιακό επίπεδο. Η βασική θέση του Riesman είναι ότι η καταναλωτική στάση έχει αναδειχθεί σε κυρίαρχη μορφή αντίδρασης στην κοινωνία των περιθωριοποιημένων ατόμων. Κάθε κοινωνία που επιτυγχάνει την μαζική παραγωγή, βρίσκεται υποχρεωμένη να υπαγορεύει διαρκώς αγαθά που πλεονάζουν και την υποχρεώνουν να καταναλώσει. Το καταναλωτικό νέες ανάγκες για την αύξηση της κατανάλωσης. Το καταναλωτικό δυναμικό μίας κοινωνίας στο στάδιο αυτό δεν είναι λιγότερο σημαντικό από π.χ. το εργατικό δυναμικό ή τις διαθέσιμες πρώτες ύλες, μάλλον γίνεται ακόμη σημαντικότερο, καθώς με την πρόοδο του αυτοματισμού και του καταμερισμού εργασίας, όχι μόνο στις διαδικασίες παραγωγής αλλά και στις παράλληλες δραστηριότητες της διοίκησης, της οικονομίας και της βιομηχανίας, το άτομο, σαν μέλος ενός γραφειοκρατικοποιημένου μηχανισμού παραγωγής, διατρέχει τον κίνδυνο να γίνει περιττό. Εμφανίζεται έτσι η ανεργία, που πρέπει να θεωρηθεί σαν δομική κρίση της Αμερικανικής οικονομίας και όχι σαν απλή παρενέργεια. Το μόνο που δεν γίνεται ποτέ περιττό είναι το καταναλωτικό δυναμικό του ατόμου, που επεκτείνεται μέσω του εμπορικού ανταγωνισμού και εκδηλώνεται πρωταρχικά με την κατανάλωση στον ελεύθερο χρόνο.

Οι αυξημένες καταναλωτικές υποχρεώσεις, εκ μέρους κυρίως των πλατύτερων μεσοαστικών στρωμάτων που αποτέλεσαν το μοντέλο για τον τύπο του ετεροπροσδιοριζόμενου που έδωσε ο Riesman, διεισδύουν σαν επιτακτικό κοινωνικό καθήκον σε όλους τους κανόνες και τα πρότυπα συμπεριφοράς των μεσοαστικών μαζών: στην στάση τους απέναντι στον πολιτιστικό τομέα, στον αθλητισμό, στην ανατροφή των παιδιών, και φυσικά απέναντι στην πολιτική. Όποιος έχει ζήσει έναν Αμερικανικό προεκλογικό αγώνα, δεν μπορεί να παραγνωρίσει τις ομοιότητες με μία γιγάντια διαφημιστική εκστρατεία, μία μάχη για την αποτύπωση της εικόνας του ενός ή του άλλου υποψήφιου προέδρου στις συνειδήσεις των εκλογέων, μία διαδικασία που κάνει τους εκλογείς

στόχους και αποδέκτες διαφημιστικών μηνυμάτων. Η καταναλωτική στάση καθορίζει πλέον την βάση του κοινωνικού κύρους, και η πολιτική χάνει έτσι το αντικειμενικό της περιεχόμενο και πέφτει στο επίπεδο της προσωπικής γοητείας, σύμφωνα ακριβώς με το πνεύμα του βιβλίου «Πώς να γίνετε Πρόεδρος».

Τα κυριότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν μία τέτοια πολιτική, είναι τρία:

1. Εξατομίκευση: οι αντικειμενικοί πολιτικοί και κοινωνικοί συσχετισμοί παρερμηνεύονται από τα υποκείμενα, με βάση τον περιορισμένο κύκλο των προσωπικών τους βιωμάτων, σαν σχέσεις μεταξύ συγκεκριμένων ατόμων και προσωπικών κινήτρων.
2. Ουδετεροποίηση απέναντι στο πολιτικό περιεχόμενο: η σχέση του ατόμου προς την τρέχουσα πολιτική κατάσταση, είναι υποτηνών. Ακόμη και η πρόσφατη ιστορία δεν θεωρείται σαν κάτι το οποίο έχει επιπτώσεις στις τρέχουσες αποφάσεις, και η γνώση της οποίας θα μπορούσε να αποτελέσει προϋπόθεση για πολιτικές αποφάσεις.
3. Ηθικολογική αντιμετώπιση του πολιτικού τομέα: τα πολιτικά γεγονότα αξιολογούνται σύμφωνα με τις καλές ή λιγότερο καλές προθέσεις των πρωταγωνιστών, οι οποίες μετρούνται με ηθικά και μόνο κριτήρια.

Για τους ετεροπροσδιοριζόμενους πολίτες η πολιτική δεν είναι παρά ένας τρόπος κατανάλωσης του ελεύθερου χρόνου, και μάλιστα όχι από τους καλύτερους, αφού προφανώς υπάρχουν χόμπι πολύ ελκυστικότερα από την απασχόληση με τις κάθε άλλο παρά διαφανείς διαδικασίες των πολιτικών αποφάσεων στο επίπεδο του κράτους. Η πολιτική δραστηριότητα σε μία καταναλωτική κοινωνία δεν βρίσκει μεγάλη εκτίμηση, τουλάχιστον όχι περισσότερη από ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία ή η κριτική αποστασιοποίηση, και θεωρείται μάλλον δουλειά των ειδικών. Πολιτικές κινητοποιήσεις παρουσιάστηκαν μόνο παροδικά με την μορφή λαϊκιστικών κινημάτων, όπως π.χ. τον 19ο αιώνα, ή με τον ακροδεξιό «Μακαρθισμό». Η πολιτική είναι ένα καταναλωτικό είδος που κατά περιόδους γίνεται της μόδας: τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο.

Η διαπίστωση της καταναλωτικής στάσης στον τομέα της πολιτικής είναι η πολιτικά σημαντική πλευρά του βιβλίου του Riesman, για την «Μοναξιά της μάζας». Αυτό που περιγράφει δεν είναι μόνο Αμερικανική υπόθεση, αλλά αφορά —τουλάχιστον ως προς τις τάσεις που υπάρχουν— και τις Ευρωπαϊκές συνθήκες. Οι εκλογές

πάρουν αργά ή γρήγορα και στην Ευρώπη τον χαρακτηρισμό θεάματος, που οργανώνεται από άλλους και στο οποίο ο πολίτης συμμετέχει σαν καταναλωτής —αναγνώστης, τηλεθεατής, ακροατής, ή χειροκροτητής σε προεκλογικές συγκεντρώσεις. Οι κομμικτικές αντιπαραθέσεις σε προεκλογικές περιόδους εξελίσσονται σε επιφανειακές διαδικασίες: η ουσία είναι να κερδηθεί η εμπιστοσύνη του πελάτη —στην συγκεκριμένη περίπτωση του ψηφοφόρου⁵³.

Κάτω από το φως των περιγραφών του Riesman δεν μπορεί να γίνει λόγος για εξήγηση της πολιτικής απάθειας και αδιαφορίας, που αποτέλεσαν ως τις αρχές κυρίως της δεκαετίας του 1960 την κυριαρχική και καθοριστική μορφή της μη συμμετοχής στις πολιτικές διαδικασίες της Ομοσπονδιακής Γερμανίας, σαν συνέπεια και προϊόν των εμπειριών από την αποτυχημένη κινητοποίηση στην περίοδο του ναζιστικού καθεστώτος, ή σαν συνέπεια των αισθημάτων συλλογικής πολιτικής ενοχής από την μία πλευρά, και από την άλλη σαν αποτέλεσμα της υποχρεωτικής στρόφης στις ατομικές ανάγκες και ενδιαφέροντα, που οφείλεται στις μεταπολεμικές στερήσεις. Μία τέτοια διαπίστωση δεν είναι μεν απόλυτα λανθασμένη, αλλά περιορίζει το πρόβλημα στο θέμα των αιώνων της πολιτικής απάθειας. Η τάση προς ένα ετεροπροσδιοριζόμενο τρόπο συμπεριφοράς στην πολιτική, όπως παρουσίασε ο Riesman, είναι μία ριζική, και μέχρι σήμερα ενισχυόμενη τάση, που είναι τόσο μαζική επειδή ακριβώς ευνοείται από τις γενικές τερες οικονομικές εξελίξεις των προηγμένων καπιταλιστικών συστημάτων.

Η σημερινή κοινωνία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σαν ένα τεράστιο και διαρκώς τελειοποιούμενο εργοστάσιο, που προσπαθεί να εξασφαλίσει την πίστη του «προσωπικού» στην «διοίκηση», δηλαδή να παρακινήσει την πλειοψηφία των μελών της σε μία περισσότερο ή λιγότερο αδιάφορη συμπεριφορά, που να προσαντολίζεται στην εργασία και την κατανάληψη. Έτσι η πολιτική απάθεια πρέπει να θεωρηθεί σαν μία συμπεριφορά συμβιβαστή με το σύστημα. Και από την στιγμή που ισχύει αυτό, ισχύει και η αντίθετη πρόταση, ότι κάθε πολιτική δραστηριότητα κάτω από τις ίδιες κοινωνικές συνθήκες περικλείει από την φύση της ένα χαρακτηρισμό συμβιβαστο με το σύστημα. Αυτό πάλι πρέπει να θεωρηθεί σαν έκφραση της εσωτερικής αντιφατικότητας του γενικότερου κοινωνικού συστήματος και όχι σαν

53. Συγκρ. την Ανάλυση της δημοκρατίας του Schumpeter, που έχει την ίδια κατεύθυνση (κεφ. V, 3/4).

σχεδόν απόλυτη παθητικότητα, κάθε τί που προβλεπόταν από το κράτος, ακόμη και η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, αφού είχαν παραιτηθεί από το δικαίωμά τους για κριτική, αυτοεξασμό, και έκφραση των υποκειμενικών τους αισθημάτων... Ενώ ήταν πολύ περισσότερο κοινωνικοποιημένοι, συνεργάσιμοι, και ικανοί για ομαλές κοινωνικές σχέσεις από ότι οι γονείς τους, είχαν χάσει σαν άτομα την ικανότητα αντίδρασης απέναντι σε ό,τι συνέβαινε σε αυτούς ή γύρω τους... Όταν έκαναν λόγο για πολιτική δεν μιλούσαν σχεδόν ποτέ σε πρώτο πρόσωπο, και τις περισσότερες φορές αναφερόταν σε 'αυτούς', την ομάδα των 'άλλων'»⁵⁵.

Σε αυτήν ακριβώς την μαζικοποίηση των ατομικών μορφών αντίδρασης, όπως και στην απουσία συγκινήσεων σε σχέση με πολιτικές υποθέσεις, βρίσκεται η δυνατότητα χειραγώγησης των μαζών από κάθε κίνημα που θα πετύχει να ξεπεράσει την έλπιση συμμετοχής των νέων αδιάφορων. Ο οπτική γωνία του θεατή, από την οποία παρακολουθούνται οι πολιτικές εξελίξεις με ανία μάλλον και παθητικότητα, είναι μία ένδειξη για την αδυναμία σύνδεσης των ζωτικών συμφερόντων των ατόμων με την πολιτική, η οποία καθορίζει την ζωή τους. Από την στιγμή που δεν γνωρίζουν πλέον ιδιωτική προσωπική σφαίρα την οποία θα υπερασπιζόταν απέναντι σε επιβράσεις του κράτους, ούτε συμμετέχουν ενεργά σε πολιτικές οργανώσεις που θα χρησιμοποιούν για τον προσανατολισμό τους και θα έβηταν όρια στην δεκτικότητα τους για πολιτική επιρροή, είναι και συμπεριφέρονται σαν κοινωνικοποιημένα και παθητικά άτομα.

Η επιδεικτική τους αδιαφορία, και η υπερηφάνειά τους να δηλώνουν ότι δεν αναγνωρίζουν πλέον κανενός είδους ηθικές υποχρεώσεις ή πολιτικές αρχές, μπορούν από την μία στιγμή στην άλλη να μεταβληθούν σε πολιτική δραστηριότητα, και οι ίδιοι να τεθούν με προθυμία στην υπηρεσία οποιοδήποτε κινήματος βρει τον τρόπο να ξεπεράσει τον αδιάφορο κυνισμό τους και να τον εκμεταλλευθεί για τους δικούς του σκοπούς: «Καθώς οι νέοι αδιάφοροι... διαθέτουν ένα μεγαλύτερο βαθμό μόρφωσης και οργανωτικών ικανοτήτων, και επιπλέον δεν αναγνωρίζουν ούτε ηθικές δεσμεύσεις απέναντι σε πολιτικές αρχές ούτε κανενός είδους συναισθήματα σε σχέση με τον τομέα της πολιτικής, μπορούν να στρατευθούν με μεγάλη ευκολία για πολιτικές πράξεις —με την ίδια ευκολία που μπορούν να αφομοιωθούν σε ένα σύγχρονο στρατό υψηλού τεχνικού επιπέδου και εξειδίκευσης:

55. Η μοναξιά της μάζας, Riesman, σελ. 181.

σύμπτωμα της ατομικής ψυχολογίας των φορέων της πολιτικής δραστηριότητας (π.χ. των κινημάτων για την προστασία του περιβάλλοντος).

Το πρότυπο συμπεριφοράς της «νέας αδιαφορίας», στο οποίο ο Riesman αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου του, είναι η βασική εικόνα της πολιτικής απάθειας, που παρουσιάζεται σαν σταθεροποιητική και άρα αποδεκτή από το σύστημα μορφή συμπεριφοράς. Το νέο στυλ πολιτικής απάθειας δεν ταυτίζεται με την απάθεια των παραδοσιακών κοινωνιών, όπου η αδιαφορία των εξουσιαζόμενων έκανε την πολιτική κλειστή υπόθεση των ανώτερων τάξεων, αλλά ορίζεται από τον Riesman ως εξής: είναι σε μεγάλο βαθμό η «αδιαφορία ανθρώπων που έχουν γνωρίσει την πολιτική αρκετά ώστε να την απορρίψουν, διαθέτουν επαρκή πολιτική πληροφόρηση ώστε να κρατούν τις αποστάσεις, και γνωρίζουν αρκετά καλά τα καθήκοντά τους σαν πολίτες, ώστε να μπορούν να απαλλαγούν από αυτά»⁵⁴.

Η πολιτική αδιαφορία δεν είναι αυτονόητη, αλλά πρέπει να εξηγηθεί σε συνδιασμό με τις συνθήκες και την αδιαφορία του καταναλωτισμού. Η ψευδαίσθηση της υποτιθέμενης ανωτερότητας, αυτής της αδιαφορίας συμπεριφοράς, προέρχεται από την θέωρησή της σαν πολιτική στάση που δεν επιτρέπει να διακρίνει κανείς την πραγματική φύση της σαν μία μορφή καταναλωτικής συμπεριφοράς. Μία από τις ωφέλιμες συνέπειες της πολιτικής αδιαφορίας είναι η ανοσία των κοινωνιών απέναντι σε προφήτες και σωτήρες, αλλά η άλλη όψη του νομίσματος είναι η παραίτηση από κάθε πολιτική συμμετοχή.

Το πρότυπο συμπεριφοράς της νέας αδιαφορίας, όσον αφορά τις συνέπειές του, αξιολογείται από τον Riesman σαν απόλυτα αβλαβές και ακίνδυνο, όπως ακριβώς εμφανίζεται με την πρώτη ματιά. Ο Riesman στηρίχθηκε σε μία έρευνα που έκανε σε μία περιφερειακή πόλη της πολιτείας Vermont: το αποτέλεσμα ήταν ότι, σε αντίθεση με την προηγούμενη γενιά, η νεολαία της πόλης, αν και διέθετε καλύτερη σχολική μόρφωση και ήταν καλύτερα πληροφορημένη πάνω στους μηχανισμούς της πολιτικής ζωής, ήταν πεπεισμένη πως η πολιτική είναι υπόθεση άλλων: «Ούτε πίστευαν ότι η θέση τους ήταν μειονεκτική, ούτε ότι έφεραν οι ίδιοι ευθύνη για την θέση τους. Συναισθήματα όπως δυσαρέσκεια, πίκρα, ενοχή, τα οποία ... οδηγούν σε κάποια σχέση προς την πολιτική ζωή, απουσίαζαν εντελώς. Αντίθετα γινόταν δεκτό, με

54. Η μοναξιά της μάζας, Riesman, σελ. 180.

την κρατική διοίκηση»⁵⁶. Οι νέοι αδιάφοροι αποτελούν δηλαδή ένα είδος εφεδρικού στρατού για την επάνδρωση και την λειτουργία αυτού ακριβώς του κράτους, το οποίο αντιμετωπίζουν με την έντονη αδιαφορία τους. Η αδιαφορία και η απάθεια μετατρέπονται πολύ φυσικά σε υποταγή, και συγκεκριμένα από την στιγμή που θα ξεπερασθούν οι φραγμοί της μη συμμετοχής και θα κατακτηθεί η έτσι κι αλλιώς ανύπαρκτη πιά ιδιωτική σφαίρα —πολυτέλεια των ετεροπροσδιορισμένων. Εφόσον δεν υπάρχει Εγώ, αλλά μόνο ένα συλλογικό αίσθημα ανωτερότητας, δεν μπορεί να αναμένεται αντίσταση στην χειραγώγηση.

Κάτω από το φως των τεχνοκρατικών θέσεων που έχουν διατυπωθεί ιδίως από τον Schelsky, η συμπεριφορά αυτή των «νέων αδιάφορων» εμφανίζεται σαν λειτουργικός παράγοντας του συστήματος. Ο Schelsky είχε ισχυριστεί ήδη από το 1962 ότι η δημοκρατία είναι συμβιβαστή με την τάση τεχνοκρατικής οργάνωσης του κράτους. Το κράτος αυτό, χωρίς να είναι υποχρεωτικά αντιδημοκρατικό, αφαιρεί από την δημοκρατία την ουσία της. Οι τεχνοκρατικές αναγκαιότητες κάνουν περιττές τις διαδικασίες διαμόρφωσης της λαϊκής θέλησης, από την στιγμή που το τεχνοκρατικό κράτος λειτουργεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Την θέση της παραδοσιακής εξουσίας παίρνουν οι λειτουργικές αναγκαιότητες, και αφαιρούν κάθε δύναμη από κοινοβούλια, κόμματα και κυβερνήσεις. Το τεχνοκρατικό οργανωμένο κράτος δεν έχει ουσιαστικά πολιτικούς στόχους. Ο ρόλος του είναι απλά να λειτουργεί, και έτσι τα μέλη του δεν έχουν λόγο πάνω στο τί πρέπει να γίνει και γιατί πρέπει να γίνει. Με την κατάσταση αυτή συνδέεται μία τάση αποπολιτικοποίησης των πολιτών, αφού υπάρχει διαρκής ανάγκη πληροφόρησης για να μπορούν να ληφθούν αποφάσεις, αλλά παράλληλα κάθε νέα πληροφωρία αναστέλλει μάλλον παρά διευκολύνει την διαμόρφωση πολιτικής κρίσης. Οι ιδεολογίες, αν εξακολουθούν να παίζουν κάποιο ρόλο στην πολιτική, δεν είναι τίποτε περισσότερο από μέσα για την ψυχολογική δικαιολόγηση αυτών που είτε έτσι είτε αλλιώς θα συνέβαιναν εξαιτίας λειτουργικών σκοπιμοτήτων.

Η αναγκαιότητα του συστήματος ανασκινείται λοιπόν σε μία νέα έννοια της επιστημονικοποιημένης πολιτικής. Όσο παραπλανητική

56. Η μοναξιά της μάζας, Riesman, σελ. 183. Σχετικά με το πρόβλημα της απάθειας, συγκρ. «Πολιτική απάθεια: απόπειρα των κοινωνικών επιστημών για ορισμό της έννοιας της απάθειας», Ingo Scholz, Φρανκφούρτη 1982.

και αν είναι η σύγχυση που προκαλείται από την εικόνα της αποκλειστικής εξουσίας των αναγκαιοτήτων, το σχήμα αυτό περιέχει και ένα σωστό σημείο, όσον αφορά την υποκειμενική πλευρά της πολιτικής συμπεριφοράς. Δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι ο οικονομικός συγκεντρωτισμός και η ανάληψη της λεγόμενης πρόνοιας από το κράτος έχει εξουδετερώσει την πολιτική επιρροή του μεμονωμένου ατόμου. Κυριαρχεί μάλλον μία πραγματιστική προσαρμοστικότητα στις δεδομένες καταστάσεις, οι οποίες επιδοκιμάζονται από την πλειοψηφία, εφόσον η πλειοψηφία μπορεί να έχει κάτω από αυτές μία υποφερτή ζωή.

3. Πηγές της πολιτικής απάθειας

Η πολιτική απάθεια —θα μπορούσε να ισχυρισθεί κανείς— είναι σχεδόν μία αναγκαιότητα του συστήματος για τις σημερινές προηγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες. Ισχύει και εδώ ο νόμος της μεγιστοποίησης του κέρδους: η ενεργητικότητα πρέπει να ξοδεύεται μόνο σε δραστηριότητες που υπόσχονται —με το μικρότερο δυνατό κόστος— το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος. Καμία ανθρωπίνη δραστηριότητα δεν είναι αυτόνομη. Αντίθετα κριτήριο κάθε προσπάθειας είναι τα ωφέλη που φέρνει σε αυτόν που την καταβάλει.

Αυτή η εσωτερίκευση μίας αρχής που ισχύει παγκόσμια για τις διαπροσωπικές ανθρώπινες σχέσεις, οδηγεί μακροκοινωνικά στην παραδοχή μίας φυσιολογικής αντιδραστικής συμπεριφοράς. Η αξιολόγηση της ατομικής συμπεριφοράς με κριτήριο το αναμενόμενο όφελος (σύμφωνα με το παραδοσιακό πνεύμα της αγοράς), οδηγεί σε ένα κυρίαρχο ζεύγος προτύπων συμπεριφοράς: από την μία πλευρά την δαπάνη ενέργειας σύμφωνα με τους αγοραστικούς νόμους (μισθωτή εργασία και κατανάλωση ελεύθερου χρόνου), και από την άλλη την εξοικονόμηση ενεργητικότητας, με την παθητικότητα και την απλή αντίδραση σε εξωτερικά ερεθίσματα. Η γενικά κυρίαρχη αρχή της ανταλλαγής ισοπεδώνει τις διαρκώς λιγότερο αισθητές παραλλαγές ατομικής πολιτικής συμπεριφοράς σε (στατιστικά) προβλέψιμους τρόπους αντίδρασης.

Η συνέπεια των παραπάνω σκέψεων στο πρόβλημα της απάθειας είναι η αντιστροφή της ερώτησης: αυτό που χρειάζεται εξήγηση δεν είναι πλέον η απάθης συμπεριφορά, αλλά τα υπολείμματα πολιτικής δραστηριότητας που δεν έχουν εκλείψει ακόμη, «αν και λογικά θα

έπρεπε». Πραγματικά, στους Αμερικανούς ερευνητές ποσοστό πάνω από 50% συμμετοχής σε εκλογές φαίνεται σαν προβληματικό σύμπτωμα κρίσης. Κεντρικές προϋποθέσεις για την σταθερότητα ενός πολιτικού συστήματος είναι ένας μεγάλος βαθμός ενσωμάτωσης των πολιτών, με αντίστοιχα υψηλή μη συμμετοχή. Η «επαγγελματική αδιαφορία» της αρχής της ανταλλαγής, αποकुस्ताλλώνεται στην αδιαφορία και την έλλειψη πολιτικού ενδιαφέροντος των κυρίαρχων προτύπων συμπεριφοράς.

Η μη συμμετοχή στην πολιτική, από την άποψη αυτή, δεν είναι μειονέκτημα για την δημοκρατία αλλά έκφραση της κυριαρχίας της οικονομικής αγοραστικής λογικής στην πολιτική. Οι πολιτικοί σχηματισμοί που περιορίζονται σε εκκλήσεις και συνθηματολογία ξεχνούν ότι η έλλειψη κινήτρων έχει τις ρίζες της όχι σε υποκειμενικούς φραγμούς, αλλά πολύ περισσότερο σε ένα μοντέλο συμπεριφοράς που είναι κοινωνικό προϊόν: την μέση προθυμία προσαρμογής στην λογική της αγοράς και της ανταλλαγής.

Η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει βέβαια να χρησιμοποιηθεί σαν άλλοθι για την στάση της απόλυτης άρνησης. Οπωσδήποτε όμως η αντίληψη ότι η πολιτική είναι σε πρώτη γραμμή μία υπόθεση της καλής θέλησης των πολιτών, είναι αυταπάτη.

Η κατεύθυνση των ερευνών που έχουν ακολουθήσει από τότε για την πολιτική απάθεια, στράφηκαν κυρίως προς τις πιθανές αιτίες της πολιτικής μη συμμετοχής. Η αντίστροφη πλευρά της ερώτησης, δηλαδή ποιά είναι τα κίνητρα που βρίσκονται στις ρίζες της σημερινής πολιτικής δραστηριότητας, δεν είναι ίσως ικανοποιητική. Αυτό που ενδιαφέρει δεν είναι η δραστηριότητα των επαγγελματιών πολιτικών, για τους οποίους η πολιτική είναι ένα επάγγελμα όπως όλα τα άλλα — ακόμη και όταν η διάρκειά του (π.χ. για τους βουλευτές) δεν ξεπερνάει μερικές τετραετίες—, αλλά η δραστηριότητα των πολιτών οι οποίοι παράλληλα με το ουσιαστικό τους επάγγελμα αφιερώνουν ένα μέρος του «ελεύθερου χρόνου» τους στην πολιτική. Για τα κίνητρα αυτά μπορούν να διατυπωθούν μόνο υποθέσεις, καθώς μέχρι σήμερα λείπουν οι συστηματικές έρευνες σχετικά με την μείωσή αυτή των πολιτικά ενεργών μελών της κοινωνίας. Αυτό που είναι γνωστό είναι η κοινωνική τους προέλευση από τα μεσαία στρώματα (με ελάχιστες εξαιρέσεις, νέους εργάτες ή μαθητευόμενους), και η συντριπτική αριθμητική υπεροχή των ανδρών απέναντι στις (ιδίως μη εργαζόμενες) γυναίκες. Όσον αφορά τις ηλικίες, κυρίαρχουν οι νεώτεροι, κάτω των 30 ετών, και αυτοί που έχουν αποχωρήσει από την επαγγελματική ζωή,

ενώ το μεσαίο φάσμα των ηλικιών (μεταξύ 30 και 60) δείχνει πολύ μικρότερο ενδιαφέρον για την πολιτική — με εξαίρεση τις προεκλογικές περιόδους⁵⁷.

Η έλλειψη εσωκομματικής δημοκρατίας, που διαπιστώνεται από σχεδόν όλες τις έρευνες πάνω στην διαμόρφωση της πολιτικής θέλησης, οδηγεί σε απάθεια και αδιαφορία ακόμη και εκείνους που αρχικά διέθεταν προθυμία για πολιτική συμμετοχή. Από την στιγμή που οι σημαντικότερες αποφάσεις λαμβάνονται από μικρές ομάδες στην κορυφή της πυραμίδας, πολλοί πολίτες δεν βλέπουν λόγο για να ασχοληθούν με την πολιτική, καθώς αντιλαμβάνονται ότι προορίζονται για ρόλο χειροκροτητή των αποφάσεων που λαμβάνονται χωρίς αυτούς. Η τακτική πληρωμή των συνδρομών δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ουσιαστική πολιτική συμμετοχή. Το αποτέλεσμα της μη συμμετοχής, η οποία οφείλεται σε απογοητευτικές εμπειρίες, είναι η βαθύτερη αρτηριοσκλήρωση των εσωκομματικών δομών.

Η τάση αυτή ενισχύεται από την προσπάθεια των σημερινών κεντρικών Λαϊκών κομμάτων να κερδίσουν, εκείνα ακριβώς τα στρώματα των εκλογέων που βρίσκονται στο μέσον του πολιτικού φάσματος και χαρακτηρίζονται σαν «αναποφάσιστοι». Τα κόμματα είναι υποχρεωμένα να παρουσιάζουν προς τα έξω μία εικόνα ενότητας και σταθερότητας, για να μην απωθούν οι αναποφάσιστοι από ενδοκομματικές διαφωνίες και συγκρούσεις, και έτσι αναγκαστικά περιορίζονται τα περιθώρια εσωτερικών προγραμματικών συζητήσεων στα κόμματα.

Μία από τις βασικότερες γενικές προϋποθέσεις της πολιτικής συμμετοχής είναι ένας ελάχιστος βαθμός ανεξάρτησίας του πολιτικού τομέα από τον οικονομικό: διαφορετικά οι πολιτικοί γίνονται απλά εκτελεστικά όργανα στην υπηρέσία των οικονομικών αναγκαιοτήτων, και τα πολιτικά κινήματα απλή έκφραση των οικονομικών ρευμάτων, και άρα κάθε έρευνα πάνω στο πολιτικό δυναμικό των υποκειμένων που συμμετέχουν γίνεται όχι μόνο περιττή αλλά και χωρίς νόημα. Η ερμηνεία των απόψεων και της δραστηριότητας των υποκειμένων, με κριτήριο τις οικονομικές συνθήκες στις οποίες κινούνται, είναι παραγωγική μόνο όταν η εξάρτηση της συνειδησίας των υποκειμένων από τις κοινωνικές συνθήκες αντιμετωπίζεται σαν μία κρίσιμη

57. Συγκρ. Mayer/P. C. Tash, Το κίνημα πρωτοβουλίας πολιτών, Reinbek 1976, σσ. 117.

μεταβλητή και όχι σαν οικουμενικό δόγμα όλων των ιστορικών εποχών.

Η πολιτική συμμετοχή προέρχεται ακριβώς από το γεγονός ότι τα υποκείμενα που έχουν αναπτυχθεί και σχηματισθεί μέσα στις κοινωνικές συνθήκες επιθυμούν να διαμορφώσουν με την σειρά τους και να αλλάξουν αυτές τις συνθήκες, η βίωση των οποίων δημιουργεί μέσα τους την επιθυμία για αλλαγή. Οι εμπειρίες μετασχηματίζονται σε πολιτική συνείδηση:

1. Με την ανάλυση των στοιχείων των προσωπικών εμπειριών, τα οποία επιδέχονται γενίκευση, οπότε οι προσωπικού χαρακτήρα εμπειρίες συνδιάζονται με εμπειρίες πολιτικού περιεχομένου.

2. Με την επίτευξη της σύνδεσης φαινομενικά εξατομικευμένων και μεμονωμένων εμπειριών με ένα πλαίσιο κοινωνικών συσχετισμών, που επιτρέπει την σύνδεση εμπειριών με συλλογικά συμφέροντα.

